

MAGYAR TUDOMÁNY

- Globalizáció a múltban és a jelenben
- A tudások feszültségei a megismerő emberben.
A modern pszichológia hozzászólása a tudományos világnézet vitáihoz
- Megemlékezés. Frank Tibor 1948–2022

AKADÉMIAI KIADÓ

MAGYAR TUDOMÁNY

HUNGARIAN SCIENCE

A Magyar Tudományos Akadémia folyóirata

A folyóirat a magyar tudomány minden területéről közöl tanulmányokat, egyes témákat kiemelten kezelve. A folyóirat célja összképet adni a tudományos élet eredményeiről, eseményeiről, a kutatás fő irányairól és a közérdeklődésre számot tartó témákról közérthető formában. Alapítási éve 1840.

Szerkesztőség

Magyar Tudomány
Magyar Tudományos Akadémia
Telefon/fax: (06 1) 459 1471
1051 Budapest, Nádor utca 7.
E-mail: matud@akademiai.hu

Megrendeléseiket az alábbi elérhetőségeinken várjuk:
Akadémiai Kiadó, 1519 Budapest, Pf. 245
Telefon: (06 1) 464 8240
E-mail: journals@akademiai.com
Előfizetési díj egy évre: 11 040 Ft

Hirdetések felvétele: hirdetes@akademiai.hu
© Akadémiai Kiadó, Budapest, 2023
Printed in EU
MaTud 184 (2023) 10

MAGYAR TUDOMÁNY

HUNGARIAN SCIENCE

A Magyar Tudományos Akadémia folyóirata

Főszerkesztő

BOLLOBÁS ENIKŐ

Szerkesztőbizottság

BAZSA GYÖRGY, BORHY LÁSZLÓ, BOZÓ LÁSZLÓ, CSABA LÁSZLÓ
HAMZA GÁBOR, HARGITTAI ISTVÁN, KECSKEMÉTI GÁBOR, KENESEI ISTVÁN
MOLNÁR ANTAL, PÉCELI GÁBOR, PLÉH CSABA, RÓNYAI LAJOS
SARKADI BALÁZS, SIMON FERENC, SOLTÍ LÁSZLÓ, SPÁT ANDRÁS

Vezető szerkesztő

GEIGER ILDIKÓ

Felelős szerkesztő

SZABÓ ÉVA ESZTER

Szaklektorok

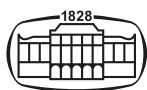
HEGYI PÁL, SZABADOS LÁSZLÓ, TERNÁK GÁBOR

Rovatvezetők

GIMES JÚLIA (Kitekintés), SIPOS JÚLIA (Könyvszemle)

Olvasószerkesztő

MAJOROS KLÁRA

AKADÉMIAI KIADÓ

Megjelenik
a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával

HU ISSN 0025 0325

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Zrt. igazgatója

Felelős szerkesztő: Pomázi Gyöngyi

Olvasószerkesztő: Hidalmási Anna

Korrektúra: Török Tünde

Termékmenedzser: Egri Róbert

Fedélterv: xfer grafikai műhely sorozattervének felhasználásával Berkes Tamás készítette

Tipográfia, tördelés: Berkes Tamás

Megjelent 12,16 (A/5) ív terjedelemben

Tartalom

Tematikus összeállítás: Globalizáció a múltban és a jelenben

VENDÉGSZERKESZTŐ: Tomka Béla

Tomka Béla

**BEVEZETÉS:
A GLOBALIZÁCIÓ A KÖZBESZÉDBEN ÉS A TUDOMÁNYBAN** 1217

Tomka Béla

**GLOBALIZÁCIÓ:
MEGJELENÉSI FORMÁK, SZAKASZOK ÉS DETERMINÁNSOK** 1223

Bayer József

A VILÁGREND VÁLTOZÁSA ÉS A GLOBALIZÁCIÓ 1235

Bencsik Péter

**A 20. SZÁZADI MAGYAR HATÁRREZSIM VÁLTOZÁSAI:
GLOBALIZÁCIÓS ÉS TERRITORIALIZÁCIÓS HULLÁMOK HATÁSA** 1245

Keller Márkus

A VÁROSI LAKHATÁS GLOBÁLIS MINTÁI 1254

Györffy Dóra

**GLOBALIZÁCIÓ A GAZDASÁGBAN:
MAGYARORSZÁG POZÍCIÓJA A GLOBÁLIS ÉRTÉKLÁNCOKBAN** 1263

Tanulmányok

Pléh Csaba

**A TUDÁSOK FESZÜLTSEGEI A MEGISMERŐ EMBERBEN.
A MODERN PSZICHOLÓGIA HOZZÁSZÓLÁSA A TUDOMÁNYOS
VILÁGNÉZET VITÁIHOZ** 1274

Sólyom Jenő

**KÉT VÁLASZTÁS MAGYARORSZÁGON – ÉS AMI KÖZBEN TÖRTÉNT
II. RÉSZ**
**Az akadémiai tagválasztások pártirányításának fokozatos lazulása
az 1956-os forradalom leverése utáni évektől annak megszűntéig, 1985-ig** 1287

Megemlékezés

FRANK TIBOR 1948–2022 1305

Zsoldos Attila

IN MEMORIAM FRANK TIBOR 1307

Hudecz Ferenc

BESZÉD FRANK TIBOR TEMETÉSÉN 1217

Lojkó Miklós

TEMETÉSI BESZÉD 1314

Hunyady György

NEKROLÓG 1317

Bollobás Enikő

FRANK TIBOR EMLÉKEZETE 1319

Borhi László

SZERETETT TANÁROM, FRANK TIBOR EMLÉKÉRE 1323

Hunyady György

**EMLÉKEZÉS FRANK TIBOR TÖRTÉNÉSZ-AKADÉMIKUSRA
POSZTUMUSZ KÖTETÉNEK ÖRVÉN** 1325

Könyvszemle

SIPOS JÚLIA GONDOZÁSÁBAN

ANDREA KOMLOSY: WORK: THE LAST 1,000 YEARS.

A munka elmúlt ezer éve – Botos Katalin 1332

HETÉNYI ZSUZSA: СДВИГИ. УЗОРЫ ПРОЗЫ НАБОКОВА.

A nabokovi próza mintázatai – Kalafatics Zsuzsanna 1336

ANTROPOLÓGIA – GONDOLKODÁS – ALKOTÁS.

**„Gyakorlatias bennfentesség” – Köszöntőkötet a 70 éves A. Gergely András
tiszteletére – Berta Péter** 1339

**FARAGÓ TIBOR: PLANETÁRIS KÖRNYEZETÜNK VESZÉLYEZTETÉSE
ÉS MEGMENTÉSE – Bozó László** 1342

Kitekintés

GIMES JÚLIA GONDOZÁSÁBAN 1344

Tematikus összeállítás

GLOBALIZÁCIÓ A MÚLTBAN ÉS A JELENBEN

GLOBALIZATION IN PAST AND PRESENT

VENDÉGSZERKESZTŐ: TOMKA BÉLA

BEVEZETÉS: A GLOBALIZÁCIÓ A KÖZBESZÉDBEN ÉS A TUDOMÁNYBAN¹

INTRODUCTION: GLOBALIZATION IN PUBLIC AND ACADEMIC DISCOURSE

Tomka Béla

DSc, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Jelenkortörténeti Tanszék, Szeged
tomka@hist.u-szeged.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A bevezető először áttekinti a globalizációs diskurzusok fő vonulatait, amelyek váltakozva helyezik a középpontba a világméretű gazdasági versenyt, a globalizáció társadalmi következményeit, a nemzetállami szuverenitást, a kulturális homogenizációt és a globális fenyegetéseket. Ezek gyakran egyoldalú képet adnak a globalizációról, így a tudományos kutatás feladata, hogy reagáljon a közbeszédben a globalizációval kapcsolatban megjelenő elképzelésekre. Ezt követően az írás azokat a feltételeket tárgyalja, melyek ahhoz szükségesek, hogy a tudományos kutatás meg tudja teremteni a globalizáció kiegyensúlyozott értelmezését.

ABSTRACT

The introduction first outlines the main strands of globalization discourses: they focus on global economic competition, the social consequences of globalization, the sovereignty of nation-states, cultural homogenisation, and global threats. These discourses often present a

¹ Az összeállítás az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport (a projekt száma: 0322107) és a Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági Központ (IKIKK) Humán és Társadalomtudományi Klaszterének IKT és Társadalmi Kihívások Kompetenciaközpontja támogatásával készült.

one-sided picture of globalization, and it is therefore the task of academic research to respond to the ideas about globalization that emerge in public discourse. The paper then discusses the conditions necessary for research to produce a balanced understanding of globalization.

Kulcsszavak: globalizáció, tudományos diskurzus, közbeszéd, kutatási módszerek

Keywords: globalization, academic discourse, public discourse, research methods

Napjaink globalizációja sokszínűen jelenik meg az online kommunikáció terjedésétől a multinacionális vállalatok tevékenységének fokozódó szerepén át a zenehallgatási és filmnézési szokások világszerte növekvő hasonlóságáig. A számos forma önmagában is rendkívül komplex jelenséggé teszi a globalizációt, így nem csodálkozhatunk azon, hogy változatos diskurzusok kapcsolódnak hozzá. Ezeknek öt fő témakörét különböztethetjük meg, melyek mindenekelőtt a médiában és a politikában vannak jelen, de hasonló értelmezési irányok a tudományban is kimutathatók (Therborn, 2000; Roberts–Lamp, 2021).

A globalizációs diskurzusok talán legnagyobb jelentőségű vonulata a gazdasági folyamatokat állítja a középpontba. Eszerint a szabadkereskedelem és a nemzetközi tőkeáramlás akadályainak felszámolása alapvetően kihat a vállalatok tevékenységére, az államok működésére és az egyének – munkavállalók és fogyasztók – életére is. Az ennek nyomán kialakuló globális verseny hosszabb távon lényegében minden résztvevő számára előnyökkel jár: világméretben javítja a hatékonyságot, a fogyasztók olcsóbban és jobb minőségben jutnak a termékekhez, valamint nőnek a választási lehetőségeik. Ha akadozik a globalizáció, akkor világszerte gazdasági problémák jelentkeznek, például – mint az utóbbi években – növekedésnek indul az infláció. Egy ország elszigetelődhet a világgazdasági folyamatoktól – mint teszi ezt Észak-Korea vagy Kuba –, de ez gazdasági lemaradással és életszínvonal-csökkenéssel jár. A globális versenynek áldozatul esnek a gyengébben teljesítő cégek, ami azonban a piacgazdaság természetes következménye, és nélkülözhetetlen a folyamatos technológiai megújuláshoz. A globális hatások időlegesen szintén hátrányos helyzetbe hoznak egyes munkavállalói csoportokat: ezeket a szociálpolitika eszközeivel kell segíteni, amihez a globalizáció eredményezte nagyobb gazdasági növekedés miatt több forrás áll rendelkezésre, mint anélkül (OECD, 2017, 6–7.).

Mára sok kihívás érte ezt a narratívát. Bírálói általában nem tagadják azt, hogy a gazdasági globalizáció előnyökkel jár, és abszolút értelemben az egyes országok szintjén is növekedést hoz, de az előnyök relatív voltát hangsúlyozzák: úgy vélik, hogy bizonyos társadalmi csoportok vagy országok kevésbé részesülnek a globalizáció hozadékából, mint mások (Roberts–Lamp, 2021, 8.).

Ennek megfelelően a globalizációról zajló diskurzusok következő nagy témáját a globalizáció vélt vagy valós negatív társadalmi következményei jelentik. Ezen belül több nagy narratíva is kialakult. A baloldali populista globalizációkritikai irányzat az elosztási kérdésekre koncentrált. Hívei arra mutatnak rá, hogy ugyan a globalizáció segítheti a gazdasági növekedést, de nyomában sok országban erősen nőttek a jövedelmi különbségek az utóbbi évtizedekben. Kritikájuk fő célpontját a multinacionális vállalatok és vezetőik, a gazdasági elit más tagjai és a politikai *establishment* jelentik. Ezek a globalizáció nyertesei közé tartoznak, míg a munkásosztály és a középosztály annak vesztesei lettek. A fejlődő országok politikussai és szélesebb közvéleménye gyakran az Észak és a Dél közötti egyenlőtlenségek fokozódását érzékelik a globalizáció nyomán (Mohanty, 2019).

A társadalomkritikai diskurzus jobboldali populista vonulata szintén az eliteket bírálja, de máshová helyezi a hangsúlyt. Képviselői szerint a munkások és a középosztály nagy része, valamint családjaik és közösségeik mind gazdasági, mind pedig kulturális téren hátrányokat szenvednek a globalizáció miatt, amiért a nemzetközi kereskedelmet vagy annak kiegyensúlyozatlanságát és a bevándorlót tartják felelősnek. Míg a baloldali populista narratíva azzal vádolja az eliteket, hogy azok az alsóbb rétegek rovására gazdagodnak, addig a jobboldali populisták azért támadják azokat, mert nem védik meg saját társadalmukat a külföldtől, az „idegenektől” (Roberts–Lamp, 2021, 8–10.).

Egy további diskurzus a nemzetállam ellenőrzési és irányítási képességére koncentrált. Képviselői úgy vélik, hogy a globalizáció veszélyezteti a nemzetállamok szuverenitását, mivel egy sor döntést a multinacionális cégek hoznak meg, és kevésbé a nemzetállamok kormányai. Ez a narratíva az 1990-es években még igen erős volt, de mára már kevésbé virulens, mivel időközben számos folyamat nyilvánvalóvá tette, hogy a kormányok továbbra is jelentős mértékben képesek érdekeik érvényesítésére, sőt, a globalizáció irányát is befolyásolhatják (Agnew, 2018).

Ugyancsak fontos vitakérdést jelent, hogy a globalizáció – különösen kulturális téren – homogenizációhoz, a világ társadalmi közötti különbségek megszűnéséhez vezet, vagy ellenkezőleg, a sokszínűséget növeli. Bár a közbeszédben inkább az uniformitás veszélye kap hangsúlyt, jól ismertek azok a vélemények is, amelyek szerint a helyi társadalmak gyakran a maguk képére formálják a globalizációt, továbbá a lokális és a globális együttélése a sokszínűséget növeli: például a nemzeti konyhák sehol sem tűntek el, miközben az éttermek választéka világszerte nőtt a globális hatások nyomán. A hasonló jelenség megjelölésére olyan fogalmak is forgalomba kerültek, mint a hibridizáció, a kreolizáció és a glokalizáció (Roudometof, 2016).

Végül egyre nagyobb jelentőségűvé válik az a diskurzus, amely a globális fenyegetésekre fókuszál. A kapcsolódó narratíva azt hangsúlyozza, hogy a veszélyek nem csupán egyes csoportokat érintenek, hanem az emberi civilizáció létéről

van szó: „egy csónakban evezünk”, vagyis az emberiség sorsa közös, a világot interdependencia jellemzi. A diskurzus első nagy hatású dokumentuma a Római Klub jelentése volt 1972-ben (Meadows et al., 1972), amely főként a környezeti problémák miatt látta veszélyben a növekedés fenntarthatóságát. A globális fenyegetések emellett magukban foglalják a nukleáris katasztrófát és ma már a mesterséges intelligencia, valamint a génmanipuláció politikai-hatalmi célokra való felhasználását is (Harari, 2020). A globalizáció egyfelől maga fokoz bizonyos világméretű veszélyeket: például a turizmus és a migráció segítheti a járványok terjedését. Másfelől viszont a globális együttműködés hiánya, vagyis a globalizáció akadozása okozza azt, hogy az emberiség nem tudja megfelelően elhárítani a fenyegetéseket: például az említett járványok széles hatáskörű nemzetközi intézmények közreműködésével jóval sikeresebben leküzdhetők lennének. Még inkább érvényes ez a globális klímaváltozásra, amely eleve csak világméretű összefogással fékezhető meg. A veszélyek elhárítása csak akkor lehetséges, ha az államok közösen lépnek fel, szolidárisak egymással, ha hatékony globális intézményeket hoznak létre, ami viszont a politikai globalizáció jelentős felgyorsulását igényli (Hale, 2020).

A fenti, széles körben folytatott diskurzusok jól jelzik a globalizáció számos fontos dilemmáját, de nem egyforma pontossággal írják le a globalizáció valóságát. A tudományos kutatás feladata, hogy a globalizáció kiegyensúlyozott értelmezését teremtsen meg, és ennek segítségével maga is formálja a globalizációról folytatott közéleti vitákat. A kutatás ezt a legnagyobb eséllyel akkor tudja megtenni, ha a következő módon jár el (Scholte, 2005):

- a globalizáció vizsgálata során figyelembe veszi, hogy többdimenziós jelenségről van szó: a legtöbb vizsgálat mindmáig egyes területek – különösen a gazdaság – folyamatai alapján von le következtetéseket a globalizáció egészére nézve;
- hosszú távú megközelítést alkalmaz, mivel csak a történeti perspektíva révén lehet elkülöníteni a valóban új fejleményeket, rámutatni a jelenségek dinamikájára: csak ezzel a szemlélettel lehet rávilágítani a folytonosság és a változás elemeire, a közöttük lévő kölcsönhatásokra;
- explicit módon és szisztematikusan vizsgálja az oksági viszonyokat és a hatásokat, következményeket, nem csak leírni igyekszik a globalizációt;
- törekszik az interdiszciplináris megközelítésre, felhasználva különböző tudományágak módszereit és eredményeit: a globalizáció többdimenziós jellegét csak ennek révén lehet szakszerűen ábrázolni;
- egyaránt alkalmazza a kvantitatív és kvalitatív módszereket, amelyek így lehetővé teszik a szisztematikus vizsgálatokat a pusztán illusztratív, anekdotikus bizonyítékokon alapuló érvelés helyett;
- nyitott a transznacionális megközelítések, továbbá az összehasonlítások és minden olyan módszer iránt, amelyek segítik elkerülni az etnocentrizmust:

a téma jellegéből adódóan ennek az általános követelménynek különösen nagy szerepet kell kapnia a vizsgálatok során;

- a tudományos sztemderdek megőrzése mellett törekszik eredményeinek köz-zétételére olyan módon is, hogy azok elérjék a szélesebb, nem szakmai kö-zönséget;
- nem marad távol a normatív jellegű kérdések megvitatásától sem – külö-nösen a környezeti fenntarthatóság, a biztonság és a plurális demokrácia tekintetében –, miközben partikuláris szempontok helyett az általános hu-manisztikus értékek vezeték.

A következő tematikus összeállításban több tekintetben érvényesülnek a fen-tiekben megfogalmazott elvek: megjelenik a történeti dimenzió, valamint az interdiszciplinaritás is. Az írárok egy része az MTA–SZTE–ELTE Globalizá-ciótörténeti Kutatócsoporthban folyó vizsgálatok eredménye (URL1), de ezek ki-egészülnek két neves szakértő munkáival. A tanulmányok remélhetőleg további gondolatokra inspirálják az olvasókat.

IRODALOM

- Agnew, John (2018): *Globalization and Sovereignty: Beyond the Territorial Trap*. Lanham: Row-man & Littlefield, ISBN 9780742556782
- Clausing, Kimberly (2019): *Open: The Progressive Case for Free Trade, Immigration, and Global Capital*. Cambridge, MA: Harvard University Press, ISBN 9780674919334
- Hale, Thomas (2020): Catalytic Cooperation. *Global Environmental Politics*, 20, 4, 73–98. DOI: 10.1162/glep_a_00561
- Harari, Yuval Noah (2020): How to Survive the 21st Century: Three Existential Threats to Human-ity. *Journal of Data Protection & Privacy*, 3, 4, 463–468.
- Meadows, Donella et al. (1972): *The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*. New York: Universe Books, ISBN 9780876639184, <https://www.donellameadows.org/wp-content/userfiles/Limits-to-Growth-digital-scan-version.pdf>
- Mohanty, Manoranjan (2019): Inequality from the Perspective of the Global South. In: Juer-gensmeyer, Mark – Sassen, Saskia – Steger, Manfred B. et al. (eds.): *The Oxford Hand-book of Global Studies*. Oxford: Oxford University Press, 211–228. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780190630577.013.42, ISBN 9780190630577, https://www.researchgate.net/publication/331453124_Inequality_from_the_perspective_of_the_global_south
- Mudde, Cas (2017): Populism: An Ideational Approach. In: Kaltwasser, Cristóbal Rovira – Taggart, Paul – Espejo, Paulina Ochoa et al. (eds.): *The Oxford Handbook of Populism*. Oxford: Oxford University Press, 27–47. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780198803560.013.1, ISBN 978-0198803560
- OECD (2017): *Making Trade Work for All*. Paris: OECD Publishing, DOI: 10.1787/6e27effd-en, <https://tinyurl.com/5n84b77y>
- Roberts, Anthea – Lamp, Nicholas (2021): *Six Faces of Globalization: Who Wins, Who Loses, and Why it Matters*. Cambridge, MA: Harvard University Press, ISBN 9780674245952, ISBN 9780674293908

- Roudometof, Victor N. (2016): Theorizing Glocalization: Three Interpretations. *European Journal of Social Theory*, 19, 3, 391–408. DOI: 10.1177/13684310156054, https://www.researchgate.net/publication/281840654_Theorizing_glocalization_Three_interpretations
- Scholte, Jan Aart (2005): *Globalization: A Critical Introduction*. Houndmills: Palgrave Macmillan, ISBN 9780333977026
- Therborn, Göran (2000): Globalizations: Dimensions, Historical Waves, Regional Effects, Normative Governance. *International Sociology*, 15, 2, 151–179. DOI: 10.1177/02685809000150020, <https://tinyurl.com/438b3nke>

URL1: <https://globtort.bibl.u-szeged.hu/>

GLOBALIZÁCIÓ: MEGJELENÉSI FORMÁK, SZAKASZOK ÉS DETERMINÁNSOK¹

GLOBALIZATION: DIMENSIONS, PHASES, AND DETERMINANTS

Tomka Béla

DSc, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Jelenkortörténeti Tanszék, Szeged
tomka@hist.u-szeged.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány áttekinti a globalizáció történeti kutatásának legfontosabb megközelítéseit és eredményeit. Bemutatja a fogalom eredetét, annak gyakoribb értelmezéseit és a globalizáció azon definíciója mellett érvel, amely nemcsak az országhatárokon átnyúló kapcsolatok intenzívebbé válását tekinti a folyamat részének, hanem emellett hangsúlyozza az ilyen módon a világ különböző részei között kialakuló kölcsönön függés erősödését, valamint e folyamatok társadalmi tudatosulásának világméretű előrehaladását. Az írás röviden ismerteti a globalizáció fő dimenzióit és a mérésére tett kísérleteket, majd legfontosabb történelmi szakaszait, a 16. századtól datálva a globalizáció megindulását, s azóta hat szakaszát különítve el. A folyamat determinánsai között kiemeli a technológiai fejlődés jelentőségét. Végül a globalizáció magyarországi és kelet-közép-európai megjelenésének néhány fontos vonását ábrázolja, rámutatva arra, hogy a régió gazdasági globalizációja az utóbbi három évtizedben az egész világon a legnagyobb ütemű volt.

ABSTRACT

The paper reviews the main approaches and results of historical research on globalization. It presents the origins of the concept, its most common interpretations, and argues for a definition of globalization that not only considers the intensification of cross-border relations as part of the process, but also underlines the growing interdependence between different societies and the progress in the emergence of a worldwide awareness of these processes. The paper outlines the main dimensions of globalization and attempts to measure it, and then describes its main historical stages, dating the process from the 16th century, and distinguishing between

¹ A tanulmány az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport (a projekt száma: 0322107) és a Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági Központ (IKIKK) Humán és Társadalomtudományi Klaszterének IKT és Társadalmi Kihívások Kompetenciaközpontja támogatásával készült.

the six phases of globalization since then. It highlights the importance of technological progress as a determinant of the process. Finally, it outlines some of the key features of the emergence of globalization in Hungary and East-Central Europe, pointing out that the region has experienced the fastest economic globalization in the world over the last three decades.

Kulcsszavak: globalizáció, interdependencia, diffúzió, világgazdaság, Magyarország

Keywords: globalization, interdependence, diffusion, world economy, Hungary

Az utóbbi három-négy évtizedben a globalizáció az egyik leggyakrabban használt társadalomtudományi fogalomként vált a bennünket körülvevő világ gazdasági, kulturális és más folyamatainak leírása és magyarázata során, amely emellett a szélesebb közbeszédben is sűrűn megjelenik. Ennek fő oka nyilvánvalóan az, hogy a globalizáció jelentősen felgyorsult az 1980-as évektől: Dani Rodrik egyenesen hiperglobalizációként írta le a változásokat (Rodrik, 2011, 200–201.). Mások – elismerve a globalizáció előrehaladását – inkább annak korlátaira mutattak rá, a 2008-as pénzügyi válság után pedig sokan amellett érveltek, hogy deglobalizáció következett be, vagyis a folyamat a visszájára fordult. Az utóbbi években viszont számos kutató a globalizáció ismételt élénkülését, a reglobalizáció megindulását jelezte (Bishop–Payne, 2021, 1–21.). A globalizáció jelentősége és a róla zajló viták, a gyakran felszínes vagy egyenesen téves értelmezések indokolják nemcsak a folyamat tanulmányozását, hanem a tudományos ismeretek széles körben való megismertetését is. A következőkben a témára vonatkozó kutatási eredmények áttekintésére vállalkozunk, kitérve az eltérő interpretációkra is. Először ismertetjük a fogalom eredetét és annak gyakoribb értelmezéseit, valamint az általunk leginkább megfelelőnek tartott definícióját. Ezt követően röviden bemutatjuk a globalizáció fő dimenzióit és a mérésére tett kísérleteket, majd legfontosabb történelmi szakaszait és determinánsait. Végül a globalizáció magyarországi megjelenésének néhány fontos vonását ábrázoljuk.

DEFINÍCIÓ

Ma már úgy tűnhet, hogy a „globalizáció” szó mindig velünk volt, aminek egyik oka az lehet, hogy az általa jelölt jelenségek nagy része régóta ismert. A valóságban azonban viszonylag új keletű a kifejezés, amelyet mint tudományos elemzési eszközt az 1980-as évek elején kezdtek alkalmazni – ekkor még csak elszórva – a szociológiában és a nemzetközi kapcsolatok kutatásában (James–Steger, 2015, 2–3.). Az évtized végére egy sor más diszciplína is átvette a fogalmat, de ekkor

még mindig viszonylag szűk körben használták azt. A kifejezés az 1990-es évek elejétől robbanásszerűen kezdett terjedni, és azóta könyvek és tanulmányok tízezeit publikálták erről a témáról. A fogalom népszerűségéhez nagyban hozzájárult, hogy képes volt tömören megragadni olyan jelenségeket, amelyek az ezredforduló emberének legfontosabb mindennapi tapasztalatai közé tartoztak szerte a világon a transznacionális cégek lendületesen bővülő hálózatától kezdve az információk gyorsuló világméretű áramlásáig. Emellett egyszerűen kapcsolható politikai programokhoz is: a legfontosabb politikai ideológiák könnyen kijelölhetik saját helyüket a globalizációhoz való viszony skáláján, s így azt felhasználhatják mozgósításra is.

A globalizáció fogalmának az 1990-es évektől megfigyelhető gyors térhódítását jelentéstartalmának sokszínűsége kísérte a tudományos irodalomban és a médiában: például folyamat, állapot, társadalmi jelenségek determinánsa, társadalmi rendszer, történelmi korszak jelölésére egyaránt alkalmazzák. A homályos és egymásnak ellentmondó értelmezések fogalmi zavarokhoz vezettek, és nehezítették a globalizációról folytatott termékeny diskurzus kialakulását.

E csapdák elkerülése végett mindenekelőtt meg kell különböztetni a 'globalizáció' és a 'globalitás' fogalmát. Célszerű a globalizációt folyamatként értelmezni, míg a társadalmi állapot megjelölésére a globalitás kifejezést használhatjuk, amely a globalizáció következményeire vonatkozik. Ugyanakkor a globalitás sem egy végpont, amelynek elérése után már nincs tere további változásnak. Ehelyett olyan társadalmi állapotról van szó, amely tovább módosulhat, s ennek eredményeként teljesen új minőségű társadalmi viszonyok is létrejöhetnek.

Ez a fogalmi elhatárolás azonban még mindig keveset mond a globalizáció tartalmáról, így annak további tulajdonságait kell azonosítanunk ahhoz, hogy meg tudjuk különböztetni más társadalmi folyamatoktól. Erre számos kísérlet történt: egy tanulmány csak 2006-ig a globalizáció 114 meghatározását számolta össze (Al-Rodhan, 2006, 9–20.). Ugyanakkor a definíciók között sok az átfedés, így jóval szűkebb azoknak a jellemzőknek a köre, amelyeket a különböző szerzők a globalizáció leglényegesebb vonásainak tartanak.

A globalizáció leggyakrabban úgy jelenik meg a szakirodalomban mint 1) „a tér és az idő összezsugorodása” (time and space compression); 2) a határokon átnyúló kapcsolatok erősödése; 3) diffúzió, vagyis valaminek a világméretű elterjedése; 4) integráció; 5) amerikanizáció, westernizáció, illetve újabban easternizáció; 6) a kölcsönös függés erősödése; 7) a világméretű és a szupranacionális kapcsolatok terjedése; 8) az előbbi folyamatok növekvő tudatosulása a világ társadalmában; vagy 9) ezek valamilyen kombinációja (Scholte 2005, 54–64.; Kessler, 2016, 29.).

Az értelmezések kritikai elemzésére itt nincs lehetőség, erre máshol vállalkozunk (Tomka, 2024). Amennyiben kiszűrjük a különböző interpretációk következetlenségeit, és összegezzük a szakirodalomban szereplő meghatározások

elemeit, akkor az alábbi definíciót tartjuk a leginkább célravezetőnek: a globalizáció

1. az országhatárokon átnyúló kapcsolatok intenzívebbé válása, különösen pedig a transzkontinentális és a régiók közötti áramlások felgyorsulása a gazdaság, a technológiák, a kultúra, a politika, a környezetvédelem és a civil társadalmak terén; továbbá
2. az ilyen módon a világ különböző társadalmi között kialakuló kölcsönös függés erősödése; valamint
3. e folyamatok társadalmi tudatosulásának világméretű előrehaladása.

A globalizáció fontosabb aspektusairól a következőkben lesz szó, de a definíció már ezen a ponton is igényel néhány megjegyzést:

- a) a globalizáció világméretű folyamat, de a határokon átívelő gazdasági, kulturális és más kapcsolatoknak csak egy része fogja át az egész világot;
- b) a definíció három fő elemmel rendelkezik, amelyek egymáshoz kapcsolódnak, de nem feltétlenül egyszerre és egyforma mértékben érvényesülnek a globalizáció különböző szakaszai során; a globalizáció összetevői ezen túlmenően is változhatnak: egyes időszakokban a gazdaságban gyorsul fel a folyamat, míg máskor inkább politikai és kulturális téren halad előre;
- c) a globalizáció időben is egyenlőtlenül zajlik: leállhat, sőt, visszajára is fordulhat, hogy aztán újra elinduljon; ezért is szokás hullámain vagy ciklusait megkülönböztetni.

MEGJELENÉSI FORMÁK ÉS MÉRÉSI KÍSÉRLETEK

A globalizáció kutatása az ezredforduló előtt a gazdasági változásokra koncentrált. Ez ma már kevésbé jellemző, de továbbra is gyakran előfordul, hogy a gazdasági fejlődés tendenciáit tekintik érvényesnek a globalizáció egészére. Nyilvánvaló, hogy ez nem megfelelő megközelítés, hiszen a globalizáció egyik legfontosabb sajátossága többdimenziós jellege, vagyis az, hogy számos területen zajlik.

Mindazonáltal a kutatások eltérnek abban, hogy a gazdaság mellett milyen további területeket vonnak be a globalizáció vizsgálatába. Gyakran a nemzetközi kereskedelem, a tőke mozgások, az információk áramlása és a migráció tanulmányozását végzik el, abból kiindulva, hogy a globalizáció ezen dimenziói nem csupán kulcsfontosságúak, hanem ezekre vonatkozóan rendelkezünk a leginkább megbízható adatokkal (URL1). Más vizsgálatok a globalizáció gazdasági, politikai és társadalmi dimenzióit különítik el (Gygli et al., 2019, 543–574.). Megint más szerzők ezeket kiegészítik a technológiai, valamint a kulturális aspektusokkal, továbbá a globális környezeti változások számbavételével (Dreher et al., 2008, 5–13.). További vizsgálatok hangsúlyosan tárgyalják a nemzetközi civil mozgá-

mak határokon átnyúló tevékenységét, és a kultúra globalizációs folyamatait a média és a vallások, valamint az identitások változásain keresztül mutatják be. Egy klasszikus munka az eddig említett területek mellett fontosnak tartja annak történeti ábrázolását is, hogy a szervezett erőszak milyen módon terjedt el világ-méreteken (Held et al., 2000, 87–148.).

További vitakérdés, hogy miként lehet megragadni ezeknek a területeknek a változásait. Nyilvánvaló, hogy empirikus vizsgálat esetén a komplex társadalmi alrendszerek – mint a gazdaság és a kultúra – egyes fontosnak és egyben az egész alrendszer működésére jellemzőnek tartott részaspektusainak kiválasztása szükséges az elemzéshez, emellett a kutatás operacionalizálása során gyakran valamilyen indikátort vagy indikátorokat kell alkalmazni.

A gazdaság esetében viszonylag széles körben elfogadott, hogy az áruk és a szolgáltatások exportjának és importjának, a külföldi beruházásoknak, a nemzetközi eladósodottságnak a GDP-hez viszonyított aránya és néhány további hasonló mutató megfelelően írja le a globalizációs folyamatokat. Más dimenziók esetében azonban már kevésbé magától értetődő, hogy milyen indikátorokat válasszunk ki. Különösen így van ez a kultúra esetében, amely igen komplex terület, és a kultúratudomány nem számít paradigmaticus diszciplínának. A szakirodalomban a kulturális globalizáció megragadására szolgáló mutatók közé tartozik például a kulturális javak kereskedelme, a turistaforgalom, a nemzetközi bevándorlók lakossághoz viszonyított súlya, illetve aránya. A legismertebb összetett globalizációs indikátor, az ún. KOF-index² a számos aspektus között – nyilván proxyként – számba veszi például a McDonald's éttermek és az IKEA áruházak számának lakossághoz viszonyított arányát is (URL2). Ezek mindegyike fontos folyamatokat jelez, de egyszersmind kifogásolható is alkalmazásuk, hiszen csak közvetetten és részlegesen ragadják meg a kultúra jellemzőit. Fontos lenne például, hogy a globalizációval kapcsolatos társadalmi attitűdök és értékek változásait is megismerjük. Ezekre vonatkozóan azonban kevés átfogó és nemzetközi összehasonlításra alkalmas információval rendelkezünk.

A globalizáció elemei gyakran összekapcsolódnak, alig különíthetők el, míg máskor differenciáltabban jelentkeznek. Az előbbi esetre példa lehet a különböző élelmiszerek és ételek – az olasz, a kínai vagy az indiai konyha – globális terjedése, mely elválaszthatatlan a gazdasági kapcsolatok intenzívebbé válásától, de a migráció is hozzájárul a sajátos főzési szokások nemzetközi diffúziójához. A kevésbé közvetlen kapcsolat például a különböző sportágak diffúziója során figyelhető meg, hiszen a labdarúgás elterjedhet úgy is, hogy más vonatkozásban a globális transzfer mérsékelt marad.

² Az indexet a zürichi Eidgenössische Technische Hochschule (ETH) egyik kutatási egysége, a Konjunkturforschungsstelle (KOF) számítja.

TÖRTÉNELMI SZAKASZOK

Számos kutató hosszú múltat tulajdonít a globalizációnak, melynek során annak több, sajátos jegyekkel rendelkező korszaka különíthető el. A szakirodalomban hangsúlyosan megjelenik az az álláspont, amely szerint a globalizáció szinte egyidős az emberiséggel: őseink kis csoportjai élelem és nagyobb biztonság után kutatva már több tízezer évvel ezelőtt vándorolni kezdtek Afrikában, s végül benépesítették mind az öt kontinenst (Chanda, 2007). Több érv szól azonban emellett, hogy a globalizáció megindulását a 16. századtól, a nagy földrajzi felfedezésektől, s nyomukban a portugál és a spanyol, majd a brit és a holland gyarmatbirodalmak létrejöttétől számítsuk. Egyrészt, ekkortól kezdtek létrejönni a valóban világméretű gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok, még ha ezek kezdetben csak alacsony intenzitású összeköttetések is voltak. Másrészt, a korábban megindult globalizációs folyamatok mind megszakadtak: például a Római Birodalom bukása után az addig kialakított, Európa, Ázsia és Afrika jelentős részeit magában foglaló kereskedelmi hálózat összeomlott. Ezzel szemben a 16. század óta a globalizációban nem látható ilyen mértékű törés, legfeljebb egyes területein következett be időnként átmeneti stagnálás vagy visszaesés.

A 16. század óta a globalizációnak hat fő szakaszát különíthetjük el, amelyek határai azonban nem élesek, inkább hozzávetőlegesnek tekinthetők. A szakaszok és főbb jellemzőik a következők:

1. szakasz (kb. 1500 – kb. 1750): ebben az időszakban a kereskedelmi hálózatok kezdték lefedni a Föld egészét, s ennek nyomán létrejött a modern világgazdasági rendszer. Mindazonáltal a világnak maradtak jelentős, ettől elzárt részei, és a távolsági kereskedelem még leginkább fűszerekre, nemesfémekre és hasonló nagy értékű termékekre korlátozódott. Az európai hatalmak expanziója Amerikában és másutt új államok alapjait rakta le, ami hosszú távon szintén jelentősen hozzájárult a globalizációhoz.
2. szakasz (kb. 1750 – kb. 1880): az ipari forradalom eredményeként átalakult a termelés és a szállítás, s fokozatosan megindult a tömegárúk nagy távolságra való szállítása. A nemzetközi kereskedelem értéke megsokszorozódott, bár ez ekkor még elsősorban az Európa és Amerika közötti forgalmat jelentette. A távíró feltalálása a hírközlésben jelentett áttörést, különösen azt követően, hogy 1866-ban lefektették az első transzatlanti távírókábelét. A gazdasági ciklusok az egész világot kezdték átfogni. Szintén tömegessé vált a kontinensek közötti vándorlás. Az időszak végén megalakultak az első globális nemzetközi szervezetek, mint a Nemzetközi Vöröskereszt (1863) és a Nemzetközi Postaunió (1874).
3. szakasz (kb. 1880–1914): a 19. század utolsó évtizedeiben a globalizáció rendkívül felgyorsult. Ezt különösen a kialakuló szabadkereskedelmi rendszer, valamint a közlekedés és a hírközlés innovációi ösztönözték, mint a

Diesel-motor meghajtású hajók és a tökéletesített távíró. További globális nemzetközi szervezetek és egyezmények jöttek létre, mint például a hadviselés szabályait rögzítő hágai egyezmények (1899, 1907). A Földet időzónákra osztották (1884), amivel megszületett a globális időszámítás. Ennek nyomán a globalizáció a 20. század elejére több tekintetben olyan mértéket ért el, amelyet majd csak a 20. század végén haladott meg: ilyen volt például a külkereskedelem és a külföldi befektetések GDP-hez viszonyított aránya vagy a migráció világnépességhez viszonyított szintje.

4. szakasz (1914–1945): ebben az időszakban a világgazdasági együttműködés a háborúk és a nacionalista, bezárkózó gazdaságpolitika terjedése miatt akadozott, ugyanakkor a politikai-társadalmi területeken gyorsan haladt előre a globalizáció. Az első világháború az első globális fegyveres konfliktus volt, s ettől kezdve nemcsak a kooperáció és az integráció, hanem a konfliktusok és a dezintegráció is globális méretekben zajlott, ami különösen érvényes a második világháborúra. E korszak fontos fejleménye, hogy Európa globális gazdasági és politikai vezető szerepe megszűnt, azt az Egyesült Államok vette át. Ekkor alakult meg a világ államainak első globális szervezete, a Nemzetek Szövetsége, melyet közkeletűen Népszövetségként is emlegetnek (1920).
5. szakasz (1945 – kb. 1980): Európa, az Egyesült Államok, majd több ázsiai ország minden korábbinál gyorsabb és tartósabb gazdasági növekedése impulzusokat adott a világkereskedelem bővülésének, amit új nemzetközi intézmények és egyezmények is ösztönöztek, mint például az Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezmény (GATT, 1947). A szállítás, az utazás és a kommunikáció költsége óriási mértékben csökkent. A gazdasági és kulturális globalizációt fékezte, a politikai globalizációt viszont ösztönözte a hidegháború, amely az Egyesült Államok és a Szovjetunió, illetve szövetségeseik között világméretű ideológiai és gazdasági rivalizáláshoz vezetett, ennek következtében a globalizáció gyakran amerikanizációként vagy szovjetizációként jelent meg.
6. szakasz (kb. 1988-tól napjainkig): a globalizáció utolsó, máig tartó hulláma idején a folyamat ösztönzőjét főként a technológiai-gazdasági tényezők jelentették. A globális konfliktusokat – egy időre – nagyban mérsékelte a szovjet blokk eróziója, majd megszűnése és Kína világgazdasági nyitása. Mindez kiváltképpen a nemzetközi kereskedelem és különösen a tőkepiacok liberalizációjában manifesztálódott. A transzkontinentális migráció tömeges méreteket öltött, amelynek során a vándorlások korábbi nyugat–nyugat és kelet–nyugat irányát a dél–észak irány váltotta fel. Ebben az időszakban a globalizáció növekvő fontosságú hajtóereje lett az információk világméretű diffúziója. Először a műholdas televíziózás, majd más digitális technológiák – különösen az internet – jelentős kulturális homogenizációs hatással jártak,

amelynek egyik fontos megjelenési formája az angol nyelv mint globális *lingua franca* elterjedése lett. A globalizáció során az előnyös gazdasági és társadalmi hatások mellett megfigyelhetők negatív következmények is, mint a bűnöző szervezetek s különösen a terrorizmus világméretű hálózatainak kialakulása. Végül a globális fenyegetések – mint a környezeti problémák – súlyosbodása eredményeként a nemzeti társadalmak kölcsönös függésének gondolata már nemcsak a kulturális és tudományos elit körében talált visszhangra, hanem annál jóval szélesebb körben kezdett tudatosulni a világ társadalmában.

DETERMINÁNSOK

A globalizáció kialakulásának nincs általánosan érvényes magyarázata, ami nem meglepő, hiszen több történeti korszakon ível át, és számos területet érint. Mindazonáltal a kutatás számos olyan faktort feltárt, amelyek szinte folyamatosan szerepet játszanak a globalizáció formálódásában. Ezeket objektív és szubjektív tényezőkre lehet osztani.

A globalizációt ösztönző objektív tényezők közül a szakirodalom a technológiai fejlődésnek tulajdonít kiemelt jelentőséget. A közlekedés és a kommunikáció innovációi – mint a konténerszállító hajó megjelenése az 1950-es években vagy a 20. század végén az internet – gyorsabbá és olcsóbbá tették a szállítást, és megkönnyítették a távoli pontok közötti interakciót, ami döntő szerepet játszott a globális kapcsolatok bővülésében (Smil, 2010; Baldwin, 2016). De nemcsak a korszakos találmányok jártak ilyen hatással, hanem a szállítás és a hírközlés a műszaki fejlődés sok más, kevésbé látványos innovációján keresztül is folyamatosan kapta a globalizációt segítő impulzusokat.

Ugyanakkor a létező technológiákat akkor tudják alkalmazni az egyes társadalmak, ha ahhoz megfelelő felkészültséggel rendelkeznek. A feltételek közé tartoznak a hatékony gazdasági intézmények, számos szerző pedig egyenesen a kapitalista termelési módot tekinti a fő determinánsnak, melynek működése a termelés és a fogyasztás állandó növekedésén alapul, vagy legalábbis ösztönzi azt. Az új szállítási és a kommunikációs technológiák hatékony befogadásához szükséges a megfelelő tudással rendelkező munkaerő is: például az internethasználat és a képzettségi szint közötti erős pozitív összefüggést sok empirikus vizsgálat kimutatta (Norris–Inglehart, 2009, 125–135.).

A szakirodalomban ugyancsak a globalizáció fontos determinánsaként jelenik meg a nemzetállamok politikája. A kormányok határozhatnak úgy, hogy a gazdasági növekedés elősegítése – és így a polgárok életszínvonalának javítása – érdekében lehetővé teszik a kereskedelmi és más nemzetközi kapcsolatok szabad fejlődését. Választhatják azonban a kisebb-nagyobb mértékű elszigetelődést is,

vámokkal, kvótákkal és más korlátozásokkal akadályokat gördíthetnek a nemzetközi kereskedelem útjába, nehezíthetik vagy egyenesen tilthatják polgáraik külföldi utazását, illetve korlátozhatják az információk áramlását. Mivel a határok megnyitása szabadságjogokat is érint – mint az utazás és a sajtó szabadsága –, ezért érvek szólnak amellett, hogy az ezeket tiszteletben tartó demokratikus politikai rendszerek terjedése segíti a globalizációt. Létezhetnek azonban jelentős kivételek is: például a közel sem demokratikus berendezkedésű Kína az 1980-as évektől meghirdette a nyitás politikáját, mindinkább bekapcsolódott a globális termelési láncokba, s ez nagyban gyorsította a globalizációt.

Az egyes államok szintjén ugyancsak a globalizáció determinánsai közé tartozik a lakosság nagysága, továbbá a földrajzi adottságoknak is lehet szerepük. Rendszerint minél kisebb egy ország, annál inkább rá van utalva a külkereskedelemre, mivel belső piaca kicsiny ahhoz, hogy a termékek és szolgáltatások teljes skáláját hatékonyan előállítsa. Szintén hatással lehetnek egy ország globalizációjára annak földrajzi adottságai – mint a tengerhez való hozzáférés. E tényezők jelentősége azonban messze elmarad a többi, itt tárgyalt faktor súlya mögött.

A globalizációt formáló szubjektív tényezők közé főként a tudás, az ideológiák és a vágyak, illetve preferenciák tartoznak. Például ahogyan gyarapszik tudásunk a bennünket körülvevő világról, úgy juthatnak sokan arra a meggyőződésre, hogy számos környezeti veszély globális méretű, s ezért elhárításuk is csak globális méretekben lehetséges. Ez pedig arra ösztönözheti ezeket a polgárokat, hogy a társadalmak fennmaradása érdekében támogassák az államok nemzetközi, sőt, globális együttműködését. Megint mások végső hajtóerőnek az emberi szükségletek mind magasabb szintű kielégítésének vágyát tartják, melyhez a globalizáció hozzásegít, hiszen az hatékonyabb és így olcsóbb termelést tesz lehetővé.

Az objektív és szubjektív tényezők egyaránt szerepet kaphatnak a globalizáció kialakulásának és folyamatának magyarázata során. A globalizáció, egyrészt, visszatükrözi az objektív társadalmi-gazdasági körülményeket: például a földrajzi felfedezések előfeltétele volt az, hogy a hajók és a navigáció fejlettsége elérjen egy bizonyos szintet. Másrészt, a róla való gondolkodás, a vele kapcsolatos ismeretek és a hozzá fűződő attitűdök alakítják is ezt a folyamatot.

A GLOBALIZÁCIÓ ÉS MAGYARORSZÁG

Az államszocialista időszakban Magyarország – és a többi kelet-közép-európai ország – globalizációja lassan és szelektíven haladt. Az 1950-es és 1960-as években a nyugati országokkal folytatott kereskedelem háttérbe szorult a KGST-n (*Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa*) belüli árucseré mellett, a nyugatról származó kulturális termékek – például a filmek és a sajtó – behozatalát akadályozták, továbbá a külföldi utazásokat is erősen korlátozták. Ugyanakkor a keleti

blokkon belüli széles körű politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok mellett az Európán kívüli szocialista és az ún. szocialista orientációjú országokkal is gyarapodtak az összeköttetések (Mark–Apor, 2015). Így a politikai vezetők mellett a magyar vállalatok és szakemberek is rendszeresen eljutottak olyan országokba, mint Észak-Korea, Kína, Vietnám, Kuba és Mozambik, azokból pedig diákok és szakemberek utaztak Magyarországra (Bódy, 2021).

Az 1960-as évek második felétől számottevően bővülni kezdett a kereskedelmi forgalom a nyugati országokkal, és a zártság más területeken is mérséklődött: élénkült a turizmus, Magyarország jelentős hiteleket vett fel nyugati pénzintézetektől, és magyar vállalatok licencek vásárlásával, bértermeléssel és számos más módon közvetlen kapcsolatokat alakítottak ki nyugati cégekkel. Így Magyarország egyre intenzívebben kapcsolódott be a világ gazdaságba, mind jobban ki volt téve transznacionális hatásoknak, vagyis globalizálódott – még ha ezt a folyamatot a korban nem is így nevezték. A nyitottság erősödését segítette a gazdaság komplexitásának fokozódása, a világban zajló gyors technológiai változás és a fogyasztói igények növekedése is. Mindennek ellenére, Magyarország összességében alacsony globalizációs szintet ért el még a rendszerváltozás előtti években is a hozzá hasonló gazdasági fejlettségű dél-európai országokkal összevetve.

A rendszerváltozás azonban valódi áttörést hozott ebben a tekintetben: Magyarország és általában a kelet-közép-európai régió társadalmainak globalizációs szintje 1989 után gyorsan emelkedett. Jól látszik ez abban, hogy ekkortól a működőtőke-befektetések (FDI) állománya és a – globalizáció fő hordozói közé sorolt – transznacionális cégek aktivitása rendkívüli mértékben növekedni kezdett, az ütemet tekintve messze lehaladva például Ausztriát. Hasonlóan jól mutatja a változás dinamikáját, hogy – a hálózatelemzés módszereivel vizsgálva a trendeket – az 1990-es évtizedben Magyarország egyre közelebb került a globális telekommunikációs hálózat centrumához (Tomka, 2022). Óriási mértékben megnőtt Magyarországon a nemzetközi – és ezen belül a kontinensek közötti – utazások volumene. Emellett az ország a nemzetközi migrációs hálózat fontos szereplője lett, s immár frekvenciált célpontként is megjelent.

E folyamatok következtében az ezredforduló után Magyarország már a magas szintű transznacionális kapcsolatokkal rendelkező országok közé került. A már említett *KOF Globalizációs Index* 2022-ben a világ országainak globalizációs rangsorában Magyarországot a 17. helyre sorolta. Különösen gazdasági téren erős az ország globalizáltsága (16. hely), míg a politikai globalizáció dimenziójában a 26., a társadalmi globalizáció tekintetében a 47. helyen áll ebben a rangsorban (URL2). A kis országok általában erősebben globalizáltak, mint a nagyok, és több más megfontolás is árnyalhatja ezeket az eredményeket: fontos körülmény, hogy Magyarország globális gazdasági kapcsolatait túlnyomórészt az ide települt multinacionális – különösen pedig a német – vállalatok tevékenysége eredményezi. Ennek ellenére tagadhatatlan, hogy az utóbbi évtizedek magyarországi globali-

zációjának folyamata gyors volt. Ez a dinamika kelet-közép-európai sajátosság: egyes vizsgálatok szerint a régió a világ leggyorsabb globalizációján ment keresztül az elmúlt három évtizedben (URL1). Így mára ezek az államok szorosabban kapcsolódnak a külvilághoz, mint bármelyik más hasonló gazdasági fejlettségi szinten lévő ország, és a régión belül az élenjáró Csehországot Magyarország követi (URL2).

*

Az utóbbi években számos jele van a világgazdaság fragmentációjának és a globális politikai konfliktusok kiéleződésének. Mindez nem jelenti a globalizáció visszafordulását, hiszen – mint a történelmi példák is láttuk – az nemcsak a gazdasági dimenziót foglalja magában, hanem a politikai és más konfliktusok világméretűvé válása maga is a globalizáció része. Ugyanakkor, a globális gazdasági és politikai kooperáció zavarai nyilvánvaló hátrányokkal járnak: így például világszerte drágul a termelés, és nő a további fegyveres konfliktusok esélye. A jövő fontos kérdése, hogy ezek a fejlemények az 1980-as évek közepén megindult globalizációs hullám végét hozzák-e magukkal, vagy csak a globalizáció korábban is megfigyelhető lelassulását eredményezik.

IRODALOM

- Al-Rodhan, Nayef R. F. (2006): *Definitions of Globalization: A Comprehensive Overview and a Proposed Definition*. Geneva: Geneva Centre for Security Policy, <https://tinyurl.com/yd7jwdc5>
- Baldwin, Richard (2016): *The Great Convergence: Information Technology and the New Globalization*. Cambridge, MA: Harvard University Press, ISBN 9780674660489
- Bishop, Matthew Louis – Payne, Anthony (2021): The Political Economies of Different Globalizations: Theorizing Reglobalization. *Globalizations*, 18, 1, 1–21. DOI: 0.1080/14747731.2020.1779963, <https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/14747731.2020.1779963?needAccess=true&role=button>
- Bódy Zsombor (2021): Technokrata transznacionálé az 1960-as években és a keleti blokk önállósága a globalizáció szempontjából. *Korall*, 22, 3, 113–137. DOI: 10.52656/KORALL.2021.03.006, https://epa.oszk.hu/00400/00414/00076/pdf/EPA00414_korall_2021_85_113-137.pdf
- Chanda, Nayan (2007): *Bound Together: How Traders, Preachers, Adventures and Warriors Shaped Globalization*. New Haven: Yale University Press, ISBN 9780300136234
- Dreher, Axel – Gaston, Noel – Martens, Pim (2008): *Measuring Globalisation: Gauging its Consequences*. New York: Springer, ISBN 9780387740676, DOI: 10.1007/978-0-387-74069-0, <https://tinyurl.com/4re8rjdj>
- Gygli, Savina – Haelg, Florian – Potrafke, Niklas et al. (2019): The KOF Globalisation Index – Revisited. *Review of International Organizations*, 14, 3, 543–574. DOI: 10.1007/s11558-019-09344-2, <https://d-nb.info/1180024354/34>
- Held, David – McGrew, Anthony – Goldblatt, David et al. (2000): *Global Transformations: Politics, Economy and Culture*. Cambridge: Polity, ISBN 9780804736275
- James, Paul – Steger, Manfred B. (2015): A Genealogy of 'Globalization' – The Career of a Concept. In: Steger, Manfred – James, Paul (eds.): *Globalization: The Career of a Concept*. London–New York: Routledge, 1–18. ISBN 9781138057555

- Kessler, Johannes (2016): *Theorie und Empirie der Globalisierung. Grundlagen eines konsistenten Globalisierungsmodells*. Wiesbaden: Springer, ISBN 9783658023874
- Mark, James – Apor Péter (2015): Socialism Goes Global: Decolonization and the Making of a New Culture of Internationalism in Socialist Hungary, 1956–1989. *Journal of Modern History*, 87, 4, 852–891. DOI: 10.1086/683608, <https://tinyurl.com/mrxnxc4>
- Norris, Pippa – Inglehart, Ronald (2009): *Cosmopolitan Communications: Cultural Diversity in a Globalized World*. Cambridge: Cambridge University Press, ISBN 9780521493680
- Rodrik, Dani (2011): *The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World Economy*. New York: W. W. Norton, ISBN 9780393341287
- Scholte, Jan Aart (2005): *Globalization: A Critical Introduction*. Houndmills: Palgrave Macmillan, ISBN 9781403904485
- Smil, Vaclav (2010): *Two Prime Movers of Globalization: The History and Impact of Diesel Engines and Gas Turbines*. Cambridge, MA: The MIT Press, ISBN 9780262014434
- Tomka Béla (2022): *Globalizáció és a kelet-közép-európai államszocializmus. A zártság fókuszai. (HistGlob Working Paper 8.)* Szeged: MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport, HU ISSN 2732-172X, <https://globtort.bibl.u-szeged.hu/wp-content/uploads/2023/02/histglobwp08.pdf>
- Tomka Béla (2024): *Globalizáció: hullámok, okok, hatások*. Budapest: Osiris Kiadó (megjelenés alatt)
- URL1: DHL Global Connectedness Index 2021 Update, <https://www.dhl.com/content/dam/dhl/global/dhl-spotlight/documents/pdf/2021-gci-update-report.pdf>
- URL2: KOF Globalization Index, <https://kof.ethz.ch/prognosen-indikatoren/indikatoren/kof-globalisierungsindex.html>

A VILÁGREND VÁLTOZÁSA ÉS A GLOBALIZÁCIÓ

CHANGING WORLD ORDER AND GLOBALIZATION

Bayer József

az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, professor emeritus
jozsefbayerdr@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

A mai világrend a globalizáció terméke, és válsága is összefügg a globalizációs folyamat teremtette új kihívásokkal. A szerző megkülönbözteti a világrendszer fogalmát, amely főleg a világ-gazdaság szerkezetére vonatkozik, a világrendtől, amely viszont elsődlegesen politikai fogalom, a mai világrendszer intézményes, politikai és jogi kereteit jelenti. Vázolja a világrend történeti alakulását és elméleti értelmezéseit, ezt követően a II. világháború után kialakult, amerikai vezetésű, ún. „hegemón liberális világrendet” érő új kihívásokat elemzi. Ezek közül a legfontosabb az újonnan iparosodó fejlődő országok gazdasági felemelkedése, főként Kína rivális nagyhatalomként való jelentkezése és változó stratégiája. Ismerteti az amerikai hegemonián nyugvó, „szabályalapú liberális világrend” erényeit és korlátait, valamint az egypólusú világrendet érő bírálatokat. Egy fragmentált, multilaterális világrend mint alternatíva a versengés és az együttműködés egységét igényli, amelynek kialakításában a szerző az Európai Uniónak is szerepet szán.

ABSTRACT

The contemporary world order is the product of globalization, and its present crisis also derives from the new challenges of its ramifications. The article distinguishes between the notion of world system, referring mainly to the structure of the world economy, respectively world order as a basically political notion, describing its institutional, political, and legal frames, defined and supported by a hegemon power. After outlining the historical developments and theoretical interpretations of world order, the author analyses the post-world war ‘hegemonic liberal world order’ under American leadership and its problems. The greatest challenge comes from the ‘rising of the Rest’, i.e., the economic development and political influence of newly industrialized developing countries and the emergence of China as the main rival power and its changing strategies. Discusses the merits and shortcomings of the American World order and the critical views of the unipolar order. A fragmented, multilateral order as an alternative would require peaceful rivalry and cooperation at the same time; in designing it he assigns a role to the European Union as well.

Kulcsszavak: világrendszer, világrend, az „amerikai világrend” vívmányai és korlátai, nem-nyugati országok gazdasági emelkedése, Kína rivális hatalmi ambíciói, multilaterális világrend

Keywords: world system, world order, the „American world order”, its merits and shortcomings, the challenge of the ‘rise of the Rest’, China’s emergence as a rival power, fragmented multilateral world order

„A liberális hegemonia korszaka a múlté.”

Amitav Acharya

Kizökkent a világ – a nemzetközi politika turbulensebb és nyugtalanabb lett a 2008-as pénzügyi válság óta, amit csak tetézett a pandémia nehéz időszaka. Külpolitikai elemzők és aktív politikusok egyaránt egyre gyakrabban fejezik ki aggodalmukat a II. világháború után kialakult világrend eróziója miatt, mely a *Pax Americana* korszakának végét vetíti előre. A válság tudatát tovább mélyíti Oroszország Ukrajna elleni háborúja, amely az ENSZ alapokmányának nyílt megsértése a szervezet egyik alapítója által. Az Egyesült Államok vezette „hegemon liberális világrend” súlyos kihívásokkal néz szembe – kevésbé Amerika hanyatlása, mint inkább a nagy népességű fejlődő országok, ezen belül főként Kína világgazdasági és politikai súlyának látványos növekedése miatt, ami valóságos pánikot váltott ki a hegemon szerepét féltékenyen őrző Egyesült Államok vezető köreiből. A külpolitikai viták uralkodó témája lett a világrend elkerülhetetlen átalakulása, melyről Henry Kissinger, volt nemzetbiztonsági főtanácsadó, majd külügyminiszter, azonos tárgyú könyvében már 2014-ben így fogalmazott: „A mi korunk kitartóan, néha már szinte elkeseredetten keresi a rend valamiféle koncepcióját.” (Kissinger, 2015) A világrend átalakulásáról itthon is megjelent már két igen alapos tanulmánykötet, amelyekben neves hazai külgazdasági és külpolitikai szakértők értő elemzést nyújtanak a folyamat különböző aspektusairól (Ágh–Káncz, 2020; Ágh, 2021a, b). E rövid írásban csupán a változások történeti és elméleti perspektívába helyezésére vállalkozhatom.

A *The Economist* egyik 2023. januári számának vezető anyagából idézek: „1945 óta a világgazdaság az Amerika által felállított szabályok és normák szerint működik. Ez páratlan gazdasági integrációt eredményezett, amely fellendítette a növekedést, százmilliókat emelt ki a szegénységből, és hozzájárult a Nyugat győzelméhez Szovjetország felett a hidegháborúban. Ma ez a rendszer romlásban van. Az országok versengenek a zöld iparág állami támogatásában, elcsábítják a feldolgozóipart baráttól és ellenségtől egyaránt, és korlátozzák a javak és a tőke áramlását. Odalett a kölcsönös haszon szempontja, a nemzeti nyereség számít. Elkezdődött a nulla összegű játszmában való gondolkodás.” (The Economist, 2023) A globális gazdaságban erősödő illiberális tendenciák azonban csak a történet egyik részét jelentik. A neoliberális indíttatású gazdasági globalizáció „aranykora” leáldozott ugyan a pénzügyi világválsággal, de a globalizáció folyamata ezzel nem ér véget. Hiszen az nem csupán a gazdaságot érinti, hanem átfogja az élet sok más dimenzióját – a politikát, a kultúrát, az információ és kommunikáció forradalmát (vö. Bayer, 2021). A globalizáció végét beharangozó, a „deglobalizációt” taglaló írások (Hammes, 2019; Zeihan, 2022) is legfeljebb a *regionalizálódás* erősödését helyezik kilátásba. Eszerint a jövőben egymástól elkülönült, jól integrált gazdasági térségek jönnek létre, amelyeken belül zajlik majd a kereske-

delem, ezek védett övezeteibe húzódnak vissza a termelési és értékesítési láncok. Ha a fejlett országok, a centrumban az Egyesült Államokkal visszatáncolnának is az általuk elszabadított gazdasági globalizációtól, más államok – mindenekelőtt a nagy népességű fejlődő országok, Kína, India, Brazília stb. – tovább fogják azt vinni, a saját gazdasági és politikai érdekeiket követve (Rodrik, 2014).

A mai világrend végső soron a gazdasági globalizáció terméke, de mindenekelőtt annak politikai architektúráját jelenti. *Világrendszernek* a világ gazdasági összefüggésrendszerét szokás nevezni, amely a kapitalizmus különféle modelljein, azok kapcsolatain, végső soron a világpiac, a globális pénzügyi rendszer és a világkereskedelem működésén nyugszik. Ennek van centruma, félperifériája és perifériája a világrendszer-elméletek jól definiált értelmezésében, amelybe az egyes országok gazdasági helyzetük és súlyuk alapján besorolhatók. (Magyarország történetesen a fejlett nyugati centrum félperifériájához tartozik, ami sokat megmagyaráz a demokrácia politikai viszontagságaiból (vö. Geröcs, 2021). E rendszernek a globális kormányzást megtestesítő nemzetközi intézményei, mint az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) szakosított szervei, a Nemzetközi Valutaalap, a Világbank, a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) és a különös érdekeket képviselő olyan szervezetek, mint a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) és a G7 (Group of Seven, Hetek csoportja) a fejlett országok számára, valamint a G20 (Group of Twenty, G20-csoport), a davosi világgazdasági fórum, már a *világrend* architektúrájához tartoznak. A világrend fogalma a gazdasági világrendszernek a hatalmi és (nemzetközi) jogi intézményes keretét fogja át, amely politikailag biztosítja a világgazdaság alapvető működését, stabilitását, szabályozva a világrend alapvető egységeinek, a szuverén államoknak az egymáshoz való viszonyát. Alapvetően politikai fogalom tehát, mely a helyi politikai rendeket átfogó, azokkal kölcsönhatásban álló sajátos politikai rendként értelmezhető.

A világrend fogalmának nincs egységes, elfogadott definíciója. Alfred W. McCoy szerint „az egyes világrendek mélyen gyökerező, *reziliens* globális rendszerek, amelyeket a gazdasági, ideológiai és geopolitikai erők konvergenciája hoz létre” (McCoy, 2021, 31.). Alapvetően az államok és népeik kapcsolatáról alkotott széles körű egyezségeken nyugszik, melyeket írásba is foglalnak. Bármennyire amorf, nehezen megfogható absztrakciónak tűnik, a világrend valójában létezik, amennyiben az egyes politikai egységek igazodnak az alapjául szolgáló elvek, normák és értékek egész sorához, amelyeket nemzetközi egyezmények tartalmaznak, és nemzetközi intézmények testesítenek meg. Fennállását általában valamilyen nagyhatalmi egyensúly vagy egy hegemon hatalom katonai ereje támasztja alá, mely garantálja a tranzakciók, a kereskedelmi forgalom biztonságát. Ezek az elvek és normák nem mindig erkölcsösek, például a rabszolgaság intézménye az újkorban is elfogadott volt három évszázadon át, amíg a 19. század derekán el nem kezdődött a törvényi tiltása. És a világrend uralkodó hatalmai sem mindig tartják

be a hirdetett elveket – képmutató módon gyakran áthágják a jogi normákat, amikor úgy vélik, hogy megengedhetik maguknak. A *Pax Americana* sem volt tehát teljesen békés korszak, legfeljebb a szuperhatalmak közötti katonai összecsapást gátolta meg; de ez is kevésbé a hirdetett liberális elveknek, mint inkább a nukleáris fegyverek elrettentő erejének volt köszönhető.

A mai nemzetközi rend Kissinger megfogalmazásában egy szabályokon alapuló rendszer (rules based order), amelynek főbb elemei: az államok együttműködésének elmélyítése közösen elfogadott szabályok és normák alapján; a liberális gazdasági rendszerek támogatása; a területi hódítás elutasítása, a nemzeti szuverenitás tiszteletben tartása; a kormányzás részvételi és demokratikus rendszereinek elfogadása. De meg kellett állapítania, hogy „a nyugati világon túli régiók, amelyek annak idején alig vettek részt ezeknek a szabályoknak a kidolgozásában, most megkérdőjelezzik az érvényességüket a mai formájukban, és világossá tették, hogy törekedni fognak a módosításukra” (Kissinger, 2015, 10.). Ennek nyilvánvaló oka, hogy a kapitalista piacgazdaság mély egyenlőtlenséget teremt, és ez gátolja az elmaradottabb térségek gazdasági felzárkózását, amit csak az állami beavatkozás, a „fejlesztő állam” aktív közreműködése ellensúlyozhat. Ez lett a titka az ázsiai „kistigrisek” gyors felzárkózásának éppúgy, mint Kína gyors gazdasági felemelkedésének.

A világrend fogalmának többféle megközelítése létezik; Kissinger főleg a rendről alkotott vallási képzetek szerint osztályozza őket. Valódi világrend szerint korábban sohasem létezett. „Amit ma világrendnek nevezünk, azt Nyugat-Európában találták ki csaknem 400 évvel ezelőtt” – írja. Ez pedig nem egyéb, mint az ún. vesztfáliai államrendszer, melyet ma is a nemzetközi rend alapjának tekint. Forrása a harmincéves háborút lezáró békeegyezmény volt (1648). Az öldöklő harcokban egyik politikai egység sem volt elég erős ahhoz, hogy a többit legyőzze, miközben éles vallási ellentétek osztották meg őket. A világnézeti meg hasonlást mellőzve, az államok területi szuverenitásának kölcsönös elismerésében találták meg a megegyezés alapját, megteremtve a független államok rendszerét, amelynek tagjai tartózkodtak az egymás belügyeibe való beavatkozástól, és egymás hatalmi ambícióit változó hatalmi egyensúlyok révén tartották féken. „Mindegyik elismerte, realitásként fogadta el a másik belső berendezkedését és vallásválasztását” – folytatja a szerző (Kissinger, 2015, 11.). Nem voltak tudatában annak, hogy ezzel egy globálisan alkalmazható rendszer alapját teremtik meg, amelyhez később sok más állam (idővel még a leigázott gyarmati államok) is csatlakozhatnak. Kezdetben csak néhány állam volt ennek részese, ám fokozatosan terjedt odáig, hogy ma ez képezi az ENSZ alkotta államközösség alapját, melynek alapvető szabályait és normáit az ENSZ Alapokmánya foglalja magában.

A történelem korábbi szakaszaiban csak helyi birodalmi rendek léteztek, bármilyen nagy kiterjedésűek voltak is. Ezek képzelhették magukat egyedülállónak, civilizáltaknak, tekinthették a rajtuk kívül maradókat barbároknak, de regio-

nálisan korlátozottak voltak. A Római Birodalom mellett a császári Kína erre a legjobb példa, mely a leghosszabb ideig állt fenn a birodalmak közül. A Középbirodalom – a menny alatt, a föld felett – nem a szuverenitás, hanem a szuzerenitás (suzeraignty) viszonyában állt a körülötte lévő kisebb államokkal. A fogalom azt jelzi, hogy a környező államok hierarchikus függésben voltak Kínától, amelynek adót fizettek, cserébe a biztonságért és a kereskedelmi jogokért; belső viszonyait viszont szabadon alakíthatták. Kína gazdagsága és kulturális felsőbbbsége a hatalom központjából sugárzott szét a birodalom legszélső tartományaiiba.

Az iszlám egyetemes világrend-koncepciója a térítő háborúkon alapult, amelyet addig folytattak, amíg a próféta tanítását követve egységes harmónia nem uralkodik a világon. Az európai sokállamiság, mely a Római Birodalom felbomlása nyomán keletkezett, ebből a nézőpontból a gyengeség forrásának számított. „Csak egy birodalomnak kell lennie, egy hitnek és egy uralkodónak ebben a világban” – idézi Kissinger egy oszmán uralkodó nézetét (Kissinger, 2015, 14.).

A kereszténység hasonló igényeit – amelyek a konkvisztádorok hódításait a hittérítés ideológiájával igazolták – Kissinger nem taglalta részletesen, de az Újvilágba kitelepülő puritán közösségek kapcsán megemlítette a vallási buzgalom ilyen politikai kisugárzását. Ezek máig meghatározzák az amerikai politikai kultúrát, amelynek retorikája gyakran él az Exodus, a hegyen épített Város, a Szövetség és a Különleges elhivatottság vagy Küldetés erős vallási metaforáival. Még Madeleine Albright, volt amerikai külügyminiszter kijelentésében is ez köszön vissza, miszerint az Egyesült Államok „nélkülözhetetlen nemzet” (indispensable nation), amely egyedül képes fenntartani a szabályalapú világrendet. Az amerikai történész Richard Hofstadter bonmot-ja szerint Amerikának az a sors adatott, hogy nincs ideológiája, hanem maga vált ideológiává.

A világnézeti alapon definiált, eltérő világrendképzetek mellett azonban a nagy földrajzi felfedezésekkel kezdődő és a gyarmati birodalmak kiépítésével folytatódó korszak, vagyis az újkori globalizáció nyomán a világrend politikai struktúrákat is életre hívott, még ha azok időben és térben korlátozottak voltak is. Az európai hatalmak kereskedelmi hálózatai és katonai hódításai nyomán nagy kiterjedésű tengeri birodalmak jöttek létre, amelyek rendjét a hódítók szabták meg. E célból sajátos geopolitikai stratégiát alkalmaztak, amely kereskedelmi és hadiflották, erősített kikötők, háborúkkal kicsikart kereskedelmi monopóliumok és a helyi gyarmati közigazgatás hálózataiból állt. Alfred W. McCoy *To Govern the Globe* című művében (2021) részletesen tárgyalja az ibériai, a holland, majd a brit birodalmi terjeszkedés és gyarmatosítás által alakított világrend kialakulását és történelmi fejlődését. Ennek összeomlása az I. világháborúban, végül a szövetséges hatalmak győzelme 1945-ben vezetett el a mai világrendhez, amely immár valóban globális intézményekben és annak alapjait rögzítő nemzetközi jogegyezményekben testesül meg. Ez a rendszer kiállta a szovjet–amerikai hidegháborús szembenállás szakítópróbáját is. A Szovjetunió összeomlását követő ún.

posztbipoláris világrend megerősítette az Egyesült Államok hegemon pozícióját, melyet gazdasági súlya és páratlan katonai ereje, valamint kulturális és politikai kisugárzása ('soft power') támasztott alá (Nye, 2015).

McCoy történeti visszatekintése alapvetően a jelenlegi, az Egyesült Államok hegemoniáján nyugvó világrendet érő két súlyos kihívásra keresi a választ. Az egyik az amerikai hegemonia lassú eróziója és a hidegháborút követő „egypólusú” világrend megkérdőjeleződése, a másik Kína gazdasági felemelkedése és erősödő hatalmi ambíciója. A mai világrend lehetséges felbomlása ugyanakkor a kellő nemzetközi összefogás hiányában küszöbön álló káoszhoz vezet, miközben a mindenkit érintő klímaváltozás természeti és társadalmi katasztrófák sorával fenyeget (vö. Wallace-Wells, 2019).

Az Egyesült Államok már a 19. század vége óta szintén olyan geopolitikai stratégiát követett, amely jelentősen kiterjesztette felségterületét, erős tengeri hatalmat és támaszpontrendszert épített ki, és a Monroe-doktrína jegyében befolyása alá vonta az egész amerikai földrészt. Kivételes földrajzi adottságai, az iparosodás és két világháborúban való részvétele a győztesek oldalán predesztinálta arra, hogy felváltsa a hanyatló brit világbirodalmat. Az amerikai világrend narratívája elvileg egyenlő, szuverén államok rendjét sugallja, amelyek számára a hegemon hatalom biztosítja az olyan közjavakat, mint a kereskedelem szabadsága, a biztonság, a multilaterális együttműködés – írja Amitav Acharya *The End of the American World Order* című művében (Acharya, 2018). Amerika a II. világháború után kialakuló világrend meghatározó hatalma lett, de nem egyedül alakította azt ki, ahogy a „hegemon liberális rend” mai védelmezői szeretik beállítani. Az ENSZ létrehozásában, valamint a világgazdaságot és a nemzetközi pénzügyi rendszert stabilizáló Bretton Woods-i intézmények – a Világbank, a Nemzetközi Valutaalap és a GATT-egyezmény (Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezmény, később utóda a WTO) – életre hívásában csakúgy, mint az emberi jogok egyetemes nyilatkozatában más államok is aktívan részt vettek, sőt gyakran kezdeményező szerepet játszottak. A hidegháború időszakában pedig ez a „világrend” globálisnak sem volt tekinthető. Nemcsak a Szovjetunió és Kína, hanem a „harmadik világ” gyarmati felszabadulásért küzdő országainak többsége is számos előnyéből ki volt rekesztve. A hidegháború legfeljebb Európában hozta el a „hosszú béke” időszakát, de a világ más részein elhúzódó, regionális háborúk és polgárháborúk dúltak. Nem minden ország számára volt tehát előnyös az amerikai hegemonia. Acharya a „jótékony” (beneficial) hegemonról és a liberális világrendről szóló önigazoló nézeteket ezért pusztán mítoszként utasítja el, anélkül hogy kétségbe vonná Amerika meghatározó szerepét a jelenlegi világrend fenntartásában. Az amerikai önelégültség illusztrálására Hillary Clinton külügyminiszter beszédét idézi: „A II. világháború után a nemzet, amely megépítette a transznacionális vasutat, a futószalagot és a felhőkarcolókat, figyelmét a globális együttműködés pilléreinek felépítésére fordította. A harmadik világháború, melytől oly sokan

féltek, sosem jött el. És sok millió ember emelkedett ki a nyomorból, és először gyakorolhatta emberi jogait. Ezek voltak a globális architektúra jótéteményei, melyeket hosszú éveken át kovácsoltak ki mindkét pártba tartozó amerikai vezetők.” (Acharya, 2018) E véleménnyel nincs egyedül: Stephen Walt maró kritikája szerint máig ez az amerikai külpolitikai *establishment* rendíthetetlen krédója (Walt, 2018). Amerika vezető szerepe nélkül eszerint csak káosz és veszedelem vár a világra.

Az amerikai világrend előnyei – főleg a gazdasági nyitottság, a stabilitás és biztonság – elismerést érdemelnek, de az árnyoldalakat sem kellene elhallgatni (mint például a demokrácia fegyveres exportjának látványos kudarca), amelyek sok fejlődő országot hangoltak az Egyesült Államok ellen. A mai vitákban, Amerika csökkenő befolyását észelve, még hívei is elmulasztott lehetőségeket vetnek az amerikai vezetés szemére. A mai amerikai külpolitika bírálói mindenekelőtt azt róják fel, hogy az ország irdatlan összegeket – több billió dollárt – herdált el fölösleges és megnyerhetetlen katonai kalandokra, mint az iraki és az afganisztáni háború, amelyeknek a töredékéből konszolidálni lehetett volna Amerika belső helyzetét. A globalizáció legfőbb nyertesei azok az amerikai nagyvállalkozók lettek, akik óriási gazdagságot halmoztak fel, míg az amerikai munkavállalók egy részének reáljövedelme évtizedek óta stagnál. Ez súlyos belpolitikai feszültségeket és konfliktusokat szül, amelyek szélsőséges populista irányba terelik az amerikai belpolitikát.

A globalizáció legnagyobb nyertese a világpiacra nyitó Kína és néhány más, újonnan iparosodott, nagy népességű ország lett. Kína példátlan gazdasági növekedést produkált az elmúlt évtizedekben – harminc év alatt a világ második legnagyobb gazdasági hatalmává emelkedett (gazdasági kibocsátása vásárlóerő-paritáson számolva már nagyobb, mint az Egyesült Államok teljesítménye). Bár gazdasági dinamikája az utóbbi években csökkent, a Covid-válság ellenére még mindig igen jelentős. Amerikában sokan osztják az egykor a „kínai kártyát” a szovjetekkel szemben kijátszó Richard Nixon véleményét, mely szerint „talán egy Frankenstein-t hoztunk létre”. Kína gazdasági felemelkedése pedig csak helyreállította a világgazdaságban korábban meglévő súlyát, azt a pozíciót, melyet a „gyarmati megaláztatás” korszaka előtt elfoglalt (Baldwin, 2016).

A világrend átalakulása ma nem Amerika gazdasági hanyatlásától vagy csökkenő vonzerejétől függ, hanem alapvetően strukturális okai vannak. Főként Kína és más ázsiai országok tartós gazdasági sikerei kérdőjelezik meg a nyugati modell fölényét (vö. Mahbubani, 2018; Khanna, 2019). Kína bővülő kereskedelmi kapcsolatai a fejlődő országokkal új fejlődési lehetőségeket nyitnak meg partnerei előtt is. A globalizációval, a termelési és értékesítési láncok világméretű kiépítésével a „konnektivitás” vált a gazdasági fejlődés előmozdítójává. Parag Khanna szerint a globalizált világban fontosabbá vált az, ami összeköti, mint ami szétválasztja az egyes országokat (Khanna, 2016). Ennek a stratégiának felel meg az

„új kínai selyemút”, illetve az ambíciózus Egy Övezet, Egy Út program meghirdetése. Eszterhai Viktor szerint ezzel „Kína a külföldi projektjeit egy egységes márkanév alatt foglalta össze” (Eszterhai, 2021, 177.). A klasszikus geopolitikával szemben Kína a „geostratégia” luttwaki koncepcióját, a gazdasági befolyást helyezi előtérbe. A politikai koordináció és a fizikai infrastruktúra fejlesztésével új szabadkereskedelmi övezetet kíván létrehozni – miáltal az egész eurázsiai kontinenst átszelve, gyorsvasúttal egészen az Atlanti óceánig terítheti a kínai árukat. Az afrikai kontinensen eszközölt infrastrukturális beruházásaihoz pedig kikötői bázisokkal biztosít tengeri szállítási útvonalakat, és tenger alatti kommunikációs kábeleket telepít. „A konnektivitás-projektek alkalmasak arra, hogy a nemzetközi együttműködést új hálózatba tereljék, amelyben mérete miatt egy Kína számára előnyös aszimmetria érvényesül” – írja Eszterhai. Fontos körülmény, hogy ez nem jár együtt katonai expanzióval – ellenben mégis „alkalmas arra, hogy békés módon aláássa az USA globális vezető szerepét” (Eszterhai, 2021, 178.).

Az amerikai külpolitika alakítói Kína látványos gazdasági expanzióját fenyegetőnek ítélik meg. Miután nem sikerült nagyobb befolyást kieszközölnie a Világbankban, Kína megalapította az Ázsiai Infrastrukturális és Beruházási Bankot, melyben igen sok európai ország is részvényes lett – az amerikai figyelmeztetés ellenére –, ami szintén aggodalmat váltott ki. E bank kihelyezett fejlesztési hitelei, melyekhez a fejlődő országok is könnyebben jutnak hozzá, ma nagyobb összeget tesznek ki, mint a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap (IMF) hitelei együtt. Barack Obama elnök ki is adta az „Ázsia felé fordulás” (Pivot to Asia) új külpolitikai irányelvét, melyet Donald Trump elnöksége idején egyfajta kereskedelmi és vámháború is követett Kínával szemben. Joe Biden elnöksége sem enyhített ezen sokat. Kínával szemben ma egy új hidegháború kibontakozásának lehetünk tanúi, ami egyelőre nem fenyeget közvetlen katonai összeütközéssel, de hosszú távon nem sok jót ígér.

Természetesen az emelkedő gazdaságú országoknak is megvannak a maguk problémái, mint például a közepes jövedelem csapdája, melynek értelmében egy közepes jövedelmi szint elérése után a gyors növekedést tartós stagnálás követheti. Emellett Kínát a növekvő egyenlőtlenségek miatt belső instabilitás is fenyegeti, regionális konfliktusok jelentkeznek, végül demográfiai válsággal is szembesül a túl sokáig követett egykepolitika miatt (Györffy, 2021, 151.). Ugyanakkor Amerika sok téren megőrzi tartós előnyét, így a termelékenységben, a kutatás és fejlesztés terén, és demográfiai mutatói is sokkal kedvezőbbek, a bevándorlással szembeni nagyobb nyitottsága eredményeként.

Egy kínai hegemonián nyugvó világrend semmivel sem lenne jobb: autoriter berendezkedése, az emberi jogok megsértése, a Dél-kínai-tenger beltengerként való kezelése nem kínál vonzó perspektívát, és az ország szomszédaival való viszonya sem felhőtlen. Kína a korábbinál asszertívabb magatartása ellenére nem tör globális vezető szerepre, nem megdönteni akarja a világrend intézményeit,

hanem változtatni kíván rajtuk. Nem veheti fel a versenyt Amerika katonai arzenáljával, de képes saját érdekszféráját olcsóbb, de hatásos fegyverekkel megvédeni. A felemelkedő hatalmak nem járhatják be ugyanazt az utat, mint egykor a fejlett országok. Amerika multilaterális elkötelezettségét szelektívnek és önérdékűnek találják, és a modernitásnak más, a nyugatitól eltérő változatát keresik, illeszkedve saját kulturális tradícióikhoz, ragaszkodva saját politikai elképzeléseikhez. A világ számára az lenne előnyös, ha a kínai–amerikai viszony az „együttműködő versengés” kereteiben maradna, partneri viszonyt fenntartva az olyan közös globális feladatok megoldása érdekében, mint a nemzetközi béke és biztonság garantálása, a nukleáris non-prolifерáció, a klímaváltozás megfékezése és a gazdasági fejlődés fenntartása (vö. Fehér, 2021, 89–116.).

Graham Allison *Destined for War* című, nagy vitát kiváltó munkájában „Thuküdidész csapdájához” hasonlította a kialakult helyzetet (Allison, 2018). Történelmi elemzése szerint a mindenkori hegemon hatalom többnyire háborúval próbálta megállítani új, rivális hatalmak felemelkedését. Művét figyelmeztetésnek szánta egy új hidegháború fenyegető árnyékában. Acharya szerint azonban az ilyen történelmi analógiák tévesek, mert a mai helyzet teljesen eltér akár az antikvitás, akár a 19. századi nagyhatalmak viszállyaitól. Az új helyzet új megközelítéseket igényel. A realista külpolitikai iskola doyenje, Stephen Walt ezért élesen ostromozza az amerikai külpolitikai establishment egészét, amiért nem képesek letérni a kitaposott utakról, amelyek ma már nem járhatók (Walt, 2018). A hegemoniához való ragaszkodás veszélyes polarizációhoz vezet; jobb alternatíva egy fragmentált, multilaterális világrend elfogadása, amely a versengés és együttműködés új egyensúlyát hozza létre. Az Európai Unió is hozzájárulhat ehhez, feltéve, hogy tovább halad egy jobban integrált, „szociális Európa” felé, politikailag egységesebbé válik, és stratégiai önállóságra tesz szert (vö. Ágh, 2021a, b). Ennek hiányában előfordulhat, hogy globális játékosként súlytalanná válik, kirekesztve magát az új világrend létrehozásából.

IRODALOM

- Acharya, Amitav (2018): *The End of the American World Order*. 2nd ed. Cambridge. UK–Medford, MA: Polity Press, ISBN 9781509517114
- Ágh Attila (szerk.) (2021a): *Az új világrend kialakulása. Az EU–USA–Kína hatalmi háromszög*. Budapest: Noran Libro Kiadó, ISBN 9789635173518
- Ágh Attila (2021b): Európa „szabadságharca” az új világrendben: Az EU–USA–Kína háromszög feszültségei a húszas évek elején. In: Ágh Attila (szerk.): *Az új világrend kialakulása. Az EU–USA–Kína hatalmi háromszög*. Budapest: Noran Libro Kiadó, 7–58. ISBN 9789635173518
- Ágh Attila – Káncz Csaba (szerk.) (2020): *Változó világrend. A bizonytalanság kora a nemzetközi politikában*. Budapest: Noran Libro Kiadó, ISBN 9789635171552
- Allison, Graham (2018): *Destined for War. Can America and China Escape Thucydides's Trap?* Boston–New York: Mariner Books, ISBN 9780544935273

- Baldwin, Richard (2016): *The Great Convergence: Information Technology and the New Globalization*. Cambridge, MA: Harvard University Press, ISBN 9780674660489
- Bayer József (2021): *Felbolydult világ. Tanulmányok a globalizációról*. Budapest: Napvilág Kiadó, ISBN 9789633384695
- Eszterhai Viktor (2021): Kína új külpolitikai stratégiája a megváltozó világrendben: konnektivitás mint befolyásépítő eszköz és hatása az Európai Unióra. In: Ágh Attila (szerk.): *Az új világrend kialakulása. Az EU–USA–Kína hatalmi háromszög*. Budapest: Noran Libro Kiadó, 169–188. ISBN 9789635173518
- Fehér Zoltán (2021): A világrend átalakulása, az Amerikai Egyesült Államok nagystratégiája és Kína kihívása a 21. században. In: Ágh Attila (szerk.): *Az új világrend kialakulása. Az EU–USA–Kína hatalmi háromszög*. Budapest: Noran Libro Kiadó, 89–124. ISBN 9789635173518
- Geröcs Tamás (2021): *Magyarország függő fejlődése. Függőség és felzárkózás globális történelmi perspektívában*. (Helyzet Műhely Könyvek) Budapest: Napvilág Kiadó, ISBN 9789633383254
- Györffy Dóra (2021): Amerika vagy Kína hanyatlik? In: Ágh Attila (szerk.): *Az új világrend kialakulása. Az EU–USA–Kína hatalmi háromszög*. Budapest: Noran Libro Kiadó, 145–167. ISBN 9789635173518
- Hammes, Thomas X. (2019): *Deglobalization and International Security*. New York–Amherst: Cambria Press, ISBN 9781621964735
- Khanna, Parag (2016): *Konnektográfia. A globális civilizáció jövőjének feltérképezése*. (ford. Palik Júlia) Budapest: HVG Könyvek, ISBN 9789633043776
- Khanna, Parag (2019): *The Future is Asian*. New York: Simon and Schuster, ISBN 9789633046623
- Kissinger, Henry (2015): *Világrend*. (ford.: Kállai Tibor, Pataky Éva) Budapest: Antall József Tudásközpont, ISBN 9786155559075 (Eredeti kiadás: Kissinger, Henry (2014): *World Order*. New York: The Penguin Press, ISBN 9780143127710)
- Mahbubani, Kishore (2018): *Has the West Lost It? A Provocation*. New Delhi: Allen Lane, ISBN 9780241312865
- McCoy, Alfred W. (2021): *To Govern the Globe: World Orders & Catastrophic Change*. Chicago: Haymarket, ISBN 9781642595789
- Nye, Jr. Joseph S. (2015): *Is the American Century Over?* Cambridge, UK: Polity Press, ISBN 9780745690063
- Rodrik, Dani (2014): *A globalizáció paradoxona. Demokrácia és a világgazdaság jövője*. (ford. Felcsuti Péter) Budapest: Corvina Kiadó, ISBN 9789631361810
- The Economist (2023): The Destructive New Logic that Threatens Globalisation. *The Economist*, 12 January 2023.
- Wallace-Wells, David (2019): *The Uninhabitable Earth. A story of the Future*. New York: Tim Dugan, ISBN 9781501196263
- Walt, Stephen M. (2018): *The Hell of Good Intentions: America's Foreign Policy Elite and the Decline of U.S. Primacy*. New York: Farrar, Straus and Giroux, ISBN 9780374280031
- Zeihan, Peter (2022): *The End of the World is Just the Beginning. Mapping the Collapse of Globalization*. London: Harper and Collins, ISBN 9780063230477

A 20. SZÁZADI MAGYAR HATÁRREZSIM VÁLTOZÁSAI: GLOBALIZÁCIÓS ÉS TERRITORIALIZÁCIÓS HULLÁMOK HATÁSA¹

TWENTIETH-CENTURY HUNGARIAN BORDER REGIME CHANGES: IMPACT OF WAVES OF GLOBALIZATION AND TERRITORIALIZATION

Bencsik Péter

PhD, habil., egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar Jelenkortörténeti Tanszék
bencsikp@yahoo.com

ÖSSZEFOGLALÁS

Magyarország határainak átjárhatósága többször is jelentős mértékben megváltozott a 20. század során. A határrezsim szigorodása vagy enyhülése elsősorban a nemzetközi környezet átalakulása révén következett be, ugyanakkor a belső tényezők szerepe sem elhanyagolható. Nemcsak a háborúk, a rendszerváltások, a határváltozások, hanem elsősorban a világban zajló globalizációs hullámok, illetve az ezek között jelentkező territorializálódás hatottak rá. A fenti folyamatok együttesen formálták Magyarország határrezsimjét, amely 1914 előtt nyugati típusú volt, a két világháború között átmeneti jellegűvé vált. 1945 után a keleti, korlátozó határrezsim vált uralkodóvá, amely a hatvanas évektől lassú liberalizáción ment keresztül.

ABSTRACT

The permeability of Hungary's borders had significantly changed several times during the 20th century. The tightening or easing of the border regime has been primarily the result of changes in the international environment but the role of internal factors is not negligible. It has been shaped not only by wars, regime changes, and border changes but above all by the waves of globalization, and, between them, territorialization. These processes together shaped Hungary's border regime, which belonged to the Western system before 1914 but became of transitional character between the two world wars. After 1945, the Eastern, restrictive border regime became dominant, which underwent a slow liberalisation from the 1960s onwards.

Kulcsszavak: határrezsim, territorializálódás, globalizáció, határőrizet, vasfüggöny

Keywords: border regime, territorialization, globalization, border surveillance, iron curtain

¹ A tanulmány az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport (a projekt száma: 0322107) és a Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági Központ (IKIKK) Humán és Társadalomtudományi Klaszterének IKT és Társadalmi Kihívások Kompetenciaközpontja támogatásával készült. A szerző a Diffúzió és Globalizáció kutatócsoport tagja.

A globalizáció egyik sajátossága az, hogy nem egyenes vonalú folyamat, hanem hullámokban zajlik. A kutatók között többnyire egyetértés van abban, hogy az utóbbi kétszáz évben két jelentős hullámra került sor: a 19. század utolsó harmadától az első világháborúig, valamint az 1970-es évektől napjainkig. Egyes kutatók viszont három hullámot neveznek meg ebben az időszakban, az 1914 előtti periódust, az 1945 utáni három évtizedet, majd a nyolcvanas évek közepén kezdődő, ma is tartó hullámot (Therborn, 2000, 161–166.). A globalizációs hullámok idején az áru, a tőke, az eszmék és az emberek nemzetközi áramlása fokozódik, a határok tehát átjárhatóbbá válnak. E hullámok között, azaz deglobalizáció idején viszont jellemzően csökken a határokon át történő áramlás üteme, a határok szerepe fokozódik, az államok elkülönülése nő, vagyis általában jelentősebbé válik a politikai hatalom és a gazdaság területi – idegen szóval territorialis – jellege.

A területiség – másként territorialitás – fogalmának jelentős szakirodalma van. Történetileg és politikailag két fontosabb értelmezése létezik: a nemzetállamok területi elhatárolódása, illetve a határok közé zárt tér feletti politikai uralom léte, ami természetesen nem csak állami szinten valósulhat meg. A továbbiakban csak az állami területiséggel foglalkozom. A territorialitás két módon jelentkezik: a határok, illetve a belső terület feletti kontroll révén. Mivel az államok határait mentén a legsérülékenyebbek, az ellenőrzés gyakran erőteljesebb az állam periferiáin, mint a belső területen. A territorialitás alapvetően statikus fogalom, mivel azt fejezi ki, hogy egy adott pillanatban milyen erős az állami kontroll a határok és/vagy a belső tér felett. Az egyes államok területisége eltérő mértékű, ami földrajzi, térbeli összehasonlítást tesz lehetővé. Másrészt, minden állam esetében időben is változhat az alkalmazott politikai ellenőrzés mértéke. Noha ez nem mérhető és nem számszerűsíthető, annyi mindenképp megállapítható, hogy egy adott korszakban erősödik vagy gyengül. Ha növekszik, akkor territorializálódásról beszélünk, míg a terület és a határok feletti kontroll csökkenését deterritorializálódásnak nevezzük. A globalizáció rendszerint deterritorializálódással, a deglobalizálódás pedig territorializálódással jár együtt. Ugyanakkor a területiség nem szűnik meg teljesen a globalizáció idején, csak gyengül, illetve átalakul: ezt reterritorializálódásnak nevezzük (Bencsik, 2021, 6–10., 15–23.).

A területiség időbeli változásait elsősorban a határok feletti kontroll vizsgálatával lehet feltárni. Az útlevel- és vízumpolitika, az útlevelrendészet, a határforgalom ellenőrzése, a zöldhatár őrzése, a határrend fenntartása, a vámszabályok kialakítása és ellenőrzése, a határrend megsértésével kapcsolatos büntetőjogi szabályok és eljárások, a határokon alkalmazott rendészeti eljárások és az ott gyakorolt legitim állami erőszak együttesen egy komplex rendszert alkotnak, amelyet határrezsimnek nevezünk. A határrezsim változása lényegében párhuzamba állítható a (de)territorializálódás folyamatával. Szigorodásának okai között említi a szakirodalom a kedvezőtlen nemzetközi környezetet, az új államok kialakulását, a határvidéken élő (és esetleg szeparatista törekvéseket mutató) nemzetiségek je-

lenlétét, továbbá a bürokrácia fokozódását (Chandler, 1998, 20–24.). A nemzetközi környezet hatása nyilvánvalóan a legdőntőbb: a triviális tényezők (például a háború) mellett a legfontosabb tényező az, hogy globalizálódó időszakról van-e szó vagy épp ellenkezőleg. Ez annyira meghatározó, hogy a globalizáció gyors előrehaladása idején még az új államok kialakulása sem okoz szigorúbb határrezsime, míg deglobalizáció esetén emellett a határváltozások, sőt a rendszerváltások is ilyen hatást váltanak ki.

A magyar határrezsime változásai a 20. században alapvetően a nemzetközi trendeket követték. 1914 előtt a globalizáció akkori hulláma határozta meg a helyzetét. Ennek jele volt a szinte teljesen általános útlevelementesség (csak a Balkán államai, Oroszország és az Oszmán Birodalom követeltek útlevelet), a kivándorlás szabadsága. A szabad mozgás joga olyan alapvető volt, hogy a legtöbb határon ellenőrzés nélkül lehetett átlépni. A magyar országhatárok túlnyomó része a Monarchia belső határa volt, ahol sokáig nem is állomásoztak határőrizeti szervek. A kivándorlás állami felügyelete ugyanakkor olyan tényező volt, amely már békeidőben kikényszerítette a határőrség felállítását és a Monarchián belüli határforgalom – szelektív, csak a kivándorlókra vonatkozó – ellenőrzését (Bencsik, 2020, 6–12.).

Az első világháború kezdetén megtiltották a kivándorlást, általános útlevel-, sőt vízumkényszer vezettek be, a hadműveleti területek felállításával pedig a front tágabb hátországában az országon belüli utazások is komoly korlátozás alá estek. Rendszeressé vált az utazók ellenőrzése, a kihágásokat fokozódó szigorral büntették. Ezen intézkedéseket világszerte és szinte egyszerre vezették be, részben persze a viszonyosság elve miatt is (Torpey, 2000, 116–117.; Lloyd, 2003, 119–120.). Ugyanakkor mindenki meg volt győződve arról, hogy a háború után vissza lehet térni az 1914 előtti állapothoz. Erre azonban még Nyugat-Európában sem került sor. A 20. század őskatasztrófája, a Nagy Háború az ellenséges népek démonizálásával, a nacionalizmus felkorbácsolásával, a gazdasági kapcsolatok megszakadásával új korszakot nyitott. Kelet-Közép-Európában a fegyveres konfliktusok is később érték véget: a birodalmak összeomlását új, „nemzeti” államok megalakulása, forradalmak, rendszer- és határváltozások kísérték. Az új államok – különösen azok, amelyek túlnyerték magukat, nagy területeket szereztek, és jelentős számú nemzetiségi lakossal rendelkeztek – saját konszolidálásuk érdekében a határok zárva tartásában (és gazdasági autarkiaiban) voltak érdekelték.

A két háború között Magyarország a hazai és a határon túli magyarság kapcsolattartása érdekében kezdetben nyitott határokat szeretett volna látni. E nemzeti érdekekkel szemben viszont komoly érvek szóltak a határok zárva tartása mellett is (Bencsik, 2020, 12–25.). Egyrészt az elharapózott csempészet óriási károkat okozott a költségvetésnek, másrészt állandóan rettegettek attól, hogy az útlevel nélkül, tehát illegálisan átkelő személyek között jelentős számú kém lehet, végül pedig a kormány rájött, hogy útlevelrendészeti intézkedésekkel meg tudja akadályozni

a „nemkívánatos elemek” beáramlását az országba. (Ez a címke elsősorban zsidó menekültekre vonatkozott.) Az útlevel- és vízumkényszer tehát fennmaradt, s amikor a harmincas években megindult a kötelező vízumok eltörlése, akkor erről épp a szomszédos államokkal nem sikerült megegyezni – Ausztria kivételével. A két világháború között jelentősen csökkent a határokat átlépő távolsági utazók száma. Ennek részben a kivándorlás visszaesése volt az oka. Bár az agrár-túlnépesedés miatt igény lett volna rá, a kelet-európai kivándorlókat súlyosan diszkriminálta az Egyesült Államok új bevándorlási kvótája, a világválság után pedig minden állam korlátozta a bevándorlást saját munkaerőpiacának védelme miatt. Ebben a helyzetben leginkább az úgynevezett kisebb határszéli forgalom nyújtott lehetőséget a határátlépésre. Ennek fenntartásáért is súlyos diplomáciai küzdelmet folytatott az ország, de a határ menti 10–15 kilométeres sáv lakói, elsősorban a kettősbirtokosok átkelési lehetősége 1948-ig fennmaradt.

A jóval kisebb területű országban a határőrizeti erők létszáma lényegesen felülmúlta a dualizmus kori állomány nagyságát. Ráadásul a határőризetet militarizálták, részben azért, hogy a trianoni béke haderő-korlátozási rendelkezését kijátszák. A magyar revíziótól tartó szomszéd államok, elsősorban a kisantant tagjai szintén jelentős élőerőt vonultattak fel határaik mentén. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy mindennapossá vált az erőszak a határok mentén. Gyakori volt a fegyverhasználat a csempészekkel szemben is, de a szomszédos államok határőrizeti szervei között is véres határincidensekre került sor. Mindez azt eredményezte, hogy a magyar határrezsim – amely korábban teljesen hasonló volt a nyugat-európai országokéhoz – „balkanizálódni” kezdett (Bencsik, 2022, 29–40., 136–139.).

Az 1930-as évek közepétől – mindenekelőtt az antiszemitizmus erősödése miatt – a magyar határrezsim újra szigorúbbá vált. Ismét megjelent a zsidók beutazásának korlátozása, miközben sokan a hazai zsidóság kivándorlását szorgalmazták. A második világháború idején a korábbi vízummentességek ismét megszűntek. Az országgyarapítások után a visszatért területekre való utazás átmenetileg korlátozás alá esett, és természetesen újra különleges szabályok vonatkoztak a hadműveleti területekre, ami 1942–1943 folyamán még az országtól távol eső keleti hadszíntérre vonatkozott. A szigor jele volt az is, hogy míg a magyar jog a tiltott határátlépést korábban meglehetősen enyhén (legfeljebb két havi elzárással) büntette, addig 1940-től már egyévi fogház is kiszabható volt. 1939-től az országból illegálisan távozók már magyar állampolgárságuktól is megfoszthatók voltak.

A második világháború utáni időszakban az európai, illetve az észak-atlanti integráció sajátos globalizációt eredményezett. Az egyes nemzetek közötti kapcsolatok élénkültek ugyan, de csak a kialakuló kétpólusú világ nyugati blokkján belül. A globális, tehát a világ egészére kiterjedő kapcsolatok inkább csökkentek, vagyis a hidegháború klasszikus szakaszában inkább a territorializálódás újabb hullámáról beszélhetünk. A keleti blokk – benne Magyarország – esetében különösen erőssé vált a területiség. Bár a magyar határrezsim fejlődése már a két

világháború között eltért a nyugatitól, 1945-ben ennél drasztikusabb változások indultak el: a szovjet határrezsim átvétele vette kezdetét. Erről fontos tudni, hogy jelentős előzményei voltak már a cári Oroszországban is, ahol egy bezárkózó, az embereket röghöz kötő rezsim alakult ki, amely még az országon belüli szabad mozgást sem engedélyezte. Ennek módszere az ún. belső útlevél volt (Matthews, 1993, 1–8., 27–35.). Talán ez volt a szovjet határrezsim egyetlen eleme, amelyet a keleti blokk csatlós államai nem vettek át.

1945-ben Magyarország nem nyerte vissza szuverenitását. Nem meglepő, hogy a határrezsim felügyelete is szovjet kézbe került: a Szövetséges Ellenőrző Bizottság engedélye nélkül a magyar határokat legálisan egyik irányban sem lehetett átlépni 1947-ig. A gazdasági-pénzügyi helyzet is a nemzetközi utazások akadályává volt, de politikailag sem tartották kívánatosnak azokat. A határrezsim szovjetizálása 1948-ig tartott. A határon át történő mozgás, legyen szó személyek, áruk, információk áramlásáról, állambiztonsági kérdéssé vált. Ennek megfelelően a határrendőrséget és a *Belügyminisztérium* (BM) útlevélosztályát már 1948-ban, az addig a honvédelmi tárcához tartozó határőrséget pedig 1950-ben az Államvédelmi Hatósághoz (*ÁVH*) csatolták. Ebben az időszakban szinte csak a kishatárforgalom keretein belül lehetett átkelni a határon.

A fordulat évét követően az útlevéllügyeket tehát az *ÁVH* intézte. Bevezették a kiutazási engedélyt (kiutazási vízum), vagyis az útlevél önmagában nem jogosított fel az ország elhagyására. Az engedélyeket az 1949-ben felállított Külföldi Kapcsolatok Bizottsága adta meg, amelyben a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának tagjai foglaltak helyet. Minden kiutazásról ők döntöttek, s ezek száma minimálisra csökkent. A kivándorlást a továbbiakban néhány speciális eset (például: zsidók, idősebb személyek) kivételével megtiltották. A tiltott határátlépés immár a legsúlyosabb büntetőjogi kategóriába került, és öt év börtönnel is sújtható volt, míg a fegyveres erők tagjai számára egy titkos jogszabály a halálbüntetést is lehetővé tette. A kialakuló hidegháborús hisztéria miatt 1948-ban megkezdődött a kishatárforgalom felszámolása, ami birtokcserékkel együtt zajlott. Különösen éles feszültség alakult ki a déli határon, miután Josip Broz Tito Jugoszláviáját 1948-ban kiátkozták a keleti blokkból. 1950-ben a jugoszláv kémektől való félelem nyomán létrehozták a déli határövezetet, egy 15 kilométer mély zónát, amelynek területére korlátozták a belépést az ország többi részéről is, csakúgy, mint az ott lakók szabad mozgását. A határövezetből kitelepítették az ott élő, megbízhatatlannak tekintett személyeket (kulákok, délszláv nemzetiségűek stb.). Hasonló határövezet létesült 1952-ben az osztrák határon (Bencsik, 2019, 131–141., 225–232., 278–286.). 1949-ben megkezdődött a vasfüggöny kiépítése mindkét határ mentén: dupla szögesdrótkerítés, köztük aknamező, nyomsáv, figyelőtornyok létesültek. A határsértőkkel szemben tűzparancs volt hatályban, ezzel együtt megsokszorozták az *ÁVH*-határőrség élőerejét is. Mindennaposává vált az erőszak: különösen a déli határon fordultak elő véres határincidensek. Ugyan-

akkor a keleti blokkon belüli határokat is lezárták. A forgalom itt is minimális volt, de az átlépő utasokra órákig tartó ellenőrzés várt, s eközben szinte folyamatosan fegyvert fogtak rájuk az ávósok. Románia szovjet kérésre hivatkozva zárta le határát, azonban ennek valódi okai között az erdélyi magyarok elszigetelése is szerepelt.

Lassú változásra csak 1955 második felétől került sor. A blokkon belüli integráció reményében a szovjetek kezdeményezték a keleti határok átjárhatóságának növelését. Erre egyes csatlósok kevésbé voltak hajlandók, míg Magyarországon fokozatosan megindultak a reformok. 1956-ban – Ausztriát is beleértve – minden szomszédos országgal tervek születtek a kishatárforgalom újraindításáról, a déli határövezetet megszüntették, a vasfüggönyt pedig a jugoszláv és az osztrák határon is lebontották. A nyugati irányú utazások is jelentősen könnyebbé váltak. Sőt, a reformok „túlcsordulásáról” is lehet beszélni, hiszen a határrezsim liberalizálása mellett átfogó reformok követelésére került sor egy formálódó társadalmi mozgalom keretein belül. Mindez hozzájárult az 1956-os forradalom és szabadságharc kitöréséhez. Ennek vérbe fojtása után az egy ideig őrizetlenül maradt határon át mintegy kétszázezer menekült hagyta el az országot.

A kádári megtorlás korszakában a szabad mozgás lehetősége átmenetileg ismét megszűnt. A vasfüggönyt újra felépítették – de csak a nyugati határon –, a kiutazások száma csökkent, az ellenőrzés szigorodott. Jelentős tény viszont, hogy a határőrséget formailag elválasztották az állambiztonságtól, miközben katonai szervezete fennmaradt. 1949 óta egyébként a határrezsimmel kapcsolatos szabályokat ki sem hirdették, azok titkosak voltak. Ez a titkos normarendszer 1961-ig állt fenn, bár a legfontosabb szabályt – azt, hogy ki nem kaphat útlevelet és kiutazási engedélyt – csak 1970-ben hozták nyilvánosságra. Feltehetően 1955–1956 tapasztalatai miatt a határrezsim reformjait mindig többéves tervezés és óvatos kísérletezés előzte meg. Csak 1963-tól indult el a kiutazók számának gyors növekedése, ami – különösen a nyugati irányba tartók számának megugrása és a kapitalista „fellazítás” veszélye miatt – azonnal kiigazításra, szigorításra készítette a vezetést. Ugyanakkor a hatvanas években a keleti blokk államaival sikerült megállapodni a vízummentességről, a szomszédos államszocialista országokkal pedig a kishatárforgalomról is – jellemző módon Románia mindkét esetben az utolsók közé került. A határövezet mélységét csökkentették, főleg Jugoszlávia felé, amellyel sikerült rendezni a viszonyt. 1965-ben a déli határövezet meg is szűnt. Négy évvel később a nyugati határövezetet is felszámolták, helyette két kilométer mély határsávot hoztak létre. Ennek belső határán épült fel a harmadik generációs vasfüggöny első lépcsője. Az aknákat újra felszedték, a drótkerítésre pedig 1965 és 1971 között elektromos jelzőrendszert telepítettek, ami riasztotta a határőröket, ha valaki megpróbált átmászni a kerítésen, és a határig tartó további út során többnyire le is tartóztatták a menekülni vágyókat (Bencsik, 2019, 144–157., 174–178., 235–238., 262–264., 286–294.).

Széles körben elfogadott nézet, hogy a globalizáció újabb hullámát az 1973-as olajválság indította el. A két blokk közötti, illetve a harmadik világgal kialakított kapcsolatok ettől kezdve valóban jelentősen növekedni kezdtek. Politikailag, sőt gazdaságilag is ennek legjelentősebb eleme a Helsinkiben tartott Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet volt. Ennek aláírói – Kádár János is – vállalták az emberi jogok, köztük a szabad mozgás biztosítását is. Jellemző módon a gyorsan növekvő forgalom a keleti blokkon belül sem volt fenntartható: egyik államnak sem volt elég valutája a turisták számára – a nem konvertibilis keleti fizetőeszközökből sem. Másrészt, a magyar idegenforgalom szívesebben fogadta a gazdagabb és keményvalutát hozó nyugati vendégeket. A blokkok közötti gazdasági kapcsolatok állami szinten is erősödtek. Magyarország második legnagyobb kereskedelmi partnere az NSZK lett. Ezzel együtt, 1973-tól jelentősen nőtt az ország nyugati eladósodása. Az újabb hitelekre folyamatos igény volt, a nyugati blokk pedig – legalábbis informálisan – az emberi jogok tiszteletben tartását várta el cserébe.

A magyar határrezsim azonban nem ment át látványos liberalizálódáson a hetvenes években, inkább csak apró lépéseket lehet látni. Továbbra is megkülönböztették a keleti és a nyugati kiutazások engedélyezését, a beutazást viszont csak kivételes esetekben tiltották meg. 1972-től a „piros útlevél” bevezetésével látványosan elkülönült a két irány. Kelet felé 1979-től akár korlátlan számú kiutazást is engedélyeztek egyszerre, míg nyugatra a „kék útlevéllel” 1982-től évente egy utazást lehetett tenni. 1978-ban Magyarország vízummentességről állapodott meg Ausztriával, ami a következő évben lépett hatályba. Ezt az tette lehetővé, hogy Ausztria jelentős tőkét ruházott be a magyar turisztikai infrastruktúrába – a budapesti szállodaépítések finanszírozása mellett a határállomásokat is osztrák hitelekkel modernizálták (Graf, 2018, 144–145.). A külföldre utazás szabályai végleg nyilvánossá váltak, továbbá egyre kevesebb kiutazási kérelmet tagadtak meg, a határátlépés körülményei pedig kulturáltabbá váltak. Ekkoriban már többnyire nem is a magyar, hanem a keletnémet, majd a nyolcvanas években a közel-keleti és a román állampolgárok tiltott határátlépési kísérletei okoztak nehézségeket. Módszereik igen változatosak voltak: a zöldhatáron való átjutás mellett útlevél-hamisítással, járművekben való elrejtőzéssel, továbbá nyugatnémet „embercsempészek” segítségével is próbálkoztak. A magyar állampolgárok könnyebben jutottak ki legálisan is nyugatra, ahonnan egy részük nem tért vissza. A „hazatérés megtagadása” a tiltott határátlépéssel megegyezően büntetendő – 1961-ben fél évtől öt évig terjedő, 1978-tól alapesetben háromévi szabadságvesztéssel sújtható – bűncselekmény volt, de szankcionálni nehezen lehetett. Az ötvenes években még a közeli rokonokon torolták meg, de később már csak a disszidens hátramaradt vagyonát kobozták el (Bencsik, 2019, 336–340.).

1987-ben ismét felmerült a kishatárforgalom bevezetése Ausztria felé, amit Bécs évtizedek óta szorgalmazott. A magyar fél azonban egy bátor lépéssel a

határszéli lakosság helyett mindenkit feljogosított a nyugati utazásokra, ráadásul nemcsak Ausztria, hanem a világ egész területére. A világútlevél 1988-ban jelent meg, s ettől kezdve a kiutazást politikai, állambiztonsági okokból nem korlátozták. Eltörölték tehát a kiutazási engedélyt, viszont nyugati viszonylatban a pénzügyi korlátok fennmaradtak: a szűkös valutakeret igénybevétele után újabb kilépést nem engedélyeztek, azonban akinek volt saját valutája, az megkerülhette ezt. 1988-ban az Ausztriába utazó magyarok száma az előző évinek a hatszorosára ugrott. A bevásárlóturizmus dollármilliókat szivattyúzott ki az országból, a kapitalista fogyasztói társadalom és a globalizáció győzelmet aratott a létező szocializmus és a territorialitás felett. A keleti blokk évtizedeken át sulykolt felsőbbrendűségének mítosza végleg szertefoszlott. A határrezsím liberalizálása 1956 után másodszor is jelentősen hozzájárult a politikai rendszer megrendüléséhez. A rendszerváltás részeként 1989 őszén az országgyűlés – 1903, illetve 1909 óta először – két önálló törvényben rendezte a külföldre utazás és a kivándorlás kérdését, kimondva, hogy mindkettő alapvető joga a magyar állampolgároknak; a tiltott határátlépést pedig pénzbüntetéssel sújtható szabálysértéssé fokozta le, kivéve, ha fegyveresen követik el. A határőrség katonai szervezetét hamarosan rendészetivé alakították vissza. A vasfüggönyt már az év első felében lebontották, ami a *Német Demokratikus Köztársaságból* menekültek egész tömegét indította Magyarországra, s mikor a kormány Ausztriába való kiengedésükről döntött, a keletnémet diktatúra is heteken belül kártyavárként omlott össze (Salter, 2003, 124–126.; Oplatka, 2008). A keleti, saját állampolgárainak jogait sárba tipró határrezsimek az egész térségben megszűntek, Kelet-Közép-Európa visszatért a nyugati rendszerbe.

IRODALOM

- Bencsik Péter (2019): *Kelet és Nyugat között. Államhatárok, úti okmányok, határátlépés Magyarországon és Csehszlovákiában (1945–1989)*. Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, ISBN 9789634161769, <https://u-szeged.academia.edu/P%C3%A9terBencsik>
- Bencsik Péter (2020): *Állami érdek vs. nemzeti érdek. Territorizálódás Magyarországon a 20. század első negyedében. (HistGlob Working Paper 1.)* Szeged: MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport, HU ISSN 2732-172X, <http://globtort.bibl.u-szeged.hu/histglobwp01/>
- Bencsik Péter (2021): Territorizálódás és globalizáció. Historiográfiai áttekintés. *Korall*, 22, 85, 5–25. https://epa.oszk.hu/00400/00414/00076/pdf/EPA00414_korall_2021_85_005-025.pdf
- Bencsik Péter (2022): *Demarkációs vonaltól államhatárig. A határ menti társadalom és konfliktusai az 1920-as években*. Budapest: ELKH BTK Történettudományi Intézet, ISBN 9789634163060, https://tti.abtk.hu/images/esemenyek/2022/bencsik_cimnegyed_tartalom.pdf
- Chandler, Andrea M. (1998): *Institutions of Isolation. Border Controls in the Soviet Union and Its Successor States, 1917–1993*. Montreal & Kingston–London–Buffalo: McGill–Queen’s University Press, ISBN 0773517170
- Graf, Maximilian (2018): Opening of the Austrian–Hungarian Border Revisited: How European Détente Contributed to Overcoming the ‘Iron Curtain’. In: Blumenau, Bernhard – Hanhimäki,

- Jussi M. – Zanchetta, Barbara (eds.): *New Perspectives on the End of Cold War: Unexpected Transformations?* Abingdon: Routledge, 137–152. eBook ISBN 9781315189031
- Lloyd, Martin (2003): *The Passport. The History of Man's Most Travelled Document*. Stroud: Sutton Publishing, ISBN 9780750929646
- Matthews, Mervyn (1993): *The Passport Society. Controlling Movement in Russia and the USSR*. Boulder: Westview Press, ISBN 9780813385709
- Oplatka András (2008): *Egy döntés története. Magyar határnyitás – 1989. szeptember 11. nulla óra*. Budapest: Helikon Kiadó, ISBN 9789632271491
- Salter, Mark B. (2003): *Rights of Passage. The Passport in International Relations*. Boulder–London: Lynne Rienner Publishers, ISBN: 9781626370128
- Therborn, Göran (2000): Globalizations: Dimensions, Historical Waves, Regional Effects, Normative Governance. *International Sociology*, 15, 2, 151–179. DOI: 10.1177/02685809000150020, <https://tinyurl.com/438b3nke>
- Torpey, John (2000): *The Invention of the Passport. Surveillance, Citizenship and the State*. Cambridge: Cambridge University Press, ISBN 0521634938

A VÁROSI LAKHATÁS GLOBÁLIS MINTÁI¹

GLOBAL PATTERNS IN URBAN HOUSING

Keller Márkus

habil., egyetemi docens, tanszékvezető,
Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Összehasonlító Történeti Szociológia Tanszék, Budapest
keller.markus@tatk.elte.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A 21. század a városok évszázada. A Föld lakosságának többsége városokban él, a városokban termelik meg a globális GDP legnagyobb részét. A városi népességnek azonban valahol laknia is kell. A statisztikai adatok és elemzések azt mutatják, hogy a városi lakáskérdés korunk meghatározó problémája lett. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogyan kezelték a múltban és a jelenben a városi lakásproblémákat, milyen globális mintázatok rajzolódnak ki, és milyen szerepük lehet a helyi közösségeknek a megoldások keresésében.

ABSTRACT

The 21st century is the century of cities. Most of the world's population lives in cities, and cities generate the largest share of global GDP. But urban populations need somewhere to live. Statistics and analysis show that urban housing has become the defining issue of our time. In my study I examine how urban housing problems have been addressed in the past and present, what global patterns are emerging and what role local communities can play in finding solutions.

Kulcsszavak: lakhatás, globalizáció, urbanizáció, Magyarország

Keywords: housing, globalization, urbanization, Hungary

Társadalmunk egyre jobban kötődik a városokhoz. Hiába élnek továbbra is sokan falvakban, az emberiség és benne Magyarország vitathatatlanul városi lett. Ez a benyomás a statisztikai adatokkal is igazolható. 2022-ben Magyarországon a lakosság 70%-a, a Föld teljes népességének pedig 57%-a él és dolgozik városokban (URL1). Bár az urbanizáció már jóval korábban megindult, a városi

¹ A tanulmány az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport (a projekt száma: 0322107) támogatásával készült.

népesség egyöntetű többsége az utóbbi ötven évben alakult ki. Magyarországon például az 1970-es évekre tehető ez a fordulat. Azonban nemcsak a népesség arányának eltolódása miatt váltak egyre fontosabbá a városok, befolyásuk túlmutat a földrajzi, demográfiai jellemzőiken. A városok a globalizáció hatására egyre erősebb kapcsolathálót alakítottak ki és tartanak fenn egymással (Sassen, 2001). Ez a kapcsolatháló, ami már régen nem csak a metropoliszokat vagy a *global city*ket köti össze, a korábbinál jóval nagyobb gazdasági és politikai jelentőséget ad ezeknek a településeknek (Sassen, 2002; Castells, 2009). Még azok is, akik tudatosan kerülnek a városokat, és rurális környezetben élnek, gazdasági értelemben nagymértékben a városokhoz kapcsolódnak. Egyetlen számba sűrítve mindezt: a globális GDP 80%-át a városokban termelik meg (United Nations, 2022, 48.). Így vagy úgy, tehát mindannyian a városhoz, a városokhoz tartozunk. Nem véletlen, hogy a 21. századot sokan az első „városi évszázadnak” nevezik (OECD, 2015, 1.).

A 21. századi város egyik legfontosabb vonzereje, hogy magasabb jövedelmet, jobb munkakörülményeket és pezsgő kulturális életet kínál az oda igyekvőknek. Azonban a városba áramló népességnek nemcsak munkát, szórakozást és jobb keresetet, hanem emellett lakást is kell adni. A kérdés súlyát jól mutatja, hogy a McKinsey Global Institute előrejelzése szerint 2025-ben szerte a világon 1,6 milliárdan szenvednek majd a lakáshiánytól, azaz laknak olyan lakáskörülmények között, amelyek nem felelnek meg a nemzetközi sztenderdeknek (substandard) (URL2). Ez a világ akkori várható népességének 19,5%-át jelenti majd. A globális lakáshiány fokozottan jelentkezik a városokban, mert az urbanizáció következtében a városok népessége különösen nagy mértékben növekszik. A folyamatosan a városba költöző népesség által támasztott lakásigényre a települések többsége nem képes megfelelő választ adni, ennek következtében a lakásárak egyre magasabbak, ráadásul gyorsabban nőnek, mint a jövedelmek, ahogy ezt az IMF legújabb kutatása is megmutatta (URL3). Ezt a feszültséget tovább fokozza az a tény, hogy míg az ingatlanárak egyre inkább globális versenyben, globális hatásokra alakulnak ki, addig a keresetek sokkal inkább a lokális hatások, helyi körülmények függvényei. Ennek az egyenlőtlen versenynek a következménye, hogy gyakran éppen a helyi lakosok szorulnak ki a gyorsan növekvő, gazdaságilag fejlődő városok értékesebb lakónegyedeiből, és kerülnek saját városuk periferiájára. Így a város a gazdasági és kulturális lehetőségek mellett a vallási, vagyoni és faji szegregáció terepe is. Ezek fényében nehezen vitatható, hogy ma a lakhatás a városok és így a teljes társadalmak egyik legfontosabb problémája szerte a világon.

Annak ellenére azonban, hogy a városok és a városi lét globális túlsúlya 21. századi jelenség, a városi lakhatás problémája nem új keletű. Már a 19. század közepétől foglalkoztatta a szélesebb közvéleményt a városi lakhatás kérdése az erősen urbanizált régiókban, de legkésőbb a 20. század közepétől minden kormányzat számára megkerülhetetlenné vált, hogy figyelmet fordítson a lakáskérdésre.

VÁROSI MINTÁZATOK – VÁLASZOK A LAKÁSKÉRDÉSRE

Minden város sajátos adottságokkal rendelkezik, így minden város vezetése és társadalma másként reagált és reagál a városi lakáshiány kihívásaira. Mégis vannak olyan közös mintázatok, amelyek szerte a világon megjelentek, és máig felismerhetők. Először a 19. század közepén Angliában vált a lakáskérdés a szociális problémák részeként fontos városi üggyé, amikor az iparosodó településeken első ízben szembesültek az urbanizációnak a lakhatásra gyakorolt hatásával. A hirtelen és tömegesen a falvakból a városokba áramló, alacsony jövedelmű, lakással nem rendelkező, a városi szokásokat nem ismerő „idegen” tömeggel kezdeni kellett valamit. Az iparosodás és az urbanizáció előrehaladásával azonban hasonló problémák más társadalmakban is jelentkeztek.

Visszatekintve a megoldást szolgáló korabeli javaslatokra, azok két nagy irányzatra oszthatóak: a szocialista és a polgári elgondolásra. A szocialista irány, amelynek egyik első nagy teoretikusa Friedrich Engels volt, a lakásra az állam által biztosítandó közjóként tekintett. Ezzel szemben a lakáskérdésre adott polgári szemléletű válasz a lakásban is árut látott, melynek megszerzésében ugyan segíthet az állam, de alapvetően ebben az esetben is az egyéneknek kell gondoskodniuk saját magukról. Ezek az állam kívánatos szerepére és a lakás árujellelgére vonatkozó eltérő nézetek egy sor más eltérést is magukkal hoztak, melyek különböző utakra terelték a szocialista és a polgári megoldás híveit. A szocialista irányzat számára az állam által biztosított lakás egyben a társadalom megváltoztatásának az eszköze is lett. A lakhatás átalakításával egyben új társadalmi rendet kívántak megteremteni. Ezt célozta például a családi élet és a közösségi élet közötti határvonalak megváltoztatására irányuló törekvés. A polgári válasz ezzel szemben a városba özőnlő, idegenként érzékelt, szegény munkás rétegeket integrálni kívánta a fennálló társadalomba. Az önállóan lakó, magáról gondoskodó család állt ennek a koncepciónak a középpontjában. Ráadásul ez a család a polgári elképzelés szerint a szocializáció fontos feladatát is ellátta volna. Ennek a szocializációs munkának a legfőbb felelőse és megvalósítója a feleség volt (Keller, 2017, 14–16.).

A különböző célok eltérő lakásformákban testesültek meg. Addig, amíg a baloldali, szocialista megközelítés olyan lakás- és épületformákat tartott volna helyesnek, amelyek a közösségi életet, a kollektív térhasználatot erősítik, a polgári irányzat számára a lakás elsődleges funkciója, hogy a családi életnek keretet adjon, sőt lehetőséget teremtsen az elkülönülésre, visszavonulásra. Ezek a sokszor nagyon konkrét, a kor tömegszállásainak szörnyű körülményeire is reagáló javaslatok természetesen sokat változtak az évtizedek alatt, de az alapkérdés, hogy az egyének vagy az államnak a feladata a lakáskérdés megoldása, lényegében máig meghatározza a lakhatásról és a helyes, kívánatos lakáspolitikáról való gondolkodást.

Ugyanezek a 19. századi dilemmák határozták meg a szakmai közbeszédet a második világháború után is, amikor a meglóduló ipari fejlődés a globalizációval együtt újra aktuálissá tette a lakáskérdést. A második világháború pusztítása azonban konszenzust alakított ki abban, hogy az államnak, ha csak időlegesen is, de tevékenyen részt kell vennie a lakáskérdés megoldásában. Bár az állami beavatkozásra a lakhatásba és a lakáspolitikába – például higiéniai előírásokkal, építési szabályzattal vagy adókedvezményekkel – már korábban is volt példa, nagy volumenű állami beruházásokra csak a második világháború után került sor. Ekkor viszont globálisan, minden kontinensen megjelent az állami lakásépítés. Párizstól Londonig, New Yorktól Moszkváig, Johannesburgtól Mumbaiig (1995-ig Bombay) épített az állam lakásokat polgárai számára. Az állami beavatkozás eredménye természetesen államról államra és városról városra különbözött mind formájában, mind pedig minőségében és mennyiségében. Az állam megjelenése azonban világszerte felforgatta és megváltoztatta a lakáspiacot a városokban. Fontos hangsúlyozni, hogy mindez a városokban történt, hiszen ezek az állami lakásépítési projektek csak a legritkább esetekben célozták meg a nem városi környezetet. A lakások elosztása is hasonló mintát követett Keleten és Nyugaton, a szocialista és a kapitalista országokban egyaránt. Mindenütt állami hivatalok döntöttek arról, kik, mikor és milyen lakásba költözhetnek. Ebben az értelemben tehát, ha óvatosan is, de beszélhetünk az állami beavatkozás globális mintájáról.

Az állami (bér)lakásépítés mellett természetesen a magánlakás-építés is fontos szerepet játszott a városi lakásproblémák megoldásában a 20. század második felében. A magántulajdonban lévő ingatlanok – legtöbbször családi házak formájában – az elővárosokban és a városi peremterületeken épültek fel. Ezeknek – az inkább a korábban már említett polgári megoldáshoz kötődő – lakásoknak a megépüléséhez szükséges összeget a tulajdonosok általában saját erőforrásaikból, illetve különböző kölcsönökből finanszírozták. A hiteleket klasszikusan a lakásépítés támogatásával foglalkozó lakásépítő szövetkezetek (gemeinnützige Wohnungsgenossenschaft) és lakástakarékpénztárak, majd bankok folyósították és folyósítják máig. Ezeknek a takarékpénztáraknak, szövetkezeteknek az elődei a 19. században alakultak meg Európában, és innen terjedtek el más kontinenseken is. Kezdetben jórészt önszerveződő egyesületeként gyűjtötték össze a tagok forrásait, de a 20. századra már egyre inkább hagyományos, üzleti érdekeket követő bankokká váltak. Ilyen átalakulás figyelhető meg például a mai Magyarországon is aktív, 1819-ig visszanyúló előzményekkel rendelkező osztrák Erste Bank történetében is. A második világháború után azonban ez a terület sem maradt mentes az állami befolyástól. A kormányzatok adókedvezményekkel, kedvezményes hitelekkel, tőpustervekkel segítették a saját lakás építésébe kezdőket.

Az egyéni, magánérs lakásépítés felfutása következtében átalakult a nagyvárosok szerkezete. A több központtal rendelkező, szétterülő, az autós közlekedésre alapozó külváros a magánérs, családi házas építkezés következménye. Különö-

sen látványos ez a szuburbanizáció az Egyesült Államokban és gyakran szabályozatlan módon terjedve Ázsiában is, de Budapest agglomerációját vizsgálva is láthatjuk nyomait ilyen típusú átalakulásoknak (Szívós, 2020).

A legtöbb esetben a lakástulajdon elterjedése párhuzamos volt a középrétegek erősödésével és a fogyasztás, az életszínvonal általános növekedésével. A lakástulajdonnak mint a lakáshoz jutás alapvető módjának vannak azonban árnyoldalai is. A lakás-magántulajdon túlsúlyának negatív következménye, hogy az állami bérlakások hiánya miatt a szegényebb, nem hitelképes rétegek csak komoly nehézségek árán tudnak lakáshoz jutni. Az Egyesült Államokból kiinduló 2008-as ingatlanválság eredete is ide vezethető vissza. A válságot megelőzően viszonylag könnyen osztogatott ingatlanhitelek azért is voltak népszerűek, mert egy addig a saját tulajdonú lakáshoz jutásból kizárt réteg előtt nyitották meg a magántulajdon megszerzésének kapuit. A nem kellő elővigyázatossággal, „rossz” adósoknak adott lakáshitelek hirtelen bedőlése pedig globális pénzügyi válságot okozott. Lényegében erre a logikára fűzhető fel a magyarországi devizahitelek problémája is, ahol a lakásvásárláshoz hiányzó tőkét állami segítség híján piaci hitelekkel pótolták a lakásra vágyók.

További problémák jelentkezhetnek azokban az országokban, ahol az állam nincs jelen a lakáspiacon, és a szerényebb anyagi eszközökkel rendelkező városiak lakásigényének kielégítésére magánbérlakások rendszere alakul ki. Míg számos országban ez a rendszer megfelelően működik, egyes afrikai vagy dél-amerikai városokban államilag alig felügyelt és rossz minőségű házakban lévő, zsúfolt bérlakások tömege jött létre. Még rosszabb azoknak a helyzetnek, akik ezekből a bérházakból is kiszorulnak. Számukra nem marad más lehetőség, mint a nagyvárosok peremén illegálisan felépülő házakba költözés, amelyek egész negyedeket, *slum*okat alkotnak. Az Egyesült Nemzetek Szervezete felismerve a probléma súlyosságát, az 1970-es évektől kezdve programokat indított az *slum*okban élő emberek lakáshelyzetének javítása érdekében, ami változó sikerrel járt. A probléma súlyosságát és a megoldás nehézségét mutatja, hogy a kezdeti csökkenés után újra elkezdett növekedni a *slum*okban és az engedély nélküli telepeken (informal settlements) élők aránya. 2020-ban a városi népesség nagyjából egy negyede lakott ilyen körülmények között: ez több mint egymilliárd embert jelentett (United Nations, 2022, 48.).

MAGYARORSZÁG PÉLDÁJA

A világméretű folyamatok bemutatása után érdemes megvizsgálni, hogyan reagált Magyarország ezekre a globális kihívásokra az elmúlt évtizedekben, hiszen az urbanizáció és a városi lakáshiány ugyanúgy jelentkezett itt is, mint szerte a világban.

A második világháború után berendezkedő szocialista rendszer ideológiai elkötelezettségének megfelelő választ kívánt adni a lakáskérdésre: a lakás nem számított árunak, és a lakásigények kielégítése állami feladat lett. Ebben az elképzelésbe illeszkedett a bérházak és a nem a tulajdonos által használt hatszobásnál nagyobb lakások államosítása 1952-ben, illetve a lakástulajdon korlátozása is. Az államosítás nyomán kialakult állami bérlakásszektor mellett, amely elsősorban a nagyvárosokban volt jelentős, a kormányzat kezdetben nem fektetett hangsúlyt az új lakások építésére. A sztálinista gazdaságpolitika – szemben a nyugat-európai elképzelésekkel – az új lakások építését nem tekintette a gazdaságot dinamizáló eszköznek, és ezért a területet a nehéz- és hadiipar fejlesztése mögé sorolta (Keller, 2017, 90–93.).

Rákosi Mátyás az ipar primátusát és az életszínvonal visszafogását így indokolta 1950-ben: „Ha nem tartunk mértéket, akkor mint rántott csirkét megesszük azt a tyúkot, amely jövőre aranytojást tojna, és ötéves tervünk gyárait, üzemait, kultúrházait már az idén csemegevaj és borjúsült formájában elfogyasztanánk.” (Rákosi, 1951) Ennek a hozzáállásnak nemcsak az lett a következménye, hogy a lakáshiány az ötvenes években nem enyhült, hanem az is, hogy ebben az időszakban a magánérs lakásépítés keretében – azaz állami segítség nélkül – végig több lakás épült, mint állami kivitelezésben.

Ez nem változott a Kádár-korszakban sem. Hiába indította meg az „életszínvonal-politika” részeként a kádári kormányzat 1960-ban a tizenöt éves lakásépítési programot, hiába épült több mint egymillió lakás ebben az időszakban, ezeknek 64%-a személyi tulajdonú lakás volt, vagyis az állami kivitelezésben épült lakások még ebben a nagyszabású programban is kisebbségben voltak (Ballai, 1977, 83–84.). Ennek következményeit jól mutatja, hogy a városokra koncentráló állami lakásépítés ellenére, a nagy lakótelepépítési hullám után, 1980-ban csak Budapesten voltak többségben az állami bérlakások (62,5%), ellenben a városok és a községek esetében a lakások 65,5%-a, illetve 90,7%-a magántulajdonban volt (KSH, 1981, 17.). A magánérs lakásépítést kedvezményes kölcsönök segítették, de ezzel együtt is ez az építési forma nagymértékben támaszkodott a lakosság megtakarításaira és munkaerejére. A lakásépítésnek „magánkézbe adása” természetesen rányomta a bélyegét a megépülő lakástípusokra. Annak ellenére, hogy a szocializmussal a teletszerű lakásépítést, a panellakótelepeket kötjük össze, az állami lakásépítés csekély súlya miatt a szocialista korszak többségi lakástípusa a földszintes családi ház lett. Az 1945 és 1980 között épített lakóházak 96%-a volt földszintes az országban, ez az arány a községekben 99%, a városokban 90%, de még Budapesten is 81% volt (KSH, 1981, 41.). A családi jellegű ház alkotta 1990-ben az ország lakásállományának 59,7%-át, igaz, a városokban és Budapesten ennek mértéke 49,7%, illetve 19,5% volt (KSH, 1993, 26., 28., 30.).

Az a tény, hogy a szocialista magyar állam a lakásigények kielégítését jelentős mértékben a magánszemélyekre és ebben az értelemben a magántőkére bízta, több-

szörös hatással járt. Egyrészt, a rendszerváltásig nem sikerült felszámolni még a mennyiségi lakáshiányt sem, másrészt, a hatalmas anyagi és emberi áldozatok árán felépülő lakások az építőanyag-hiány és a házilagos kivitelezés miatt sokszor rossz minőségben készültek el, harmadrészt, a tömeges családiház-építés Magyarországon is felerősítette az elővárosokban lakók infrastrukturális ellátásának gondját.

Ebből a rövid összefoglalásból is látszik, hogy a szocialista rendszer ugyan a kapitalizmussal szemben fogalmazta meg magát, de Magyarországon sem sikerült sajátos, csak a szocialista rendszerre jellemző válaszokat kidolgozni a lakáskérdésre. A magyar kormányzat sokkal inkább a globálisan kialakított megoldásokból szemezgetett hol tudatosan, hol tudattalanul. Azzal viszont, hogy egy alapvetően tervutasításos gazdasági rendszerben nagyrészt a privátszférába utalta a lakáskérdés megoldását, olyan kényszerpályára helyezte a magyar társadalmat, melynek gazdasági, urbanisztikai és építészeti következményei máig érezhetőek. A rendszerváltás pedig az állami bérlakások privatizációjával véglegesen és végletesen a magántőke szerepét és az egyéni felelősség jelentőségét erősítette meg a magyarországi lakásrendszerben.

DILEMMÁK, ÖTLETEK, MEGFONTOLÁSOK

A városi lakhatás legfontosabb kihívásai szerte a világon hasonlóak: ezek az állami beavatkozás és a piaci megoldások körül forognak, és a kettő helyes arányát igyekeznek megtalálni (WEF, 2019). A korábbi évtizedek piaci megoldásai után, a 2008-as ingatlanválság hatására és a nagyvárosok dráguló lakásait látva manapság egyre többen követelik, hogy az állam újra aktívan és növekvő súllyal jelenjen meg a lakáspiacon. Teszik ezt sokan éppen a globalizáció negatív hatásaira hivatkozva, azt remélve, hogy az állam képes csökkenteni a globálisan ténykedő befektetők által felvert lakásárak és a lokális keresetek között egyre jobban növekvő aránytalanságot.

Az állami befolyás növelésének általános igénye mellett változatos, de egymással összefüggő kezdeményezések is megfigyelhetőek a lakáskérdés megoldásával kapcsolatosan. Sokan az új, immár környezetbarát és az építkezést valóban olcsóbbá tévő technológiáktól vagy – mint az elmúlt évtizedekben annyiszor – az előregyártástól várják a mindenki számára elérhető árú lakásokat. A témával foglalkozó szakértők azonban azt hangsúlyozzák, hogy a lakásprobléma globális megoldásához többre van szükség. Az 1960–1970-es évek lakótelepeinek története is arra figyelmeztet, hogy nem elég pusztán jobb és olcsóbb technológiával építeni, hanem folyamatosan és fokozottan figyelni kell a lakások építésekor a majdani lakók kívánalmaira. A Covid-pandémia okozta válság továbbá felhívja a figyelmet a rugalmasság fontosságára, azaz arra, hogy a jövő lakásainak képesnek kell lenniük a lakóik időben változó igényeihez való folyamatos alkalmazkodásra.

A legrugalmasabban átalakítható lakások sem érnek azonban semmit, ha a rászorulóknak nem képesek kifizetni a vételárat vagy a bérleti díjat. Ezért a városi lakáskérdés megoldását célzó javaslatok egy része arra hívja fel a figyelmet, hogy szükség lenne olyan pénzügyi konstrukciók kidolgozására, melyek a rendszeres jövedelem nélküli vagy a szürkegazdaságban dolgozó családok számára is lehetővé teszik a lakáshitelhez és ezen keresztül a lakáshoz jutást. Az internet elterjedése és a lakáspiac globálissá válása lehetőséget adhat arra, hogy a lakásbérlet területén is kialakuljanak olyan platformok, melyek kevés adminisztrációval segítenék az alacsony jövedelműeket abban, hogy megfizethető és megfelelő lakáshoz jussanak. Az ilyen platformok, az állami támogatások és az állami felügyelet nagyban csökkentenék az alacsony jövedelműek kiszolgáltatottságát a lakáspiacon (URL4).

Ezeket a javaslatokat vizsgálva nem vitás, hogy felelős, átgondolt és innovatív várospolitikai nélkül a városi lakhatás problémái nem oldhatók meg. Csak az állam által kidolgozott és következetesen kikényszerített, a globális kihívásokra reagáló szabályrendszer indíthat el olyan átalakulásokat, melyek a különböző technológiai, urbanisztikai, pénzügyi és egyéb változásokkal együtt hosszú távon is a városi lakásválság megoldásával kecsegtetnek.

A globálisan jelentkező és részben globális okokra visszavezethető városi lakás gondokra ugyan nincs globális recept, de rendelkezésre állnak globális tapasztalatok. A megfelelő lépéseket a helyi közösségeknek kell kidolgozniuk saját hagyományaik és preferenciáik mentén, de egyszersmind támaszkodva a globális tudásra is. A szakirodalom globalizációnak nevezi ezt a komplex folyamatot, amelynek során a globális impulzusok és a helyi kezdeményezések kölcsönhatásából új minőség alakul ki (Roudometof, 2016; Sun et al., 2022). Ezt az egyébként sem könnyű feladatot Magyarországon tovább nehezíti az a tény, hogy a helyi közösségeknek, a globális aktoroknak és az államnak egy olyan társadalomban kellene elvégezni ezt az intenzív együttműködést igénylő, kölcsönös bizalomra épülő adaptív munkát, ahol az állampolgárok – ahogy láthattuk – azt tapasztalták az 1945 utáni évtizedekben, hogy lakáshelyzetük megoldásában csak magukra számíthatnak, és a hangzatos szlogenek ellenére az állami támogatások korlátozottak és keveseket érnek el.

IRODALOM

- Ballai László (1977): A 15 éves lakásépítési terv teljesítésének tapasztalatai. *Társadalmi Szemle*, 32, 6, 83–84.
- Castells, Manuel (2009): *The Rise of the Network Society*. Oxford, UK: Wiley-Blackwell, ISBN 9781405196864
- Keller Márkus (2017): *Szocialista lakhatás?* Budapest: L'Harmattan Kiadó, ISBN 9789632006741
- KSH (1981): *1980. évi népszámlálás*. 24. kötet. *Lakásadatok I*. Budapest: KSH, ISSN 0133-5480, https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1980_24/?pg=0&layout=s

- KSH (1993): *1990. évi népszámlálás*. 26. kötet. A lakások adatai. Budapest: KSH, ISBN 9637070508, ISBN 9632150260, https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1990_26/?p-g=0&layout=s
- OECD (2015): *The Metropolitan Century: Understanding Urbanisation and Its Consequences*. Paris: OECD Publishing, ISBN 9789264228726, <https://www.oecd.org/gov/the-metropolitan-century-9789264228733-en.htm>
- Rákosi Mátyás (1951): Legyen a DISZ pártunk biztos támasza! In: Rákosi M.: *A békéért és szocializmus építéséért*. Budapest: Szikra, <https://mek.oszk.hu/04300/04351/04351.htm>
- Robinson, Jennifer – Scott, Allen J. – Taylor, Peter J. (2016): *Working, Housing: Urbanizing. The International Year of Global Understanding – IYGU*. Cham: Springer, ISBN 9781013267895
- Roudometof, Victor (2016): *Glocalization. A Critical Introduction*. London–New York: Routledge, ISBN 9780415722377
- Sassen, Saskia (2001): *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton: Princeton University Press, ISBN 978-0691078663
- Sassen, Saskia (ed.) (2002): *Global Networks, Linked Cities*. London–New York: Routledge, ISBN 978-0415931625
- Sun, Yi – Chao, Tzu-Yuan Stessa – Ling, Jia (2022): Glocalization, the City and Variegated Age-Friendly Urbanism: Case Studies of Hong Kong and Taiwan. In: Roudometof, V. – Dessì, H. (eds.): *Handbook of Culture and Glocalization*. Cheltenham, UK: Elgar, 156–170. DOI: 10.4337/9781839109010.00017, ISBN 10.4337/9781839109010.00017
- Szívós Erika (2020): Kelet-Közép-Európa nagyvárosai a második világháborútól a 2000-es évekig: mai városfejlődésünk jelenkori gyökereiről. *Múltunk*, 65, 4, 4–70.
- Szívós Erika (2022): The Historic City and the East-West Exchange: Architecture, Urban Renewal and International Knowledge Transfers under State Socialism in Hungary. *Urban History*, 49, 3, 523–548. DOI: 10.1017/S0963926821000468, <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/82977>
- United Nations (2022): *The Sustainable Development Goals Report 2022*. New York: United Nations, <https://unstats.un.org/sdgs/report/2022/The-Sustainable-Development-Goals-Report-2022.pdf>
- WEF (2019): *Making Affordable Housing a Reality in Cities*. Cologny/Geneva: World Economic Forum, https://www3.weforum.org/docs/WEF_Making_Affordable_Housing_A_Reality_In_Cities_report.pdf
- URL1: Demographia: *World Urban Areas*. 18th Annual (2022): <http://www.demographia.com/db-worldua.pdf>
- URL2.: Woetzel, J. – Ram, S. – Mischke, J. et al. (2014): *A Blueprint for Addressing the Global Affordable Housing Challenge*. McKinsey Global Institute, <https://tinyurl.com/53z38w7c>
- URL3: *House Price-to-Income Ratio around the World*. https://www.imf.org/external/research/housing/images/pricetoincome_lg.png
- URL4: Triveno, Luis – Nielsen, Olivia (2019): *Can New Technology Solve the Global Housing Crisis?* World Bank blogs: Sustainable Cities, <https://blogs.worldbank.org/sustainablecities/can-new-technology-solve-global-housing-crisis>

GLOBALIZÁCIÓ A GAZDASÁGBAN: MAGYARORSZÁG POZÍCIÓJA A GLOBÁLIS ÉRTÉKLÁNCOKBAN

ECONOMIC GLOBALIZATION: HUNGARY'S POSITION IN GLOBAL VALUE CHAINS

Győrffy Dóra

DSc, egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem Közgazdasági Intézet, Budapest
dora.gyorffy@uni-corvinus.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány áttekinti Magyarország integrálódását a globális termelési hálózatokba a rendszerváltás óta. Megállapítja, hogy az 1990-es években még sikeres stratégia a 2000-es évek elejére kifulladt, és új modellre volt szükség. A 2010 utáni időszakban a feldolgozóipari beruházások erősítése azonban fokozta a közepes jövedelem csapdájának problémáját, mivel ezek a beruházások elsősorban az értéklánc gyártási fázisára koncentrálnak, ahol a legkisebb hozzáadott érték elérésére van lehetőség. Ennek szélsőséges példája az akkumulátorgyártás erősítése. A tudásgazdaság elősegítése alternatív modellt kínál, ám az üzleti és a politika szférában a költségvezérelt növekedési modell kedvezményezettjei nem érdekeltek ebben az átállásban.

ABSTRACT

The article reviews Hungary's integration into global production networks since the regime change. It argues that the strategy, which was successful in the 1990s hit its limitations by the early 2000s and a new model was needed. However, in the post-2010 period, the push for investment in manufacturing has reinforced the problem of the middle-income trap, as investments are mainly concentrated in the production phase of the value chain, where there is the least added value. An extreme example of this is the concentration on electric car battery production heavily subsidized by the government. Promoting the knowledge economy would offer an alternative model, but the beneficiaries of the cost-driven growth model in the business and political spheres are not interested in this transition.

Kulcsszavak: akkumulátorgyártás, globális értékláncok, közepes jövedelem csapdája, magyar gazdaság

Keywords: EV battery manufacturing, global value chains, middle income trap, Hungarian economy

A gazdasági globalizáció hagyományosan az áruk, a szolgáltatások, a tőke és a munkaerő szabad áramlását jelenti. A jelenség egyáltalán nem új, első nagy korszakát a 19. századra teszik, amikor a technológiai forradalom drasztikusan csökkentette a közlekedés és információáramlás költségeit. A 20. század második felétől a globalizációs folyamatok újdonságát a globális értékláncok kiépülése adta, ami azt jelenti, hogy a különféle termékek fejlesztése, gyártása, értékesítése földrajzilag szétterült, és sok országot átfogó termelési láncok alakultak ki. Mivel a különféle tevékenységek hozzáadott értéke eltér, egy ország fejlettségét erőteljesen meghatározza, hogy milyen pozíciót foglal el az értékláncokban.

Tanulmányomban azt mutatom be, hogyan integrálódott Magyarország ezekbe a hálózatokba a rendszerváltás óta. Amellett érvelek, hogy az eltelt harminc évben korlátozott előrelépés történt csupán, és a nemrégiben meghirdetett gazdaságstratégia, ami célként tűzte ki az akkumulátorgyártásra való specializációt, a korábbi pozícióhoz képest is komoly visszalépést jelent. Ezek a fejlemények azt eredményezik, hogy Magyarország megreked a közepes jövedelem csapdájában, ami ebben az esetben az alacsony költségekre alapozott versenyképesség és az alacsony hozzáadott értékű termelésre való koncentráció következménye.

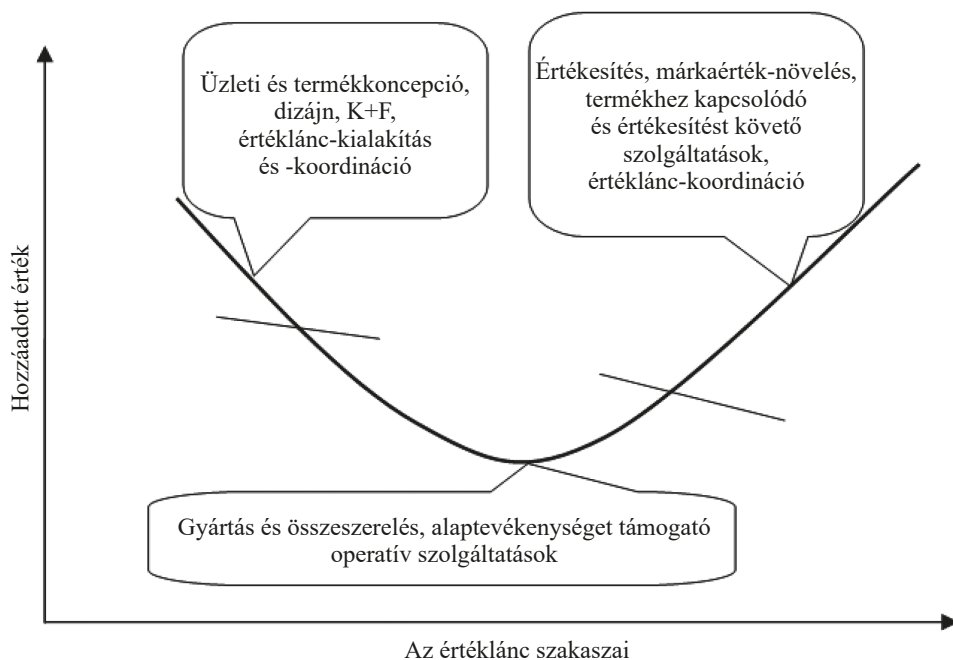
A tanulmányban először bemutatom a globális értékláncok elemzéséhez alkalmazott ún. mosolygörbe fogalmát. Ezután az elmúlt három évtized magyarországi tapasztalatait vizsgálom: bemutatom a külföldi működőtőkére alapozott privatizációt a rendszerváltás idején, a stratégia korlátait és a közepes jövedelem csapdájának jelenségét a globális pénzügyi válságot követően. Ezt követően térek rá a feldolgozóipari beruházásokra történő koncentráció elemzésére a 2010-es években, aminek tetőzése a „Magyarország akkumulátor-nagyhatalom” gondolat. Zárásként a tudásgazdaság fejlesztésének jelentőségére mutatok rá, mely az energiaigényes iparágakra való koncentráció helyett alternatív stratégiát jelent(hetne) Magyarország számára.

MOSOLYGÖRBE: HOZZÁADOTT ÉRTÉK AZ ÉRTÉKLÁNC KÜLÖNBÖZŐ FÁZISAIBAN

Az értéklánc különböző szakaszaiban különbözik a hozzáadott érték nagysága. Ezeket az eltéréseket fejezi ki az ún. mosolygörbe. Ez utóbbi fő üzenete, hogy az értékteremtés elsősorban a görbe két szélén történik – a tervezés, a kutatás-fejlesztés, az értékláncépítés, illetve az értékesítés és a márkavérték-növelés szakaszaiban. A legkisebb hozzáadott érték a mosolygörbe közepén a gyártási fázisban keletkezik (Szalavetz, 2015, 91.). Ez egyben azt is jelenti, hogy az értékteremtés során nem lehet szigorúan elválasztani egymástól az ipart és a szolgáltatásokat – de amennyiben ezeket mégis külön kezeljük, akkor a szolgáltatásokban található a magasabb hozzáadott érték. A feltörekvő országok számára mindebből az következik, hogy a fejlettségi szint növeléséhez törekedniük kell a magasabb hoz-

záadott értékű tevékenységek kiépítésére, míg el kell kerülniük azt, hogy megragadjanak az értéklánc alján, a gyártási fázisban.

A következőkben azt mutatom be, hogy ez a célkitűzés mennyiben volt sikeres Magyarországon.

1. ábra. A mosolygőrből (Szalavetz, 2015, 92.)

A KÜLFÖLDI MŰKÖDŐ TŐKE SZEREPE A MAGYAR GAZDASÁGBAN

A Kádár-rendszerből örökölt külföldi eladósodottság és a gazdaság modernizációs kényszerei együttesen kényszerítették ki azt, hogy a posztkommunista országok közül Magyarország Észtország mellett elsőként fordult a külföldi működő tőke (FDI) bevonása felé. A privatizáció már az 1990-es években érintette a legfontosabb szolgáltatásokat is, mint az energetikai, a telekommunikációs és a bankszektor. Az FDI-alapú modernizáció stratégiáját a nemzeti kapitalizmus kudarcai Csehországtól Romániáig utólag is igazolták (Csaba, 2006, 145.). Az Európai Unióhoz való csatlakozás folyamata szintén ezt a modellt támogatta minden tagjelölt országban – a csatlakozási tárgyalások során a privatizáció és az FDI-beáramlás elősegítése az értékelés fontos szempontjai voltak (Medve-Bálint, 2014, 42.).

Ennek megfelelően az 1990-es években Magyarország a működőtőke-beáramlás élvonala volt Csehország és Lengyelország mellett (Csaba, 2006, 103.). Az FDI vonzásában kulcsszerepet játszott a Nyugat-Európa-hoz való földrajzi közelség, az EU-integráció perspektívája, az olcsó, jól képzett munkaerő, és fontosak voltak a befektetési ösztönzők is. Magyarország előnye a 2000-es évek elejére olvadt el, amikor a privatizáció nagyjából véget ért, miközben más régiós országok is megindították az FDI-orientált gazdaságfejlesztést. Az utóbbi révén csökkenthető volt az örökölt külföldi adósság állománya, és versenyképes exportszektor alakult ki. Ebben a folyamatban vezető szerepet játszott a járműipar folyamatos bővülése (Medve-Bálint, 2014, 36.).

A globális értékláncokba való integrációt követően kulcskérdéssé vált az, hogy sikerül-e feljebb lépni az értékláncok hierarchiájában. Szalavetz Andrea (2015, 121–122.) interjúalapú kutatásai alapján ez a folyamat részben megtörtént, ahogy a helyben ellátott funkciók komplexitása és tudásigényessége a termelés bővülésével folyamatosan növekszik. A feljebb lépés tényét megerősíti Marcel P. Timmer és szerzőtársai (2019) tanulmánya is, amely nemzetközi összehasonlításban vizsgálja az egyes országok globális értékláncokban elfoglalt pozícióját. Magyarország kapcsán arra az eredményre jutnak, hogy látható jelei vannak annak, hogy a gyártástól sikerült elmozdulni a marketingtevékenységek irányába, ám Csehországgal ellentétben nem sikerült a kutatás-fejlesztési fázisba átlépni.

AZ FDI-ALAPÚ FEJLESZTÉS KORLÁTAI ÉS A KÖZEPES JÖVEDELEM CSAPDÁJA

Az FDI-ra alapozott gazdasági felzárkózás korlátai már a 2000-es évek első évtizedében érzékelhetőek voltak Magyarországon, majd a 2008-ban kitört globális pénzügyi válság még nyilvánvalóbbá tette ezeket. A leglátványosabb probléma az ún. duális gazdaság kialakulása: míg a fejlett technológia az FDI-dominálta szektorokhoz kötődik, a hazai gazdaság jóval kevésbé termelékeny (Farkas, 2017, 155.). A további korlátok között említhetőek a következők: az FDI-áramlások globális visszaesése a pénzügyi válságot követően; az Ipar 4.0 (Industry 4.0, The Fourth Industrial Revolution, 4IR) újításai, azaz a robotok, a mesterséges intelligencia és a digitalizáció térnyerése, ami csökkenti az olcsó munkaerőre alapozott FDI-áramlást; a növekvő munkaerőhiány a kelet-közép-európai régió demográfiai hanyatlása következtében; illetve a képzett munkaerő hiánya az oktatásba való befektetések elmaradása miatt (Györffy, 2021, 53.).

A rendszerváltás idején választott gazdaságstratégia megújításának szükségességét jelzi a közepes jövedelem csapdajaként leírt probléma is. A fogalom arra a jelenségre mutat rá, hogy a közepesen fejlett országok közül csupán nagyon kevés válik fejletté. A probléma abból ered, hogy a fejlődéssel a bérek emelkednek, azaz az olcsósággal egyre nehezebben képesek versenyezni, ám eközben az in-

novációs képességük korlátozott, ami a fejlett országokkal való versenyt nehezíti. A csapdának két megjelenési formája van: az olcsó munkaerőre épülő exportorientált növekedés erőltetése a bérelőny elvesztése után is, illetve az elszigetelt ugrás a tudásgazdaság felé a gyenge egyetemek, a csekély emberi tőke, a jogállamisági problémák mellett a költségvetési források elpazarlásával (Györffy, 2021, 53.).

A közepes jövedelem csapdájából való kilépést a költségalapú versenyképességről a minőségalapú versenyképességre való átállás biztosíthatja. Györffy Dóra összegzésében ez azt jelenti, hogy az alacsony bérék és adók, illetve a magas állami támogatások kombinációja helyett érdemesebb az oktatásba és az innovációba fektetni, amelyek kedvező üzleti környezet esetén a vállalkozásokat képesé teszik magas termelékenységre és minőségi termékek előállítására. Az utóbbi modell jóval nagyobb hatékonyságot és egyben magasabb életminőséget eredményez, mint a költségalapú versenyképességre való törekvés (Györffy, 2021, 54.).

A következőkben azt mutatom be, hogyan alakult a magyarországi FDI-stratégia 2010 után, és ez mennyiben járul hozzá a közepes jövedelem csapdájából való kilábaláshoz.

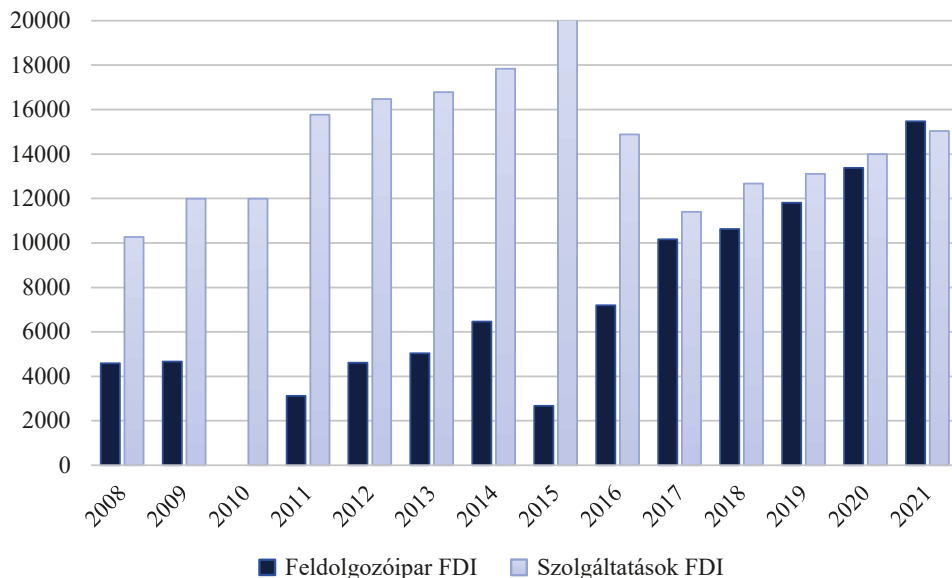
FDI-STRATÉGIA MAGYARORSZÁGON 2010 UTÁN

A magyar kormányzat 2010 után határozott irányváltást hajtott végre az FDI-orientált stratégiában. Ennek lényege, hogy a feldolgozóipari FDI-t támogatták, míg a szolgáltató szektorokban a belső piac hazai cégek általi visszaszerzését ösztönözték. Ennek a stratégiának a jegyében számos, szabályozási változások révén meggyengített külföldi közszolgáltató céget, illetve bankot államosítottak, míg az exportra termelő, feldolgozóipari multinacionális cégekkel a kormányzat kiegyezett, és stratégiai megállapodást kötött (Voszka, 2013, 1309.).

A feldolgozóiparban tevékenykedő multinacionális cégek jelentős állami támogatásokban részesültek, különösen a járműiparban. Történt ez annak ellenére, hogy 2015 óta munkaerőhiány van a magyar gazdaságban. Az állami támogatások mellett szintén fontos támogatást jelent az alacsony, 9%-os társasági adó, ami adókedvezményekkel jelentősen tovább csökkenthető. Az alacsony béreket a forint folyamatos leértékelődése biztosítja: 2021-ben csak Bulgáriában és Romániában volt alacsonyabb a bérköltség, mint Magyarországon – a 29 eurós EU-átlaghoz képest éppen csak elérte a 10 eurót (URL1). Mindezen felül a támogatott FDI-befektetések kiemelt beruházásként való kezelése jelentősen felgyorsítja az engedélyeztetési folyamatokat, és biztosítja, hogy sem környezetvédelmi aggályok, sem a munkavállalói érdekek figyelembevétele ne nehezítse a beruházók helyzetét.

A feldolgozóipari FDI ösztönzése a számok alapján rendkívül sikeres. A 2. ábrán látható, hogy míg a szolgáltatásszektorokban az FDI állománya csökkent,

a feldolgozóiparban stabil növekedés látható. Olyannyira, hogy a korábban nagyságrendekkel kisebb feldolgozóipari állomány 2021-re nagyobb lett, mint a szolgáltatószektorok FDI-állománya.

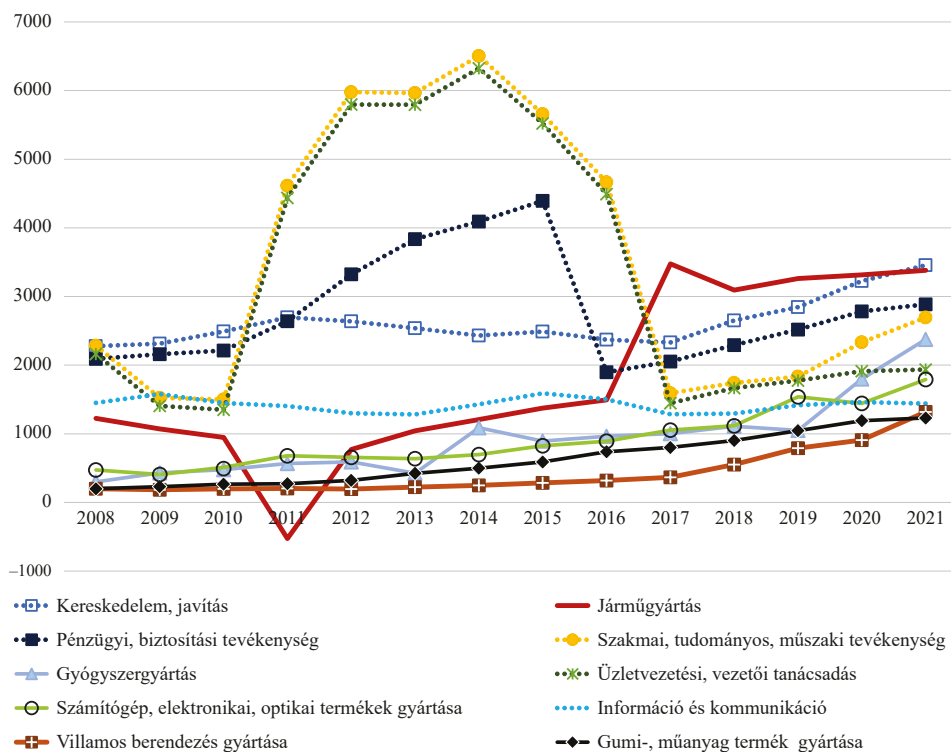
2. ábra. Külföldi működőtőke-állomány Magyarországon a feldolgozóiparban és a szolgáltatásokban, 2008–2021 (miliárd forint)

Magyar Nemzeti Bank (MNB) IFDI (incoming foreign direct investment, beérkező külföldi működő tőke befektetése) összesen TEOÁR¹ 2008 (Magyar Nemzeti Bank, 2022)

A 3. ábra a legfontosabb gazdasági szektorokban tekinti át az FDI állományának alakulását. Jól látható, hogy míg 2008-ban még öt szolgáltatószektorban is nagyobb volt az FDI-állomány, mint a járműgyártásban, 2021-re a kereskedelem és javítás szektor éppen csak megelőzte a járműgyártást, ami a legfontosabb FDI-ágazattá vált. A 3. ábra másik fontos tanulsága a járműiparhoz kötődő gumiipar és villamos berendezés gyártás felfutása, amelyek külön-külön is megközelítették az információ és kommunikáció, illetve a számítógépgyártás szektorokat. A Magyar Nemzeti Bank (2022) adatai 2021-ig állnak rendelkezésre, ám a járműipar jelentősége a magyar gazdaságban várhatóan tovább erősödik: 2022-ben a 6,5 milliárd euró FDI 43%-a az akkumulátorgyártásba, míg 30%-a az autóiparba került (Magyarország körmánya, 2022). Mindebben még nincs is benne a kínai CATL (Contemporary Amperex Technology Co. Ltd.) 2022. augusztusban be-

¹ TEOÁR: Tevékenységek Egységes Ágazati Osztályozási Rendszere Magyarországon a Központi Statisztikai Hivatalnál használatos kódrendszer.

jelentett 3000 milliárd forint költségű, 100 GWh kapacitású akkumulátorgyára. A beruházás illeszkedik abba a kormányzati stratégiába, amely Magyarországot akkumulátor-nagyhatalommá kívánja tenni (Orbán, 2022). A következőkben azt vizsgálom, hogy ez mennyiben segíti a közepes jövedelem csapdájából való kilépést.

3. ábra. A közvetlentőke-befektetés állományának alakulása Magyarországon a 2021-ben legjelentősebb szektorokban, 2008–2021 (milliárd forint)

Megjegyzés: A szolgáltatáshoz tartozó pontozott, a feldolgozóipar folytonos vonallal vannak jelölve. MNB IFDI összesen TEOÁR 2008 (Magyar Nemzeti Bank, 2022)

MAGYARORSZÁG MINT AKKUMULÁTOR-NAGYHATALOM?

Magyarország a hatalmas beruházásoknak köszönhetően hamarosan a világ harmadik legnagyobb akkumulátorgyártója és az ötödik legnagyobb exportőre lesz – hangzott el 2022-ben Tuskánysoron (Orbán, 2022).

Mi vonzza ezeket a beruházásokat? Szerző (Györffy, 2023) áttekintése alapján az akkumulátor iparágban nincs hazai innováció, az ideteleplő cégek elsősorban

gyártási telephelyet keresnek. Magyarország fő vonzerejének az olcsó energia, olcsó munkaerő és az alacsony adók számítanak. A felsorolt tényezők mellett azonban nem lehet elfeledkezni az állami támogatás mértékéről sem. Tamásné Szabó Zsuzsanna és D. Kovács Ildikó (2022) összegzése szerint 2021-ig 2800 Mrd forintnyi akkumulátorberuházás 308 Mrd állami támogatást kapott, ami 11%-os támogatási arány. Ennek alapján a CATL 3000 milliárdos tervezett beruházásának 320 milliárdos támogatása nem is kirívó (Szabó, 2023). A nagyságrend érzékeltetésére érdemes ezt a számot összevetni a németországi 0,64%-os támogatási aránnyal, aminek jelentős része egy helyi innovációs és technológiai centrumra megy (Éltető, 2023). A támogatás mértéke jól illusztrálja a magyar akkumulátorstratégia megállapítását, miszerint a magyarországi akkumulátor-értéklánc első számú erőssége az „[e]lőremutató, politikai kötelezettség-vállalásokba foglalt kormányzati támogatás” (ITM, 2022, 19.).

A kormányzati elköteleződésen túl az akkumulátorgyártáshoz szükséges tényezők közül jóformán semmi nem áll elégséges mértékben rendelkezésre Magyarországon, azaz, ez a tevékenység az ország komparatív hátrányaira épül. A technológia kívülről érkezik, csakúgy, mint a szükséges nyersanyagok (lítium, kobalt, nikkell, mangán) és az energia – az utóbbi az akkumulátorgyártás egyik kritikus pontja, tekintve, hogy még a legoptimistább számítások szerint is 1 kWh akkumulátorkapacitáshoz 41,5 kWh energia szükséges (Degen–Schütte, 2022). Az akkumulátorgyártás rengeteg vizet is igényel. A gödi Samsung gyár napi vízigénye 21 000 m³ a tervezett 40 GWh gyártási kapacitáshoz, ami nagyságrendileg egy 87 000 lakosú város vízigényének felel meg (Bodnár, 2021). Ez nem csupán azért probléma, mert a klímaváltozás miatti aszályok egyre sűrűbbé válnak, hanem azért is, mert ki kell építeni a vízközműveket, és ezek a beruházások versenyeznek a lakosság, a mezőgazdaság vagy a környezet (például a Velencei-tó megmentése) igényeivel – és a jelek szerint az akkumulátorgyárak egyértelműen prioritást élveznek. Szintén hiányzik a megfelelő mennyiségű munkaerő, azaz a munkavállalókat külföldről kell idecsábítani. Mindezen túl kérdéses, hogy az értékes mezőgazdasági területek, amelyeket az akkumulátorgyár felépítése érdekében felhasználnak, nem hasznosulnának-e jobban eredeti funkciójukban.

A Nemzeti Akkumulátor Iparági Stratégia (ITM, 2022) nem tartalmaz konkrét számításokat arról, hogy miért éri meg Magyarország számára az, hogy akkumulátor-nagyhatalommá válik. Szerző (Györffy, 2023) számításai szerint a 10-11%-os állami támogatások megtérülési ideje 7,5–17 év között lehet, ami a technológiai fejlődés sebességét érzékelve rendkívül hosszú. Különösen úgy, hogy a számítások nem tartalmazzák azokat a környezeti veszélyeket és a lakosság életminőségét rontó tényezőket, amelyekre az eddigi tapasztalatok alapján biztosan számítani lehet. Az akkumulátorgyártásra elhasznált erőforrások máshonnan hiányoznak, az erre fordított állami pénzek hiányoznak a magyar oktatásból, egészségügyből és szociális ellátásból.

Összességében az akkumulátorgyártásra való koncentráció a magyar gazdaságot a közepes jövedelem csapdjába, a mosolygörbe aljára zárja. A stratégia szélsőséges példáját adja a költségalapú versenyképességre alapozott növekedésnek, amely a közepes jövedelmi csapda egyik legtipikusabb változata. Ennek az iparpolitikának alternatívája lehetne a tudásgazdaság erősítése.

A TUDÁSALAPÚ GAZDASÁG KORLÁTAI MAGYARORSZÁGON

Az akkumulátorgazdasággal kapcsolatos rengeteg fenntartás mellett jogosan mérülhet fel a kérdés, hogy miért nem inkább a tudásgazdaság irányában történnek fejlesztések, amely például a balti országok kiemelkedő teljesítményét magyarázza (Györffy, 2021). Richard Doner és Ben Ross Schneider (2016) elmélete ezt a kérdést vizsgálja, és arra mutat rá, hogy egy adott gazdasági modell kedvezményezettjei nem érdekeltek a modell megváltoztatásában, akkor sem, ha az a kérdéses ország egészének javát szolgálná. Ennek alapján érthetjük meg, hogy a gazdasági hátrányok ellenére miért ez az egyoldalú specializáció van kialakulóban Magyarországon.

Az itt megtelepedett magyarországi autógyártók számára egyértelmű érdek, hogy az elektromos autókra történő átmenethez kellő mennyiségű akkumulátor legyen számukra elérhető. A politikai hatalom szintén érdekelt a tudásgazdaság fejlődésének korlátozásában: a 2022. áprilisi parlamenti választásokon a körzeti szintű választói preferencia legfontosabb magyarázó tényezője a lakosság képzettségi szintje: minél magasabb a legfeljebb általános iskolát végzettek aránya, annál jobban szerepelt a kormánypárt (Pálos–Hajdú, 2022). Végül nem kerülhető meg az a megfontolás sem, hogy az Európai Unió többi tagországa számára kedvező, hogy ezek a szükséges, ám környezetpusztító beruházások a periférián valósulnak meg – az Európai Bizottság akkumulátorstratégiájának térképén az Unió keleti fele kiemelt szerepet kap a nyersanyagok kitermelésében és a gyártásban is (Európai Bizottság, 2020, 13.).

*

A rendszerváltást követően Magyarország sikeresen integrálódott a globális értékláncokba. Azonban az a stratégia, amely az 1990-es években a régiós vezető pozíciót eredményezte, harminc évvel később már a lemaradás receptje. Legkésőbb a 2008-as globális pénzügyi válság után nyilvánvalóvá vált, hogy az FDI-alapú stratégia önmagában nem hozza el a gazdasági felzárkózást, mivel az utóbbihoz a hazai innovációs képességek fejlesztése is megkerülhetetlen. Ennek ellenére 2010 után a magyar kormányzat a tudásgazdaság és az üzleti környezet fejlesztése helyett továbbra is a költségalapú versenyképesség elérését részesítette előnyben. Az alacsony adók és bérek, a laza környezet- és munkavédelmi

szabályozások, illetve a rendkívül magas állami támogatások a globális cégek termelőtevékenysége számára kivételesen kedvező feltételeket teremtenek, ám a gazdasági felzárkózás és a magyarországi életminőség javulásához nem megfelelően járulnak hozzá. Eközben a tudásgazdaság fejlesztése előtt leküzdhetetlennek tűnő politikai akadályok állnak. Mindennek szomorú következménye, hogy belátható időn belül történő, jelentős közpolitikai fordulat hiányában Magyarország várhatóan megreked a közepes jövedelem csapdájában.

IRODALOM

- Bodnár Zsuzsa (2021): Újabb tízmilliárdok Mészáros Lőrinc cégeinek a gödi és a komáromi iparterületek közműfejlesztéseire. *Átlátszó.hu*, március 2. <https://atlatszo.hu/2021/03/02/ujabb-tizmilli-ardok-meszaros-lorinc-cegeinek-a-godi-es-a-komaromi-iparteruletek-kozmuejleszteseire/>
- Csaba László (2006): *A felemelkedő Európa*. Budapest: Akadémiai Kiadó, ISBN: 9789630583282
- Degen, Florian – Schütte, Marius (2022): Life Cycle Assessment of the Energy Consumption and GHG Emissions of State-of-the-Art Automotive Battery Cell Production. *Journal of Cleaner Production*, 330, 1, 1–12. DOI: 10.1016/j.jclepro.2021.129798, <https://tinyurl.com/yc7z4fuj>
- Doner, Richard – Schneider, Ben Ross (2016): The Middle-Income Trap: More Politics than Economics. *World Politics*, 68, 4, 608–644. DOI: 10.1017/S0043887116000095
- Éltető Andrea (2023): Miért áll a bál most Debrecenben? A kínai CATL akkumulátorgyárak európai tanulságai. *Portfolio.hu*, február 2. <https://www.portfolio.hu/krtk/20230202/miert-all-a-bal-most-debrecenben-a-kinai-catl-akkumulatorgyarak-europai-tanulsagai-594024>
- Európai Bizottság (2020): *A New Industrial Strategy for Europe*. COM (2020) 102 final. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0102&from=EN>
- Farkas Beáta (2017): *Piacgazdaságok az Európai Unióban*. Budapest: Akadémiai Kiadó, ISBN 9789630598224
- Györffy Dóra (2021): Felzárkózási pályák Kelet-Közép-Európában két válság között. *Közgazdasági Szemle*, 68, 1, 47–75. DOI: 10.18414/KSZ.2021.1.47, <http://real.mtak.hu/119405/1/05GyorffyDora.pdf>
- Györffy Dóra (2023): Iparpolitika és akkumulátorgyártás Magyarországon és Svédországon. *Közgazdasági Szemle*, 70, 3, 245–273. DOI: 10.18414/KSZ.2023.3.245, <http://real.mtak.hu/161690/1/01GyorffyDoraA.pdf>
- ITM (2022): *Nemzeti akkumulátor iparági stratégia 2030*. Budapest: Innovációs és Technológiai Minisztérium, <https://kormany.hu/dokumentumtar/nemzeti-akkumulator-iparagi-strategia-2030>
- Magyar Nemzeti Bank (2002): *FDI Magyarországon: állományok ország- és ágazati bontása (forintban)*. <https://statisztika.mnb.hu/idosor-1954>
- Magyarország kormánya (2022): *Beruházási rekordot hozott 2022*. <https://kormany.hu/hirek/beruhazasi-rekordot-hozott-2022>
- Medve-Bálint Gergő (2014): The Role of the EU in Shaping FDI Flows in Central Europe. *Journal of Common Market Studies*, 52, 1, 35–51. DOI: 10.1111/jcms.12077, https://www.researchgate.net/publication/259552588_The_role_of_the_EU_in_shaping_FDI_flows_to_East_Central_Europe
- Orbán Viktor (2022): *Előadás a XXXI. Bálványosi Nyári Szabadegyetem és Diáktáborban*. 2022. július 23. <https://miniszterelnok.hu/orban-viktor-eloadasa-a-xxxi-balvanyosi-nyari-szabadegyetem-es-diaktaborban/>

- Pálos Máté – Hajdú Miklós (2022): Fidesz-tarolással jár együtt az iskolázatlanok magas aránya. *G7.hu*, április 7. <https://g7.hu/kozelet/20220407/fidesz-tarolassal-jar-egyutt-az-iskolazatlanok-magas-aranya/>
- Szabó Dániel (2023): Az Európai Bizottsággal is tárgyalnia kell a kormánynak a CATL-gyár támogatásáról. *portfolio.hu*, február 9.
- Szalavetz Andrea (2015): *Szakosodás és feljebb lépés a multinacionális vállalatok globális értékláncain belül: Magyarországi feldolgozóipari leányvállalatok tapasztalatai*. MTA doktori értekezés. http://real-d.mtak.hu/861/7/dc_1027_15_doktori_mu.pdf
- Tamásné Szabó Zsuzsanna – D. Kovács Ildikó (2022): Magyarország durván rástartolt az elektromos akkumulátorok gyártására. *24.hu*, január 27. <https://24.hu/fn/gazdasag/2022/01/27/elektromos-akkumulatorok-gyartasara-28-ezer-milliard-forint-beruhazas/>
- Timmer, Marcel P. – Miroudot, Sébastien – de Vries, Gaaitzen J. (2019): Functional Specialisation in Trade. *Journal of Economic Geography*, 19, 1, 1–30. DOI: 10.1093/jeg/lby056, <https://academic.oup.com/joeg/article/19/1/1/5210032>
- Voszka Éva (2013): Államosítás, privatizáció, államosítás. *Közgazdasági Szemle*, 60, 12, 1289–1317. https://efolyoirat.oszk.hu/00000/00017/00209/pdf/EPA00017_kozgazdasagi_szemle_2013_12_1289-1317.pdf

URL1: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Wages_and_labour_costs

Tanulmányok

A TUDÁSOK FESZÜLTSÉGEI A MEGISMERŐ EMBERBEN A MODERN PSZICHOLÓGIA HOZZÁSZÓLÁSA A TUDOMÁNYOS VILÁGNÉZET VITÁIHOZ¹

TENSIONS OF KNOWLEDGE IN THE KNOWING PERSON THE CONTRIBUTIONS OF PSYCHOLOGY TO THE DEBATES ON SCIENTIFIC WORLDVIEW

Pléh Csaba

az MTA rendes tagja, Közép-európai Egyetem Kognitív Tudományi Tanszéke, Budapest
vispleh@ceu.edu

ÖSSZEFOGLALÁS

A modern pszichológiát, amikor egyszerre akarja védeni a megismerő ember autonómiáját, a merjünk tudni (*sapere aude*) elvét, s tudja ugyanakkor, hogy vágyak nélkül sehová sem jutunk, és egymásnak feszülő vágyaink tudásainkat is harcossá és így karcossá teszik. Vágyaink rabjai vagyunk észlelésünkben és ítéleteinkben. Ugyanakkor jellegzetes gondolati hibáinkkal is meg kell küzdenünk: gyakorisági illúziók, a kategóriák szemantikája, a feltevéseinket igazoló esetek keresése mind jellemzői hatékony és gyors gondolkodásunknak, melyeket a tervezés, reflexió és önkontroll lassító folyamatai képesek legyőzni. Mindezt (is) csak a kritikai szellem és önreflexió vezet tiszta gondolkodásra.

Társaink elvárásaikkal szintén eltorzítják a „tiszta tudást”, igazodóvá és előítéletessé tesznek, ugyanakkor éppen társainktól tanulunk, és értjük meg egymás szempontjait. Hosszú gyermek- és serdülőkorával az ember tanulásra ítelt lény. Tennünk kell azért, hogy a bölcsőben rugdaló-dzó bölcsők kíváncsisága megmaradjon, és a serdülő magát próbálva maradjon nyitott a világra, a tudásra és a tudományra.

ABSTRACT

There is a constant tension in modern psychology when it tries to protect the autonomy of the knower, the *sapere aude* principle, and recognizes at the same time that without desires we do not get anywhere, and our rival desires make our knowledge competitive as well. We are slaves of our desires in our perceptions and judgments, but we also have to fight with our characteris-

¹ Előadás a Magyar Tudomány Ünnepeén, 2022. november 3., Budapesten, az MTA székházában.

tic thinking errors: frequency illusions, the semantics of categories, the search for cases supporting our hypotheses characterize our efficient and fast thinking, controlled by slowing processes of planning, reflection, and self-control. Thus, only constant criticism and self-control can result in 'pure knowledge'.

Our partners also distort "pure knowledge" with their expectations, make us conformist and prejudiced. At the same time, we learn from our partners and understand other points of views through interaction. With a long childhood and adolescence humans are dedicated to learning. Our task is to assure the preservation of the curiosity of the philosophers in the crib, and make sure adolescents in trying their options remain open to the world, to knowledge, and science.

Kulcsszavak: érdek és megismerés, gondolkodási hibák, társak hatása a gondolkodásban, gyors és lassú megismerési folyamatok versengése

Keywords: knowledge and interest, errors of thinking, impact of partners on thinking, the rivalry of fast and slow knowledge processes

A 2022-es Tudományünnep jelmondata *A tudomány: út a világ megismeréséhez*. A tudomány út saját magunk megismeréséhez is. Az ember sok gondja éppen azzal kapcsolatos, hogy saját természete nem olyan tökéletes, mint azt szeretné magáról hinni, s hogy ezt a tökéletlenséget nem látja be. Gondolkodásunknak tengernyi torzítása van. Túlzottan a vágyaink rabjai vagyunk, ráadásul sokszor túlzottan igazodunk a környezet elvárásaihoz. Ezt ma már nem letagadni szeretnénk, vagy a felvilágosodás lelkes ihletésében kiirtani az ember életéből, hanem az embert megismerve, ezek felismerése mellett szeretnénk segíteni előrehaladásunkat a világban. Amellett érvelek, hogy igenis van tudományos világnézet, és egyik társadalmi feladatunk ennek felmutatása, ráébresztés arra, hogy ez nem egy felkent kaszt különleges tudáshozzáféréséből származik, hanem a mindannyiunk rendelkezésére álló kritikai gondolkodásból.

Az élettelen és az élő világ között az a legnagyobb, a megismerhetőségükre vonatkozó különbség, hogy ha az élettelen dolgokat kivesszük a környezetükből, azok nem változnak, és így tanulmányozhatóak, ám ha az élő dolgokat vesszük ki a környezetből, akkor azok elpusztulnak, s így nem megismerhetőek. A harmadik, a mentális világ alapjellemzője, hogy az emberi lelki élet mindig *kontextusba ágyazott és kontextusról szól*. 1874-ben, Franz Brentano, a Würzburgi Egyetemen, egy 12–13. századi skolasztikus hagyományt felújítva mondta, s ezt mi, mai pszichológusok újra használjuk, hogy az ember lelkivilágát az különbözteti meg a fizikai események világától, hogy *a lelki dolgok mindig valamiről szólnak*, miközben a tárgyak világa semmiről sem szól, önmagán kívül semmire sem vonatkozik. „Nincs hallás valami meghallott, hívés valami elhitt, remény valami reménylett nélkül, nincs törekvés a törekvés célja nélkül” (Brentano, 1994, 55.). Ebben az értelemben a pszichológia a kontextusba helyezett ember élményvilágá-

nak tudománya. Sok gondunkat éppen az okozza, hogy számos különböző kiterjedtségű kontextusban élünk. Klasszikus, tankönyvi dolgot fogok itt bemutatni, a mai feszültségeinkre kiélezve összegzem azonban őket: hogyan lesz érdekből és csoporthatásból megosztó csoportgondolkodás. A Pléh Csaba–Nyíri Kristóf-kötet (2022) egyik fejezetében is összefoglaltam őket.

A MÚLT ÉS A KONTEXTUS HATÁSA

Az 1950-es években az észleléskutatás akkor új szemléletnek nevezett felfogása mutatott rá szisztematikusan arra (azóta egyébként van New Look III is), hogy észlelési élményeinket az adott „lokális” ingeren túl befolyásolja a kontextus és a múlt. Ha a **B** jelet számok között vetítik, akkor 13-nak, ha betűk között akkor B-nek látjuk. Ebben a keretben számos munka mutatta meg azt is, hogy a gyakoriság és az érzelmi pozitivitás segíti (például gyorsítja), a ritkaság, a nem várt elrendezés és az érzelmi kellemetlenség nehezíti az észlelést (Bruner, 1957/1975). A pillanatnyi motivációs helyzet is befolyásol, az éhes disznó valóban makkkal álmodik, de befolyásol a személyes társadalmi háttér is: szegény gyermekek nagyobbak látják a pénzérméket. A múlt és a kontextus tehát lehet torzító befolyású. Fontos azonban emlékeznünk rá, hogy ez a múlt-, kontextus-, érdek- és értékbefolyás felelős azért is, hogy értékalapú választásaink vannak, s hogy olyan gyorsan tudunk reagálni mégoly bonyolult környezeti összefüggésekre is.

TÁRSAKHOZ IGAZODUNK GONDOLKODÁSUNKBAN

A másik jellegzetes torzítástípus a társak hatása, az észlelés és megítélés konformizmusa ugyancsak az 1950-es években – vagyis a hidegháború igencsak érdek befolyásolta kontextusában – került előtérbe. Solomon Asch (1952/1969) mutatta ki, hogy társaink meglehetősen erőteljesen befolyásolják egyszerű ítéleteinket is. A vizsgálati személyek feladata az volt, hogy mondják meg, hogy egy kijelölt vonalas oszloppal melyik azonos hosszúságú három lehetőségéből. Alkalmanként öt–tíz beépített ember volt a kísérletben, s egyetlen valódi kísérleti személy. A beépített személyek következetesen azonos téves választ adtak. A valódi kísérleti személyek 20–30 százaléka jóváhagyta ezt a többségi észlelést. Vagy úgy is „látták”, ahogy a többség mondta, vagy azt mondták magukban, hogy „nem fogok velük vitatkozni”. A társas hatás is szűkebb és tágabb kontextusfüggő. Ha van egy igazmondó szövetségesünk, jobban ellenállunk a csoportnyomásnak. Általában a közösségi elvű kultúrákban nagyobb a konformizmus (Bond–Smith, 1996). Számos rész kérdést vet fel, hogy milyen a viszony az észlelési és az erkölcsi konformizmus között, s hogyan érvényesül a mai virtuális helyzetekben a konformizmus.

Nem egyszerűen a gyakoriságnak, a kontextusnak és vágyainknak vagyunk kiszolgáltatva, hanem a közösségünknek is. Ezek a nagyon erős folyamatok stabil világban segítik az észlelést, és gyorsítják a döntést. Gyorsan változó és az idegenek közötti állandó kapcsolatteremtést igénylő világunkban is jelen vannak azonban, s néha tévútra vezetnek. Ezeket nem tagadni kell az embert rózsaszínűre festve, hanem figyelmeztetni, hogy ez mindig, állandóan végbemenő folyamat, melyet sokszoros önellenőrzéssel tudunk csak kiegyenlíteni.

A torzításokkal kapcsolatos visszatérő időzítési vitákat (vajon a konstrukciók már a felvétel közben vannak-e, vagy csak felidézési és retorikai szerkesztések-e) Daniel Dennett fogalmazta át mint *sztálini (felvétel közbeni) és orwelli (utólagos) átalakítások* dilemmáját. 1991-ben fogalmazta meg ezt a dilemmát Dennett, nem véletlenül a kelet-európai rendszerváltások idején, a hidegháború vélelmezett végén. A konformizmusra vonatkozó szociálpszichológiai irodalom állandó, visszatérő vitája az is, hogy az Asch-helyzetekben vajon a kísérleti személyek máshogy látják-e az ingert, vagy csak másképp beszélnek róla. Dennett finom retorikájával nem dönt. Megengedő módon azt mondja, hogy ugyanarról a dologról különböző pizkozataink lehetnek. Én sem választok a pizkozatok között, csak emlékeztek rá, hogy a pszichológia visszatérő, nagy dilemmája, hogy milyen értelemben és mikor mennek végbe az érdek- és konformizmusalapú átalakítások.

AZ EMBERI DÖNTÉSI TORZÍTÁSOK RENDSZEREZÉSE

Az ember mint kezdeményező döntéseiben is sokszor hibázik. Az 1950-es évektől kezdve, Herbert A. Simon (1982) korlátozott racionalitás elméletének megfelelően észrevettük, hogy az ember nem mindig gyűjt be minden információt egy döntéshez, s nem optimális, csupán a jelenleginél kicsit jobb megoldásokra törekszik. Nemcsak beszűkülés értelemben vagyunk korlátozottak azonban, hanem szisztematikus hibákat is vétünk. Az Amos Tversky és Daniel Kahnemann megfogalmazta (1974) három torzítás (hozzáférhetőség, reprezentativitás, lehoronyzás) mára több tucat elemet tartalmazó listává nötte ki magát. Csak néhányat mutatok be.

1. *Hozzáférhetőségi heurisztikák* révén könnyen előhívott kategóriákkal és összefüggésekkel élünk. Gyakoribbnak tartjuk azokat az eseményeket, amelyek perzeptuális élnkségük s egyebek révén könnyebben hozzáférhetőek. Ennek alapja s következménye is, hogy jobban odafigyelünk azokra a dolgokra, eseményekre, amelyek megfelelnek elvárásainknak.
2. *Elvárás- és prototípusalapú heurisztika*. Új helyzetekről elvárásaink vannak a hasonló régiek alapján.
3. *Kulturálisztereotípiá-*alapú szemantikai elvárások**. Elvárjuk, hogy a kövér ember legyen nagyvonalú, az extrovertált meg bulizós stb. Tele vagyunk ha-

sonló sztereotíp kulturális szemantikákkal. Sokat próbálkozott az emberiség azzal, hogy leküzdje ezeket a sztereotípiákat, de fontos tudnunk, hogy még mindig megvannak.

4. *A korreláció és okság gyakran összekeverednek.* Nehéz elválasztani őket egymástól, csak a kísérleti módszer segíthet ebben, amire viszont nincs mindig módunk. Az első lépés ezen a lejtőn a kis számok törvénye: események néhányszori együttes előfordulásából mintázatokat, sőt törvényszerűségeket emelünk ki. Egymás után három kedden esett az eső. Van-e alapom ebből arra következtetni, hogy a napok és a csapadék együtt járnak? Gyanús az induktív általánosítás, mert több megfigyelés kellene hozzá. Nemcsak a filozófusok sokat emlegetett indukciónszkepszisében, hanem mindennapjainkban is becsapjuk magunkat, alkalmi egybeeséseket terjesztünk ki általános érvényű korrelációvá. A társadalomtudományok nagy mintavételi gondja, s ebben érintett a pszichológia egy jó része is, hogy bonyolult folyamatoknál az együttjárásokat úgy kell tisztázni, hogy közben maga nem tudja előidézni a folyamatokat. Meg kell várnunk az újabb keddeket, hogy kiderüljön, ez a vélelmezett együttjárás valójában csak vélt. Az emberi gondolkodás gyorsan talál mintázatokat. Igyekszik is a pszichológia, ahol lehet, áttérni a kísérleti módszerre, hogy maga állítsa elő a helyzeteket, s azok függvényében vizsgálja az élményt és a viselkedést. De ezt nem mindig teheti meg. Családi gyermeknevelési szokásokat például nem tudunk kísérletileg változtatni.

Tegyük fel azonban, hogy kiderült, az együttjárás nem véletlen, hanem valódi korrelációt, függvényszerű viszonyt takar. A kézügyesség például mindig együtt jár a gyorsabb reakcióidővel. A következő kérdés, hogy melyik az ok. Sok boncolgatásra van szükségünk, hogy a korrelációból oksági viszony legyen. Vajon a gyorsaságból fakad-e a kézügyesség vagy fordítva? Néha segít az életkor. Az oki viszony csak az egyik irányban érvényesülhet. A tízéves gyerek okossága befolyásolhatja a tizenhat éves iskolai sikerét, de fordítva nem.

5. *Az esszencializmus problémája további torzító tényező.* A társadalomtudományi kritikus tudományelemzők leleplezése szerint az ember törekszik arra, hogy a dolgok tulajdonságait azok valamilyen lényegi, megmásíthatatlan természetéből vezesse le. Az ehhez kapcsolódó éles fogalmi határok azonban egyáltalán nem biztos, hogy rossz és gonosz dolgok. Felfogásom szerint – s erre sok érvünk van a fejlődéslelektanból és a laboratóriumi kísérleti pszichológiából is – kétféle kategória-rendszerrel élünk. Egyszerre használunk éles határú kategóriákat és életlen, ún. prototípus-jellegű, kicsit bizonytalan, állandóan átalakuló kategóriákat (Rosch, 1975/2004). Ugyanakkor az életlen határú, lazább, nem minden vagy semmi jellegű szerveződés (*a veréb is madár*) elsődlegesebb, még az emberi tudomány alkotta éles határú, pontosan definiált kulturális kategóriáknál is fennáll. Vegyünk

egy nagyon éles, ember által meghatározott kategóriát, a páros és a páratlan számokat. Ha a kísérleti személyeknek gyorsan kell eldönteniük, hogy páros vagy páratlan szám-e a 6482 vagy a 3974, akkor kiderül, hogy sokkal gyorsabban döntenek az első esetben, amikor a számot alkotó mindegyik szám önmagában is páros. Ez a matematikai oldal szempontjából furcsa, hiszen egy éles határú fogalomról van szó, de az derül ki, hogy az életlen, prototipikus szerveződés mindig jellemzi az emberi gondolkodást, nem csak a színek vagy arcok stb. esetében.

6. *A klinikus paradoxona.* Peter Cathcart Wason (1972) híres példáját mutatom be kiindulásként, ahol a kártyák egyik oldalán egy szám, a másik oldalán egy betű van. Az eldöntendő tézis az, hogy *ha magánhangzó van a kártya egyik oldalán, akkor a túloldalon páratlan szám.* A logikus ellenőrzése annak, hogy igaz-e a tézis, az E és a 4-es megfordítása. Az emberek többsége itt képtelen az indirekt gondolkodás felvételére, és úgy tesz, mintha a tétel kétirányú ekvivalencia lenne, mintha azt mondaná, hogy mindegyik páratlannál magánhangzót kellene találni: megnézi az E-t és a 7-est.

A köznapi életben nehéz áttérnünk arra, hogy a feltevésünket megkérdőjelező eseteket keressünk és ellenőrizzünk. Karl Popper (1934/1997) falszifikációs felfogása szerint ez a lényegi eltérés a köznapi, illetve metafizikus és a másik oldalon a tudományos gondolkodás között. A tudományos igazoláshoz saját feltevésünk ellentettjével kell próbálkoznunk. Ez felel meg Robert Merton később említett szervezett szépség elvének a köznapi gyakorlatban. A lélektan különlegessége, s ezért nevezem ezt a klinikus torzításának, hogy általában nehéz a teljes táblázat, a pozitív és negatív esetek figyelembevétele. Hiszen a gyakorlatban a pszichológus többnyire a problémás viselkedésekkel találkozott. Például agresszív gyerekekkel. Akiknél boldogan veszi észre azt a szemantikailag koherens tényt, hogy valamilyen szülője verte vagy veri. Kész is az oksági modell. Csakhogy ennek igazolására meg kellene nézni a problémamentes gyerekeket is. Nem ugyanolyan gyakori-e náluk is a bántalmazás az élettörténetben.

AZ EMBER KETTŐSSÉGEI: KIÚT A HIBÁKBÓL

Ha az ember oly sokat hibázik, hogyan képes mégis alkalmazkodni a világhoz, és azt érvényesen megismerni? A mai pszichológiában számos kettős eljárású modell született, többek között annak kezelésére is, hogy hogyan támaszkod-

hatunk egy ennyire esendő megismerő rendszerre. A gyors, múlt- és elvárás irányította saccolásokat a lassabb mérlegelés egyensúlyozza ki. Daniel Kahneman (2013) nevezetes összefoglaló besorolásában az eljárásalapú rendszerek a gyorsan működő, evolúciósan ősi, intuitív alapok. Ezek nem veszik igénybe a korlátozott kapacitású munkamemória-rendszert. Evolúciósan későbbi és számos formájában kulturális eredetű a lassú reflektív rendszer, amely viszont a korlátozott kapacitású munkamemória-rendszerre támaszkodik mint erőforrásra. Az evolúciósan régebben kialakult intuitív rendszer rendkívül gyors. Sokszor jól működik, ugyanakkor nehezen tud megküzdeni azokkal a helyzetekkel, amelyekben nagy adathalmazokat kell ténylegesen összehasonlítani. A másik rendszer lassúbb, mérlegelőbb. De ez sem mentes a tévedésektől. Sokszor hisszük magunkat túl hozzáértőnek, vagy vétünk a kis számok törvényével kapcsolatos hibákat.

Az 1. táblázat összegezve megmutatja a gyors és a lassú rendszer fontosabb eltéréseit.

1. táblázat. A kettős folyamatelképzelések

Jonathan St. B. T. Evans és Keith E Stanovich (2013) rendszerezésében

Folyamat	Intuitív típusú	Reflektív típusú
Definiáló jegy	önálló nem munkamemória-igényes	munkamemória-igényes mentális szimuláció
Tipikus korrelátumok	gyors nagy kapacitású párhuzamos tudattalan becsült kontextuális automatikus asszociatív	lassú korlátozott kapacitású szeriális tudatos pontos absztrakt kontrollált szabályalapú
Eredete	korai evolúció állati	kései evolúció sajátosan emberi
Beilleszkedése	implicit tudás	explicit tudás

HOGYAN LEGYÜNK MÉGIS OPTIMISTÁK?

Az optimista értelmezés szerint keményen kell munkálkodnunk azon, hogy minimalizáljuk mind saját beépített torzításainkat, mind az irreleváns szociális tényezők hatását a tudományos megfigyelésre és felfedezésre. A mai világban

természetesen mind a társadalmi feszültségek növekedése, mind a sajátos, új kommunikációs technikák révén, még kiélezettebb módon fogalmazódik meg, hogy az emberi torzítási rendszerek összekapcsolódnak a csoporthoz tartozással. A mai internetes társas közegek érvelés nélküli, érzelemalapú reakciómódja és a vélelmek terjedése is figyelmeztet arra: primitív és racionális mindig együtt jár. A kérdés éppenséggel súlyozásuk s egymáshoz rendelésük.

Jonathan Haidt (2022) provokatív esszéje összekapcsolja a primitív koherencia újraéledését a webalapú társas közegek kultúrájával. Mindez kapcsolatban van a kisgyermekkori tanulással is. A kisgyermekes társas tanulásának modern elmélete pedig a gyermekben fedezi fel a cselekvési racionalitás keresését és a társas, tekintélyalapú önkény elfogadását. Csibra Gergely és Gergely György (2011) természetes pedagógia elmélete abból indul ki, hogy a babák már nyolc-tíz hónapos korukban nagyon különösen reagálnak arra, amikor hozzájuk fordulunk, megszólítjuk őket, megfogjuk őket. Ebben a figyelem által irányított helyzetben elvárják, hogy a környezet tanítsa őket, s e közben a viselkedési mintákban keresik a társas célokat és a tárgyi racionalitást. Ugyanezekben a tanítási helyzetekben azonban – s ez nagyon fontos a mai társadalom megértése szempontjából is – elfogadják az önkényt. A kisgyerekek miközben számos társas dologban racionalitást keresnek, elfogadják azt, hogy ezt a dolgot *asztnak*, a másikat pedig *széknak* hívják, stb. A természetes pedagógia többek között ennek az „önkényelfogadó” rendszernek az aktiválása. Sokat beszélünk arról, hogy a mai politikai kommunikáció világában a demagóg kommunikáció valójában infantilizálja a közönséget. Amikor azt hánytorgatjuk fel, hogy „infantilizálja”, emlékezzünk arra, hogy a populisták egy olyan evolúciósan kialakult mechanizmust aktivál újra, amely a tekintélyszemélyektől – ilyen kisgyerekkorban a nevelő – hajlandó elfogadni az önkényes szabályokat és jeleket.

Cory J. Clark és Bo M. Winegard (2020) provokatív elmélete magukat a tudósokat figyelmezteti az önkontrollra elméleteikkel kapcsolatban. Az emberi törzsies gondolkodás, a szelektív észlelés, a sajátcsoport-preferencia s hasonló torzítások szerintük nemcsak az utca világát, hanem a modern társadalomtudományt is befolyásolják. A (társadalom)tudomány kriticista módszertanát magára a társadalomtudományra is alkalmazzunk kell. Nem szabad, hogy csőlátással nézzünk a tudománycsinálásra.

„A tudomány a szinte elkerülhetetlen eltolódást az ideológiai ismeretelmélet irányába nem úgy kezeli, hogy gyökerében irtja ki ezt a tendenciát az egyéneknél, akár úgy, hogy különlegesen szenvedélymentes tudósokat választ ki, hanem úgy, hogy olyan incentivum szerkezetet alakít ki, mely a gondosságot, a szkepticizmust és az információs küzdelmeket támogatja. Mikor a legtöbb tudós osztozik egy ideológiában, s különösen, mikor közös szent értékeik vannak, ez az incentivum rendszer kudarcot vall, lehetővé téve bizonyos gondolatok felvirágzását, anélkül hogy ezeket szigorú bíráltnak vetnék alá, miközben más gondolatokat

elhallgattat vagy ignorál, anélkül hogy fair módon meghallgatná őket” (Clark–Winegard, 2020, 16.).

Van kikhez forduljunk múltunkból ennek a kriticismusnak a gyökereit keresve! A tudományelméletben 1942-ben Robert Merton fogalmazta meg a tudomány működésének ún. CUDOS normatív modelljét. A tudósok mindig közösségekben dolgoznak, annak elvárási keretében (ez a C, community). A tudomány mindig egyetemes összefüggésekre törekszik, ez az univerzalitás (U, universalism) nemzeteken átívelő eszménye. A harmadik norma, az érdekmentesség, a *disinterest* (D) betartása nehéz. Deklarált értékünk ez, amely megszabadulni igyekszik a fentebb illusztrált, érdek vezérelte gondolkodástól. A negyedik mozzanat a mai világban legkikezdtettebb értékünk, a szervezett szkepticizmus, az *organized scepticism* (OS). A tudományban nem egyszerűen utálkozunk, nemcsak azt mondjuk, hogy „ez a dolog gyanús”, hanem érvelnünk kell amellett, hogy valami miért és miben gyanús. A részrehajlás-mentesség és a szkepszis normatív mozzanat Merton elemzésében. Ezeket követve a tudósok és mi, pszichológusok speciálisan, figyelmeztethetjük az embereket és a kultúra egészét, hogy a hétköznapi életünkben ezeket a normákat nem tudjuk betartani. A problémák abból is fakadnak, hogy mi, tudósok, sem tudjuk ezeket a normákat mindig betartani.

Ezek közül a tényezők közül egy kiemelt aspektus az, amelyeket – Philip E. Tetlock (2020) nyomán – *szent értékeknek* szoktunk nevezni. Tetlock azt mutatja be, hogy különösen a társadalomtudományokban (de a hétköznapi életben még inkább igaz ez) a tudományos csoportoknak vannak megkérdőjelezhetetlen szent értékeik, amelyekre nézve semmiféle kételyt felvető információt nem vagyunk hajlandók követni, amelyek érvényességi körét vizsgálni sem szabad. Valójában intuitív teológiáink és ezeknek megfelelő figyelmi szűrőink vannak, hogy mivel kapcsolatban veszünk egyáltalán észre tényeket.

Két magyar témát említek arra, hogy milyen fontos problémákat vet fel a társadalomtudós, s ezen belül a pszichológus számára a szent értékek problémája. Például az *egyenlő esélyek*. Sok társadalomtudós, az „utca embere” és sok politikus számára is, az egyenlő esélyek problémája alapvető kérdés. Ebből sokszor az következik a szent értékek logikájának megfelelően, hogy mondjuk olyan típusú kutatást, amely különböző kulturális vagy etnikai csoportok eltérő életfejlődési mintáit hasonlítja össze, nem is veszünk figyelembe, illetve nem támogatnánk. Azt mondjuk, hogy ezzel nem foglalkozom, mert ez torzító, előítéllettel teli már maga a kérdésfeltevés is. Ugyanez vonatkozik egy másik értéktáborban a *határon túli magyarok* kérdéskörére. Minden modern társadalomban és a társadalomban élő tudósok világában is vannak ilyen kitüntetett szent értékek, amelyekkel kapcsolatban igen nehezen tudunk érdektelenesen és a szervezett szkepszisnek megfelelően szembenézni a világgal.

A TUDOMÁNYOS MEGISMERÉS ÉS A TORZÍTÁSOK

A tudomány optimista értelmezésében különleges fejezet az, amikor azt vizsgáljuk meg, hogy maga a tudományos felfedezés vagy a tudományos felismerés hogyan is szerveződik. Tudunk-e valami újat mondani itt a kíváncsiság szerepe mellett? 300–400 éven át, Isaac Newtontól kezdve úgy gondoltuk, hogy a tudománynak szigorú elvei csak az igazolásban vannak, a felfedezésben nincsenek. Az utóbbi néhány évtizedben, elsősorban Gerd Gigerenzer (1991, 2004) döntéskutató munkáinak köszönhetően, részletesebben elemezzük, hogy ez valójában nem így van. A tudományos gyakorlat és a lehetőség eszközvilágának átalakulásai magát a felfedezés menetét és a tudományos kutatást is befolyásolják. Egyetlen példát hadd mondjak erre! A pszichológiában és a legtöbb társadalomtudományban a különböző egyszerű statisztikai módszerek, a feltételeket szisztematikusan variáló kísérletezés és a nekik megfelelő varianciaanalízis feldolgozási modellek használata, ami mára öröktől valónak tűnik, csak az 1950-es évektől uralkodott el (nálunk meg az 1960-as évek végétől). Akkor, amikor az eredetileg Sir Raymond Fisher (1935) által megfogalmazott növénytermesztési és növénygenetikai modell áterjedt a társadalomtudományokra és a pszichológiára is. A statisztikai gondolkodás megjelenése és elterjedése hatvan-hetven éve megváltoztatta a beavatkozással való kísérlettervezés lehetőségeit (Gigerenzer, 1991). Ugyanakkor, mint a kiváló klinikus és a statisztikai módszerek használatát is elemző elméleti pszichológus, Paul E. Meehl (1978) egy ironikus dolgozatára hivatkozva szintén Gigerenzer (2004) rámutatott, maga a „vak”, elméleti megfontolások nélküli nullhipotézis tesztelés sokszor befelé visz a kaotikus oksági viszonyok erdejébe, s nem kifelé, a megoldások irányába. Nem véletlenszerű csoportalakításnál (például bal- és jobbkezeseket összevetve) tengernyi véletlen eltérést találunk. Mindebből a p érték önmagában való használatának éles bírálata bontakozott ki. Az egyik kiút, mint Fedor Anna és Szűts Dénes alapos magyar összefoglalói is bemutatják a Pléh–Nyíri-kötetben (2022), a valószínűség és az ezzel összefonódott szignifikancia és a hatásnagyság szisztematikus összekapcsolása. Büszke vagyok rá, hogy ezt a ma igen úttörő gondolatot a mondatmegértés vizsgálatában mi már három évtizeddel ezelőtt bevezettük (MacWhinney et al., 1985), kimutatva, hogy a formai tényezőknek (ragok) már 3,5 éves korban 70% feletti magyarázó értéke van, miközben az ötszázalékos magyarázó értékű szemantikai tényezők is szignifikánsak. A nyelv kutatása érzékenyebbé tett a magyarázó erő kérdésére. Eközben ugyanis, mint Gigerenzer (2004) bemutatta, egy vezető kísérleti lapban 2000 körül hatvannégy dolgozatból csupán kettő foglalkozott a statisztikai magyarázó erővel.

Az ember belső világával és paramétereivel foglalkozó pszichológusként fontos felhívunk a társadalom figyelmét arra, hogy milyen torzításai vannak az embernek. Ugyanakkor azt is fontos hangsúlyozni, hogy megismerhetjük ezeket a torzításokat, és a megismerés nyomán, mivel mi tudósok vagyunk, egy állan-

dóan fejlődő, kritikus rendszerben végigmegyünk az úton. Bizonyítási elveket követünk, ahol a bizonyítási elvek, az emlegetett Merton-gondolatmenetnek megfelelően, közösségi elvek. Községi elvek abban az értelemben, hogy az éppen érvényes bizonyítások, az éppen érvényes metódikák és az éppen használt érvelési módszerek világával dolgozunk. Ez természetesen állandóan változik. Fontos hangsúlyozni, hogy a tudomány nem végső igazságokat kíván mondani. Ez a nyitottság és folytonos revízió azonban minket nem oda vezet, hogy a tudomány értelmetlen és haszontalan, mint ahogy azt például az oltással kapcsolatos szkeptikusok szeretik hangsúlyozni, hanem ennek a felismerése éppenséggel jobb tudományhoz vezet.

Isaiah Berlintől (1953), az Oroszországból Nagy-Britanniába származott filozófustól származik a gondolkodási stílusoknak egy sajátos metaforikus elemzése: a sündisznó és a róka mesészerű szembeállításával. Berlin természetesen tudja, hogy egy ókori mesét újít fel, amikor azt mondja, hogy a tudomány világában is kétféle gondolkodásmód van. A sündisznó gondolkodásmódja, amely mindent és mindig csak ugyanúgy tud kezelni, nem zavarja az ellentmondás, szélsőségesen általánosít és dogmatikus. A tudományban ez azt jelenti, hogy mindenben ugyanazt látja, gondoljunk csak Sigmund Freudra és a korai pszichoanalitikusokra vagy a klasszikus mechanikára. A róka nyitottabb és eklektikus. Az ellentétekből tanul, mértékletes, nem gondolja, hogy a világnak van egy végső, ellentmondásmentes rendje. Tudja, hogy mi szeretnénk ellentmondásmentesen gondolkodni a világról, de ez nem azt jelenti, hogy a világ ellentmondásmentes lenne. Eklektikus hozzáállás ez, amit bátran vállalnunk kell. Magamat ehhez a második táborhoz, a rókák közé sorolom. Fontos ezt a metaforikus kettősséget emlékezetünkben tartanunk, azért, hogy bizonyos eseményekkel vagy tudományos modellekkel kapcsolatos vitákat józanul tudjuk kezelni.

A vágyak és társak irányította gondolkodás közepette ne higgyük el, mert nem igaz, hogy itt lenne a tudomány vége, hiszen mindig torzítunk. Ugyanakkor tudnunk és hangsúlyoznunk kell, hogy maga az ember és az emberi érzés és megismerés világa is a tudomány hatálya alá tartozik. A tudomány magunk megismerésének is királyi útja. Ezen az úton fontos látnunk, hogy a kultúra nem valamiféle korlátja és pusztá felügyelője az emberi természetnek, ahogy egy naív pszichoanalitikus vagy klasszikus marxista gondolná, hanem *a kultúra maga az emberi természet része*. Az emberi természethez tartozik maga a kultúraalakítás és a kulturális szabályozás kialakításának lehetősége. Mindez azt is jelenti, hogy másokat és a másikat a tudomány nevében ne fölényeskedve, hanem elemezve próbáljuk értelmezni.

IRODALOM

- Asch, Solomon (1952/1969): A csoportnyomás hatása az ítéletek módosulására és átalakulására. In: Pataki Ferenc (szerk.): *Csoportlélektan*. (ford. Józsa Péter, Semjén András) Budapest: Gondolat Kiadó, 180–192. Eredeti megjelenés: Asch, Solomon E. (1952): Effects of Group Pressure on the Modification and Distortion of Judgments. In: Swanson, G. E. – Newcomb T. M. – Hartley E. L. (eds.): *Readings in Social Psychology*. 2nd ed. New York: Holt, 2–11.
- Berlin, Isaiah (1953): *The Hedgehog and the Fox: An Essay on Tolstoy's View of History*. New York: Weidenfeld & Nicolson
- Bond, Rod – Smith, Peter B. (1996): Culture and Conformity: A Meta-Analysis of Studies Using Asch's (1952B, 1956) Line Judgment Task. *Psychological Bulletin*, 119, 111–137. <https://tinyurl.com/dk445nv2>
- Brentano, Franz (1994): *Az erkölcsi ismeret eredete*. (ford. Mezei Balázs) (Filozófiai kiskönyvtár) Budapest: Kossuth Kiadó, ISBN 963093731x
- Bruner, Jerome (1957/1975): A perceptuális készenlétről. In: Marton L. Magda (szerk. 1975): *A tanulás szerepe az emberi észlelésben*. (ford. Czigler István, Kulcsár Zsuzsanna, Marton Magda) Budapest: Gondolat Kiadó, 125–170. ISBN 9632801873. Eredeti megjelenés: Bruner, Jerome S. (1957): On Perceptual Readness. *Psychological Review*, 64, 2, 123–152. DOI: 10.1037/H0043805
- Clark, Cory J. – Winegard, Bo M. (2020): Tribalism in War and Peace: The Nature and Evolution of Ideological Epistemology and Its Significance for Modern Social Science. *Psychological Inquiry*, 31, 1–22. DOI: 10.1080/1047840X.2020.1721233
- Csibra Gergely – Gergely György (2011): Natural Pedagogy as Evolutionary Adaptation. *Philosophical Transactions of the Royal Society B*, 366, 1149–1157. DOI: 10.1098/rstb.2010.0319, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3049090/>
- Dennett, Daniel C. (1991): *Consciousness Explained*. Boston: Little, Brown & Co.
- Evans, Jonathan St. B. T. – Stanovich, Keith E. (2013): Dual-Process Theories of Higher Cognition: Advancing the Debate. *Perspectives on Psychological Science*, 8, 223–241. DOI: 10.1177/1745691612460685
- Fisher, Ronald A., Sir (1935): *The Design of Experiments*. Edinburgh: Oliver, 1971 reprint: <https://mimno.infosci.cornell.edu/info3350/readings/fisher.pdf>
- Gigerenzer, Gerd (1991): From Tools to Theories: A Heuristic of Discovery in Cognitive Psychology. *Psychological Review*, 98, 254–267. DOI: 10.1037/0033-295X.98.2.254
- Gigerenzer, Gerd (2004): Mindless Statistics. *Journal of Socio-Economics*, 33, 587–606. DOI: 10.1016/j.socec.2004.09.033, https://library.mpib-berlin.mpg.de/ft/gg/GG_Mindless_2004.pdf
- Haidt, Jonathan (2022): After Babel. How Social Media Dissolved the Mortar of Society and Made America Stupid. *Atlantic*, 329, 4, 54–66. <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2022/05/social-media-democracy-trust-babel/629369/>
- Kahneman, Daniel (2013): *Gyors és lassú gondolkodás*. (ford. Bányász Réka, Garai Attila) Budapest: HVG Könyvek, ISBN 9789633040980
- MacWhinney, Brian – Pléh Csaba – Bates, Elizabeth (1985): The Development of Sentence Interpretation in Hungarian. *Cognitive Psychology*, 17, 178–209. DOI: 10.1016/0010-0285(85)90007-6, <https://tinyurl.com/bdhn8sn>
- Meehl, Paul E. (1978): Theoretical Risks and Tabular Asterisks: Sir Karl, Sir Ronald, and the Slow Progress of Soft Psychology. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 46, 806–834. DOI: 10.1016/j.appsy.2004.02.001
- Merton, Robert K. (1942): Science and Technology in a Democratic Order. *Journal of Legal and Political Sociology*, 1, 115–126.

- Pléh Csaba – Nyíri Kristóf (szerk.) (2022): *A tények utáni világ mítosza*. Budapest: Gondolat Kiadó, ISBN 9789635562374
- Popper, Karl (1934/1997): *A tudományos kutatás logikája*. (ford. Petri György, Szegedi Péter) Budapest: Európa Könyvkiadó, ISBN 9630762595, https://hps.elte.hu/~kutrovatz/tudfil/03_popper1.pdf
- Rosch, Eleanor (1975/2004): Egyetemes és kulturálisan specifikus jegyek az emberi kategorizációban. In: Pléh Csaba – Boross Ottilia (szerk.): *Bevezetés a pszichológiába*. Budapest: Osiris Kiadó, 379–404. ISBN 9789633894781. Eredeti megjelenés: Rosch, Eleanor (1977): Universals and Cultural Specifics in Human Categorization. In: Birslin, Richard W. et al. (eds.): *Cross-Cultural Perspectives on Learning*. New York: Wiley, 177–206. ISBN 0470104716
- Simon, Herbert A. (1982): *Korlátozott racionalitás*. (ford. Csontos László) Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, ISBN 2399964798787
- Tetlock, Philip E. (2020): *Szakértő politikai előrejelzés*. (ford. Felcsuti Péter) Budapest: Napvilág Kiadó, ISBN 9789633384565
- Tversky, Amos – Kahneman, Daniel (1974): Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases. *Science*, 185, 1124–1131. DOI: 10.1126/science.185.4157.1124, <https://www2.psych.ubc.ca/~schaller/Psyc590Readings/TverskyKahneman1974.pdf>
- Wason, Peter Cathcart (1972): Gondolkodás. In: Foss, Brian M. (szerk.): *Új távlatok a pszichológiában*. (ford. Pléh Csaba, Czigler István, Varjasi Edit) Budapest: Gondolat Kiadó, 170–191. ISBN 2399972554221

KÉT VÁLASZTÁS MAGYARORSZÁGON – ÉS AMI KÖZBEN TÖRTÉNT II. RÉSZ

Az akadémiai tagválasztások pártirányításának fokozatos lazulása
az 1956-os forradalom
leverése utáni évektől annak megszűntéig, 1985-ig

TWO ELECTIONS IN HUNGARY—AND WHAT HAPPENED IN BETWEEN PART II

Gradual Loosening of the Party Control of the Membership Elections
to the Academy from the Years after
the 1956 Revolution till Its Cessation in 1985

Sólyom Jenő

az MTA rendes tagja, professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Fizikai és Csillagászati Intézet, Budapest;
Wigner Fizikai Kutatóközpont, Budapest
solyom.jeno@wigner.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A cikk második részében azt mutatom meg, hogyan vonta a párt Politikai Bizottsága újra szoros ellenőrzés alá az Akadémiát és az akadémiai tagválasztásokat a forradalom leverése után, és hogyan jutottunk el a nyolcvanas évek közepére oda, hogy a párt deklarálta: a továbbiakban a Politikai Bizottság szintjén már nem kíván beleszólni az Akadémia levelező és rendes tagjainak választásába.

ABSTRACT

In the second part of the article, I will show how—after the failure of the 1956 revolution—the party took full control again over the elections to the Academy, and how this control was loosened in the next decades, until the Politburo declared in 1984 that it did not want to interfere any more in the election of the new corresponding and ordinary members.

Kulcsszavak: Magyar Tudományos Akadémia, tagválasztás, pártirányítás

Keywords: Hungarian Academy of Sciences, election to membership, party control

BEVEZETÉS

A cikk első részében azt láttuk, hogy a párt akadémiai tagválasztásokba való beavatkozása három fázison ment keresztül 1949 és 1956 között. 1949-ben az átalakított Akadémiába megválasztandók névsorát teljes egészében a párt által kiküldött bizottság állította össze. Az Akadémia tagjainak csak annyi beleszólásuk volt, hogy az eléjük tett listát megszavazhatták. Az ötvenes évek elején már a tudományos osztályok ajánlhatták az új tagokat, de a hivatalos jelöltállítási szavazásra csak néhány nappal a közgyűlés előtt került sor, azután, hogy a párt Titkársága jóváhagyta az új tagokra vonatkozó javaslatot. Az ötvenes évek közepére lazult annyira a pártirányítás, hogy 1956-ban a központi pártszervek már nem szóltak bele a tagválasztásba, csak a kommunista akadémikusokon keresztül gyakoroltak befolyást arra.

A cikk második részében azt mutatom be, hogyan ismételte magát a történelem 1956 után. A forradalom elfojtása után a párt bekeményített, és újra közvetlen irányítása alá vonta az új tagok választását. Az 1958-as tagválasztásnál kézi vezérrelssel döntötte el, hogy kit kívánnak bejuttatni az Akadémiára. A következő években fokozatosan lazult a pártirányítás, de csak a nyolcvanas évek közepén mondott le az MSZMP (Magyar Szocialista Munkáspárt) annak a lehetőségéről, hogy magas szinten beleszóljon az új tagok választásába.

A FORRADALOM LEVERÉSE UTÁNI ELSŐ TAGVÁLASZTÁS

Az Akadémia az 1956-os forradalom utáni első közgyűlését 1957 decemberében tartotta. Az MSZMP Politikai Bizottsága (PB) októberben foglalkozott az Akadémia helyzetével és a közgyűléssel. A Ruzsnyák István elnök és Orbán László, a Központi Bizottság Tudományos és Kulturális Osztálya vezetője által aláírt előterjesztés szerint „az Akadémián belüli akkori kedvezőtlen erőviszonyok mellett nem volt célszerű” a szokásos időben, tavasszal megtartani a közgyűlést. Ez azért volt izgalmas kérdés, mert a forradalom napjaiban az elnök és a főtitkár is lemondott, és bár 1957. januártól újra szolgálatba álltak, kijelentették, hogy csak a legközelebbi tisztújításig tekintik érvényesnek mandátumukat. A párt félhetett attól, hogy nem nekik tetsző elnököt és főtitkárt választ az Akadémia. „Ezért a kommunista akadémikusok kezdeményezésére a közgyűlést elhalasztották.” Mivel a párt értékelése szerint „az Akadémián belül azóta a reakciót sikerült visszaszorítani, az erőviszonyok megváltoztak”, a közgyűlés és a tisztújítás „megfelelő előkészítés után decemberben” már megtartható volt. A decemberi közgyűlés, mint már az első rész bevezetőjében említettem, valóban a Politikai Bizottság által javasoltakat választotta tisztségviselőknek.

Új tagok választására ekkor nem került sor. A PB még októberben úgy határozott, hogy „a Tudományos Akadémia Elnöksége és kommunista aktívája megfele-

lő munkával készítse elő, hogy az 1958. évi közgyűlésen olyan új tagokat válasszassanak meg, akik nemcsak tudományos szempontból megfelelőek, hanem egyben az akadémia politikai megerősítését is előmozdítják.” Egyúttal azt is kimondták, hogy az 1949-ben tanácskozó taggá minősítettek „rehabilitációja megengedhetetlen, [...] megválasztásuk politikailag nem kívánatos”. Ez válasz volt arra, hogy egyrészt, az 1956. november 3-án az Akadémián tartott tagértekezlet kimondta: „az Akadémia rendes és levelező tagjain kívül szólás és szavazati joguk van az Akadémia ama régi tagjainak, akik az 1949-ben bekövetkezett átszervezés során tanácskozó tagokká váltak, vagy a tagok sorából tanácskozó tagokká minősítés nélkül töröltettek”, másrészt 1957 elején minden tudományos osztályon felmerült az új minősítési rendszer bevezetése során elkövetett hibák revidálása, a méltánytalanságot szenvedettek rehabilitációja. 1957 elején a Tudományos Minősítő Bizottság (TMB) védelem nélkül, addigi munkássága alapján néhány személynek odaítélte a tudomány kandidátusa vagy doktora fokozatot, ezt a folyamatot azonban hamarosan leállították, az akadémiai tagsággal kapcsolatban pedig a közgyűlés elhalasztása miatt nem történhettek rehabilitációs lépések.

A „megfelelő előkészítést” olyan komolyan vették, hogy az 1958 novemberére tervezett közgyűlés előtt majdnem egy fél évvel a Politikai Bizottság elé terjesztették az Akadémia helyzetéről és a közgyűlésről szóló, Rusznyák István elnök és Fogarasi Béla, az MTA akadémikus pártcsoport vezetője által aláírt, személyi javaslatokat is tartalmazó jelentést. Kivételesen a Politikai Bizottságban 1958. július 22-én lezajlott vita leírata is fennmaradt. A legharcosabb hozzászóló Marosán György volt, aki szerint az Akadémia 1956-ban csődöt mondott. Ezzel többen nem értettek egyet, abban viszont egyetértés volt, hogy a tagválasztásoknál a politikai, ideológiai szempontokat a tudományos szempontok elé kell helyezni. Hevesi Gyula szerint „mióta az akadémikus pártcsoport szervezete működik, keresztül tudtuk vinni azt, hogy a politikai szempontoknak elsőbbsége legyen, a szakmai szempontok mellett”. Kádár János kijelentette, hogy „világnézeti kérdésben a dialektikus materializmus általános követelményével lépünk fel, [...] mindig azt kell nézni és abból kell kiindulni, hogy a párt tekintélyét erősíti, vagy gyengíti a megválasztás”. Ezt a gondolatot a határozatba is beemelték. Vita volt Lukács György esetleges kizárásáról az Akadémiából, de végül ezt elvetették.

Mivel a korábbi hatvanhat Magyar Dolgozók Pártja (MDP) tag közül csak huszonötön léptek be az MSZMP-be, és emiatt az Akadémián 17%-ra csökkent a párttagok aránya (a Nyelv- és Irodalomtudományi és a Társadalmi-Történeti Osztályon ez az arány közel 30% volt, az élettudományi és természettudományi osztályokon viszont, a Műszaki Tudományok Osztálya kivételével, csak 8%), szükségesnek érezték az Akadémia politikai megerősítését. Ennek első lépéseként fontosnak tartották „néhány párttagnak és hozzánk közelálló pártönkívülinek levelező taggá való megválasztását”. A PB elé egy hat nevet tartalmazó lista került. Közülük hárman még csak kandidátusok voltak, viszont szerepeltek azon

a tizenkilenc személyt – tizenhárom párttagot és hat pártonkívülit – tartalmazó listán is, amely a rendkívüli eljárásban, értekezés benyújtása nélkül a tudományok doktora minősítés elnyerésére javasoltakat tartalmazta. Nemes Dezső politikus, történészt, Kónya Albert fizikust és Westsik Vilmos mezőgazdászt a TMB 1958 őszén többekkel együtt valóban akadémiai doktorrá nyilvánította.

A Politikai Bizottságban nyáron lezajlott vitában többen – maga Rusznyák is – elleneztek Radnót Magda orvos megválasztását, ő csak 1961-ben került be az Akadémiára. A többi öt személy (köztük Nemes Dezső, Kónya Albert és Westsik Vilmos) levelező taggá választásával egyetértettek, ők kerültek az Elnökség 1958. szeptember 16-i ülése elé. A főtitkár úgy terjesztette elő a névsort, „mint az Elnökségi Kollégium és az akadémikus pártcsoport által együttesen megvitatott és párthatározattal jóváhagyott javaslatot. Ezt az előterjesztést javasolja az osztályokon belül megvitatni és újra az Elnökség elé hozni.” A vitában elhangzott, hogy az osztálytitkárok „az ismertetett jelöléseket, mint már megalapozott jelöléseket hozzák javaslatba”, de azok csak irányelvek, lehet másokat is javasolni. Viszont a főtitkár kérte az új javaslatokat „az osztályon belül a párthatározat szempontjának megfelelően, több oldalról megvitatni”.

Az akadémikusok annyira komolyan vették az „iránymutatást”, hogy például a III. osztályon elfeledkeztek a nehéz természetű, de szakmailag kiemelkedő Neugebauer Tiborról, akit Novobátzky Károly szerint már „az Akadémia újjászervezésekor [...] levelező taggá javasoltak, de a megválasztás előtt az a személy, akinek a feladata volt az akadémiai listát előállítani, olyan személlyel találkozott, aki ellensége volt Neugebauer Tibornak, és másnap törölték az akadémikus listáról”, akit ezután még legalább háromszor ajánlottak levelező tagnak, és akiről 1957 januárjában a III. osztály ülésén az hangzott el: „kétségtelenül őt a múltban súlyos sérelmek érték és politikai okok miatt nem választották meg levelező tagnak”. Helyette több fizikus akadémikus a Kónya Albertre vonatkozó javaslatot írta alá, akinek mindössze tíz cikke jelent meg, az utolsó kettő – ugyanannak a cikknek magyar és német változata – öt évvel korábban, 1953-ban.

A PB által jóváhagyott listán szereplőkön túl az Elnökség csupán egy további javaslatot fogadott be, a Műszaki Tudományok Osztályának a hetvenöt éves, szakmájában rendkívül elismert Liska József villamosmérnökre vonatkozó ajánlását. A közgyűlés őt is megválasztotta.

TAGVÁLASZTÁSOK A HATVANAS ÉVEKBEN

A legközelebbi tagválasztó közgyűlést 1960 tavaszán tartották, és attól kezdve 1967-ig – két év, 1963 és 1966 kivételével – évente választottak új tagokat. 1960-ban a kezdeményezést már ráhagyták az Akadémiára, de a javaslatok nagyon hamar a Politikai Bizottság elé kerültek. 1960. februárban a Központi Vezetőség

Tudományos és Kulturális Osztálya azzal a megjegyzéssel terjesztette a közgyűléssel kapcsolatos személyi javaslatot a Politikai Bizottság elé, hogy az az Akadémia Elnöksége és az akadémikus pártcsoporthoz javaslatának figyelembevételével készült. Hat személy esetén egyértelműen javasolták a levelező taggá választást. Két további személlyel, Németh Endre mérnökkel és Lengyel Béla kémikussal kapcsolatban pedig azt írták, hogy szakmailag jók, „politikailag azonban konzervatív, polgári beállítottságukra való tekintettel aggályok merültek fel velük szemben”. A PB nem döntött rólunk, hanem megbízta a Tudományos és Kulturális Osztályt, hogy a Központi Bizottság (KB) illetékes titkárával történt konzultáció után az MTA vezetőivel és az akadémiai pártcsoporthoz vezetőivel egyetértésben döntsének ügyükben. Az Elnökség márciusi ülésén úgy tálták a hat személyre vonatkozó javaslatot – a PB határozatának említése nélkül –, mint az Elnökségi Tanács ajánlását. Lengyel Bélát és Németh Endrét név szerint meg sem említették. Rusznyák általánosságban annyit mondott, hogy „a javaslatok megtételénél több elvi szempont merült fel és mindenképpen el akarják érni, hogy az Akadémia politikailag erősödjék, [...] az idősebbekből azokat, akik nem jelentenek politikai erősítést ki kellett hagyni”. Lengyel Béla egy évvel később levelező tag lett, Németh Endre később sem. Az I. osztály kérésére az Elnökség a közgyűlésnek ajánlottak közé utólag felvette még Hatvany Lajos író, irodalomtörténészt. Az 1960. áprilisi közgyűlés végül hét új levelező tagot választott.

A következő, 1961. évi tagválasztástól kezdve megváltozott az előkészítés rendje. Amint az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztálya által 1961 márciusában a Politikai Bizottságnak küldött felterjesztésben olvasható, „az akadémikus pártcsoporthoz befolyásának és tekintélyének a növekedése lehetővé tette, hogy ez évben már a választásokat demokratikusan készíthessék elő”. Ez azt jelentette, hogy ettől az évtől kezdve nem egyszerűen az osztálytitkár gyűjtötte a javaslatokat, hanem – úgy, ahogyan ez most is történik – az osztályok már az előkészítés szakaszában, január táján szavaztak a benyújtott ajánlásokról. Így a felterjesztett anyag a jelöltek támogatottságát is tartalmazta.

Az akadémiai és pártközponti jegyzőkönyvekben található megjegyzésekből az a kép alakul ki, hogy az osztályok szavazása után a következő lehetett a további lépések rendje. Nemcsak az Akadémián belül indult el egy egyeztetési folyamat az Akadémia vezetése és az akadémikus pártcsoporthoz között, hanem ezzel együtt a Központi Bizottság Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya is konzultált az osztályok kommunista tagjaival, és kikérték az illetékes fővárosi, illetve megyei pártbizottságok véleményét. Az egyeztetések során azonban nem érezték kötelező erejűnek az osztályon kialakult sorrendet, és a többségi támogatás hiányán is túlléphettek. Az így kialakított, megszűrt listát terjesztették jóváhagyásra a Politikai Bizottság elé. A politikai légkör enyhülésének jeleként ezen a listán a nevek mellől elmaradtak a politikai minősítést is tartalmazó jellemzések. A szakterület, valamint a munkahely és beosztás mellett csak annyi szerepelt, hogy az

illető párttag, vagy nem. Az Elnökség napirendjére azután került a névsor, miután a PB jóváhagyta, vagy legalább tudomásul vette azt. Kivételes esetekben apró módosítás még történhetett az elnökségi ülésen, majd a közgyűlés megszavazta az eléjük tett névsort.

Bár ebben az időszakban nem találtam példát arra, hogy a PB ne értett volna egyet az előterjesztéssel, megakadályozta volna valakinek a megválasztását, a fenti eljárásrend jelzi, hogy a tagválasztás nem volt politikamentes, hiszen alacsonyabb szinten a pártnak és a párttag akadémikusoknak jelentős befolyásuk volt arra. Ugyanakkor, a szakmai szempontok hangsúlyosabbá válását érzékelteti az, hogy amikor az 1961. évi közgyűlés előtt a PB a tagválasztásról tárgyalt, Kállai Gyula kijelentette: „1958-ban több levelező és rendes akadémiai tagot választottunk azzal az indoklással, hogy politikailag erősítsük az Akadémiát. És abban az időben ez érthető volt, de ezt évről évre folytatni ilyen alapon nem lehet, mert ez kárt okoz az Akadémiának és a tudományos életnek is. [...] Ezt nem lenne szerencsés továbbra is csinálni.”

Az 1961. évi választás még átmeneti jellegű volt, központi iránymutatással indult. Az Elnökség januári ülésén ismertették azt a „névsort, akiknek a megválasztása esetleg a Közgyűlésen szóba jöhetne”. Az előterjesztésben szereplő tizenhárom név közül öt mellett kérdőjel szerepelt, mivel velük „szemben ellenvélemény is hangzott el”. Az osztályokat arra kérték, hogy ne terjesszenek túl sok javaslatot az Elnökség elé. Ennek ellenére viszonylag szép számú ajánlás érkezett, és tizenötön többségi támogatást kaptak az osztályukon.

Az Akadémia Elnökségi Tanácsa és az akadémikus pártcsoport vezetősége a tizenötből nyolc megválasztását javasolta, ehhez kérték a KB Tudományos és Kulturális Osztálya egyetértését, illetve a PB jóváhagyását. A PB a tájékoztatást márciusban 14-i ülésén tudomásul vette, az Akadémia Elnökségi Tanácsa azonban csak hét új levelező tag megválasztására tett javaslatot az Elnökség március 24-i ülésére. A fennmaradt iratokból nem derül ki, hogy milyen indokkal maradtak ki végül nyolcan az osztályon többségi támogatást szerettek közül, de az egyértelműen látszik, hogy csak olyanok lettek levelező tagok, akiket az Elnökség már a januári ülésén lehetséges jelöltként ajánlott az osztályok figyelmébe. Például annak ellenére, hogy Fuchs László matematikus a III. osztályon valamivel nagyobb támogatást kapott, mint Pál Lénárd, az Elnökségi Tanács mégis az utóbbi megválasztását javasolta. Fuchs László neve már 1956-ban is előkerült, de azon a listán szerepelt, akiknek a megválasztását a pártcsoport nem támogatta. Osztálya 1965-ben is támogatta, mégsem került be ekkor sem. Egyébként édesapja, Fokos-Fuchs Dávid nyelvész, akit 1949-ben eredetileg kizárásra javasoltak az Akadémiából, de azután tanácskozó tag lett, 1964-ben az osztályán jelentős támogatást kapott, mégsem került fel a megválasztásra javasoltak listájára. Mindezek szerepet játszhattak abban, hogy Fuchs László a hatvanas évek második felében amerikai vendégprofesszorságáról nem tért haza. Végül mégis bekerült, 1990-ben az MTA külső tagja lett.

A következő években is több példát találunk arra, hogy a PB, majd a közgyűlés elé került javaslat nem felelt meg az osztályok szavazásban megnyilvánult akaratának. Többnyire azokat terjesztették tovább, akiket az osztályok nagy többséggel támogattak, de nem terjesztették fel feltétlenül mindazokat, akik jelentős többséget kaptak, és néha olyanokat is felterjesztettek, akik alig vagy esetleg nem is kaptak többséget az osztályon. Vagyis, valamilyen testület – valószínűleg, de nem bizonyíthatóan a szűk körű elnökség az elnökségi pártcsoporttal együttműködésben – felülbírált az osztályokat, sőt akár a PB által jóváhagyott listát is, de ezeknek a közbülső lépéseknek nem maradt írásos nyomuk.

1962-ben az osztályok összesen huszonkét ajánlásról szavaztak, közülük tízen kaptak többségi támogatást. Az Elnökség ezután tartott januári ülésén előzetes tájékoztatásként az hangzott el, hogy hat új levelező tag megválasztását javasolják. Köztük volt a három legerősebben támogatott jelölt, de olyan is bekerült ebbe a hatos csoportba, aki éppen csak 50%-os támogatást ért el. A vitában más nevek is előjöttek, de a jegyzőkönyvbe csak tudományos vagy tudománypolitikai érvek kerültek be. A PB februári ülése elé azzal terjesztették elő jóváhagyásra a hat nevet tartalmazó listát, hogy megemlítették azokat is, akikről még vita volt az Elnökségben. A PB ebben nem kívánt állást foglalni, más testületre bízta a döntést, amint az két évvel korábban is történt. Talán csak árnyalatbeli a különbség, de most Balogh Károly fogorvos és Balogh János biológus ügyében már nem a KB Tudományos és Kulturális Osztályát hatalmazták fel, hogy az Akadémiával egyetértésben hozzon döntést, hanem az Akadémia Elnökségét bízták meg, hogy az akadémiai pártcsoporttal és a Tudományos és Kulturális Osztállyal egyetértésben döntsön. A márciusi elnökségi ülésen úgy döntöttek, hogy csak a hat nevet terjesztik a közgyűlés elé.

1964-ben még érdekesebben alakult a választás. Még az osztályszavazások lezárta előtt, február elején a PB úgy határozott, hogy a tagválasztással nem kíván foglalkozni, hanem az osztályok döntése után az Agitációs és Propaganda Bizottság foglaljon abban állást. Az osztályokon huszonötön kaptak többséget. Nem tudni, hogy mi volt az Agit. Prop. Bizottság állásfoglalása, csak azt tudjuk, hogy március 18-án egy olyan előterjesztés készült az Elnökség számára, amely nyolc személy levelező taggá választását javasolta. Most is többnyire azok kerültek be ebbe a csoportba, akik jelentős támogatást kaptak az osztályon, de nem került be Horányi Béla ideg- és elmegyógyász, akit pedig egyhangúlag támogatott az osztály. Március 25-én egy, már csak hét személyt tartalmazó előterjesztés készült, majd az április 3-ai elnökségi ülésen az elnök bejelentette, hogy Szőr Péter és Balogh János nem fog szerepelni a közgyűlési előterjesztésben. Szőr Péter kémikus esetén, aki közel 90%-os támogatást kapott az osztályon, semmilyen indoklás nem szerepel az ülés jegyzőkönyvében. Balogh Jánossal kapcsolatban az hangzott el, hogy inkább a következő évben javasolják, mert más tudományterületet kellene előnyben részesíteni, és különben is nemrég kapott Kossuth-díjat és

tanszéket. A közgyűlés végül öt új levelező tagot választott. Balogh János egy év múlva, 1965-ben valóban levelező tag lett. Szőr Péter azonban, mint majd látjuk, később sem került be az Akadémiára.

1965-ben újra a Politikai Bizottság napirendjére került jóváhagyásra az Akadémián előkészített, de a KB Tudományos és Közoktatási Osztálya által jegyzett javaslat. A PB azt lényegében vita nélkül elfogadta. Az 1967-es tagválasztás előtt viszont a PB megint olyan határozatot hozott, miszerint „az MTA újonnan megválasztandó rendes és levelező tagjaira vonatkozó javaslatok ügyében a Politikai Bizottság nem foglal állást”. Ennek ellenére érdemes alaposabban megvizsgálni ezeket a választásokat, mert ekkor is többször előfordult, hogy a közgyűlésre beterjesztett előterjesztés felrúgta az osztályon kialakult sorrendet, kisebb arányban megszavazottat javasoltak megválasztásra, kihagyva erősebben megszavazottakat.

A legtöbb ilyen esetben a kihagyottat később újra javasolták, és többnyire a következő választáson meg is választották. Harmatta János filológusnak tovább kellett várnia. A neve már az 1961-es választáson szóba került, 1965-ben nagyobb támogatást kapott az osztályon, mint Szabolcsi Miklós, 1967-ben pedig, mint Köpeczi Béla, mégis csak 1970-ben választották levelező taggá.

Azonban nem mindenki, aki egy választásnál sorrendcsere miatt kimaradt, került be később az Akadémiára. Már említettem Fuchs Lászlót egy 1961-es sorrendcsérével kapcsolatban. Szőr Pétert, a Gumiipari Kutatóintézet igazgatóhelyettesét, akit 1964-ben az utolsó előtti fordulóban vettek le az ajánlottak listájáról, 1965-ben a Kémiai Tudományok Osztálya az első helyre rangsorolta. Mégsem őt, hanem a második helyezettet terjesztették fel a PB-hez jóváhagyásra. Indok ekkor sem volt. A *Magyar Kémikusok Lapjában* megjelent nekrológ utolsó néhány sora akár arra is vonatkozhat, hogy miért nem nyerte el egyszer sem a párt támogatását: „Mint hívő embernek, fokozottan helyt kellett állnia, bizonyítani kellett azok előtt, akik messze álltak szellemi szintjétől, de akik beleszólhattak élete alakulásába.”

A tagválasztásoknál mindig kényes kérdés, hogy egy-egy osztály hány új levelező tagi helyet kap. Különös, hogy 1965-ben, amikor tizenhat új levelező tagot választottak, az orvosi tudományok osztályára egyetlen új tag megválasztását sem javasolták, noha hárman is többségi támogatást kaptak az osztályon: Balogh Károly, aki már az 1962. és 1964. évi tagválasztáson is többségi támogatást kapott, Horányi Béla, akit 1964-ben egyhangúlag támogatott az osztály, és Huszák István. Az orvostársadalmon belüli ellentétek is szerepet játszhattak ebben. Az elnökségi ülésen elhangzottak szerint ugyanis „az osztálynak nincs olyan javaslata, amellyel kapcsolatban érdeklődés, tájékozódás után nem lehetne olyan szakmai köröket találni, amelyek jelentős ellenvéleménnyel rendelkeznek, sok esetben szakmailag is, még több esetben egyéb szempontból, emberi, esetleg politikai magatartást illetően is”. Az sem világos, hogy milyen oka volt annak, hogy 1967-ben, amikor tizenkilenc új levelező tag került be az Akadémiára, a III. osztálynak

csak egy hely jutott, pedig az osztályszavazás első és második helyezettje ugyanannyi igen szavazatot kapott. Marx György csak 1970-ben lett levelező tag.

Ezekkel szemben legalább két olyan eset is előfordult, amikor a tudományos osztályon 50%-os eredményt el nem ért jelöltet terjesztettek fel a PB-hez jóváhagyásra. 1965-ben Bognár József közgazdászt, politikust a II. osztály nem szavazta meg, mégis levelező tag lett. Az Elnökségben jelölését tudománypolitikai okokkal indokolták: „Az új tagválasztásokkal elő kell segíteni, hogy az Akadémia a társadalomtudományok területén ellátandó feladatait jobban betölthesse.” 1967-ben az orvosi tudományok osztályán két jelölt kapott többségi támogatást, mégis a második helyre befutó Bálint Péter helyett a negyedik helyre rangsorolt, nem támogatott Julesz Miklóst, Rusznyák István korábbi munkatársát terjesztették a közgyűlés elé azzal az indoklással, hogy „Szeged tudományos életében, társadalmi életében is rendkívül pozitív szerepe van”. Bálint Péter 1970-ben lett akadémikus.

A rendes tagságra jelöltek esetén – már az ötvenes években is – többször fordult elő, hogy a Titkársághoz vagy a Politikai Bizottsághoz felterjesztettek első menetben nem kapták meg a párt támogatását, csak később váltak rendes taggá. Obermayer Ernő növényenyvesítőt azért említem név szerint, mert ugyan az osztály 1967-ben nagy többséggel támogatta rendes taggá választását, mégsem ő került fel a PB elé terjesztett listára, hanem az osztálynak egy valamivel kevésbé támogatott tagja. Mivel a következő választás előtt meghalt, így véglegesen lemaradt a rendes tagságról.

Érdekes, hogy olykor módosítottak a PB által jóváhagyott listán. Van példa arra, hogy a PB egyetértett valakinek a megválasztásával, abban az évben mégsem lett levelező tag. Ez történt Pach Zsigmond Pál történész esetében, aki 1961-ben megkapta a PB jóváhagyását, de csak egy évvel később választották meg. A fordítottjára is van példa. Már láttuk, hogy 1958-ban Liska József, 1960-ban Hatvany Lajos úgy került be az Akadémiára, hogy nem szerepelt a PB által jóváhagyottak névsorában. 1965-ben pedig Elekes Lajos történészt választották úgy levelező taggá, hogy nem volt rajta az akadémikus pártcsoporttal előzetesen egyeztetett listán.

CSONKA PÁL ÉS GYÖRFFY BARNA ÜGYE

Érdemes külön szólni két 1967-ben előfordult esetről. Csonka Pál építészmérnök neve többször előkerült a tagválasztások során. 1956-ban azon a listán jelenik meg, akiket az elnökségi pártcsoport indoklás nélkül nem javasolt, 1964-ben a Műszaki Tudományok Osztályán többségi támogatást kapott viszonylag sok nem szavazattal. 1967-ben már jobb eredményt ért el az osztályszavazáson, az osztály a második helyre rangsorolta. Az Elnökség azonban az első és harmadik helyezet-

tet terjesztette tovább. Az 1967. március 26-i elnökségi ülésen Kónya Albert előterjesztőként a következőt mondta azzal kapcsolatban, hogy miért nem javasolják a megválasztását: „Ennek az állásfoglalásnak van bizonyos, ez esetben, politikai színezete is. Ismeretes, hogy Csonkának az ellenforradalom alatt is voltak olyan megnyilvánulásai, amiért jogosan vonták felelősségre. Az azóta eltelt hosszú idő alatt ilyen ugyan nem fordult elő, de általában a megfelelő pozitív cselekedet is hiányzik a részéről.” Az Elnökség az előterjesztő javaslatát vita nélkül elfogadta. A következő években Csonka Pál már nem szerepelt az ajánlottak között. Ezt a nyilvánvalóan politikailag motivált, méltatlan eljárást az Akadémia közgyűlése 1990 decemberében illegitimnek nyilvánította, és kijelentette, hogy Csonka Pált úgy tekinti, mint akit 1967-ben megválasztottak levelező tagnak.

Ennél összetettebb Györffy Barna genetikus, az Agrobiológiai Intézet vezetőjének ügye. Ő már 1951 őszén egy, az Elnökség és a Központi Vezetőség Agitációs és Propaganda Osztálya által közösen készített listán azok között szerepelt, akiknek a levelező taggá választását az Akadémia kielégítő működése szempontjából fontosnak tartották. A hároméves káderfejlesztési terv készítésekor a Biológiai Tudományok Osztálya 1952-re, az Elnökség 1954-re tervezte, hogy az Akadémia tagja legyen. Akkor ezt írták róla: „megfelelő ideológiai és tudományos fejlődés esetén jön számításba. El kell érni, hogy a micsurini biológia mellett határozottan állást foglaljon, valamint tudományos eredményeit publikálja.” 1967-ben a Biológiai Tudományok Osztályának szavazásán többségi támogatást kapott, az Elnökség mégsem javasolta a megválasztását. Az ő esetében Kónya Albert a következőt mondta: „Adott esetben neki van bizonyos hátránya, illetőleg ennek is van egy bizonyos politikai, ideológiai háttere. Ismeretes, a genetikai vitában való állásfoglalása, amely keveredik bizonyos mértékű politikai állásfoglalással. Úgy érezzük, hogy az ő most megtörténő bevétele zavar okozna, vagy őt tekinthetnék zászlónak olyan irányzatok és személyek, akiknek a felelevenedése a tudományos életben nem lenne kívánatos.” Az Elnökség ezt a javaslatot is vita nélkül elfogadta.

Bár Györffy Barna esetében nem történt sorrendcsere, a Biológiai Tudományok Osztályáról hárman lettek új levelező tagok, ő pedig az osztályszavazáson a 4. helyre került, ennek ellenére az 1990-es közgyűlés kimondta, hogy „iratszerűen is bizonyítható” a külső politikai beavatkozás, és ezért úgy tekinti, mint akit 1967-ben levelező taggá választottak.

A HETVENES ÉVEK TAGVÁLASZTÁSAI

Az 1970. február 4-én tartott közgyűlés tagválasztásának előkészítése még a korábbi rendben történt. Az osztályok még 1969 őszén szavaztak a levelező tagságra érkezett ajánlásokról. A hatvankilenc ajánlottból negyvenen kaptak többségi támogatást. Az Akadémia vezetése és a KB Agit. Prop. Bizottsága közötti

egyeztetések során harminckét új levelező tag jelölésében értettek egyet, egy személy esetében pedig további tájékozódást és megfontolást tartottak szükségesnek. A PB december 16-i ülésén egyetértett a felterjesztéssel. Az anyag úgy került az Elnökség december 22-i ülése elé, hogy nem harminchárom név szerepelt rajta, hanem negyven, azoké is, akiket az előkészítő bizottság és a PB sem támogatott. Vita elsősorban a nem ajánlottak között szereplő Erdős Péter marxista közgazdásról és Földvári Aladár geológusról, a hazai uránkutatás egyik megalapozójáról volt. A szakmájában rendkívül elismert Földvári megválasztását a miskolci egyetem, ahol dolgozott, „a leghatározottabban és legélebenebben” ellenezte. Ennek oka nem világos. „A miskolci egyetemen kifejtett tevékenységéről az egyetem állami- és pártvezetésének, valamint a Művelődésügyi Minisztériumnak, ha még nem egészen kialakult is a véleménye, de bizony nem egyértelműen pozitív, hanem néhány vonatkozásban negatív megjegyzések is kísérték.” Az Elnökség nem támogatta őket, de érdekes módon az előkészítő bizottság és a PB jóváhagyását elnyertek közül is leszavazott egyet, Léderer Emma történészt. Így végül a közgyűlés 1970-ben harminckét új levelező tagot választott.

Annak ellenére, hogy a korábbi évek gyakorlatának megfelelően 1969 végén a PB a beterjesztett jelentést változtatás nélkül vette tudomásul, a visszakeményedés jeleként határozatba foglalták: „a Politikai Bizottság [...] kívánatosnak tartja azonban, hogy a jövőben az MTA új, rendes és levelező tagjaira vonatkozó jelöléseket még a tudományos osztályok titkos szavazása előtt bemutassák a Politikai Bizottságnak”. Ennek megfelelően ettől kezdve a PB két alkalommal kapott tájékoztatást. Nemcsak a tagjelölésekkel foglalkozó elnökségi ülés előtt, hanem először még a tudományos osztályok szavazása előtt.

A jegyzőkönyvek szerint a tagválasztást megelőző év őszén, a hivatalos ajánlási folyamattal párhuzamosan, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy azt befolyásolják, a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya az Akadémia tudományos osztályainak kommunista tagjai részvételével aktívaértekezleteket tartott, amelyen osztályonként megtárgyalták, hogy kiket tartanak alkalmasnak és kívánatosnak levelező tagságra. Emellett konzultációkat folytattak az Akadémia vezetőivel, az osztályelnökökkel, valamint a hatásköri szempontból illetékes párt- és állami szervek vezetőivel. Az így kialakult névsort még az ősz folyamán bemutatták a Politikai Bizottságnak. Egyetértés esetén a PB arra kérte a párttag akademikusat, hogy az ott szereplőket szavazzák meg az osztályon.

A fennmaradt névsorokon jól látszik, hogy az előzetes ajánlásoknál a párt erősen előnyben részesítette a párttagokat. Az 1973-as tagválasztás előtt a Politikai Bizottság negyvennégy jelöltet tartott előzetesen ajánlandónak, közülük huszonkilenc volt párttag. 1979-ben még rosszabb volt az arány. A tizennégy megnevezett személy közül, akiknek a megválasztását kívánatosnak tartották, mindössze

hármán nem voltak a párt tagjai. Ugyanakkor felsoroltak még harminchárom személyt, akik az előzetes konzultációk során komoly támogatást kaptak. Ezeknek viszont a többsége, húsz személy pártunkívüli volt.

A KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya azonban ekkor már kellően pragmatikusnak bizonyult. A PB számára az osztályok szavazása után készített második javaslatban már figyelembe vették az osztályok szavazásánál kialakult sorrendet. Kihagyták az általuk korábban ajánlottak közül azokat, akik az osztályon nem kaptak kellő számú szavazatot, és beillesztették azokat, akik ott jól szerepeltek, meggyőző szavazattöbbséget értek el, akkor is, ha a párt eredetileg nem javasolta őket. Például 1973-ban, mivel az előzetesen ajánlott negyvennégy jelölből negyvenen szereztek többséget az osztályokon, egy jelölt időközben meghalt, ugyanakkor tizennégy további személy is többséget kapott, a nyolc legerősebben támogatottat az MTA vezetőivel egyetértésben a párt befogadta. Közülük csak három volt párttag.

Az így kibővített névsort a PB általában vita nélkül elfogadta azzal a javaslat-tal, hogy az MTA Elnökségének kommunista tagjai az azon szereplőket támogassák az elnökségi szavazásnál. Ezután az elnökségi szavazás és a közgyűlési választás általában már nem hozott meglepetést. Az Akadémia ébredező önállósodását jelzi, hogy ritkán ugyan, de voltak kivételek. Ilyen történt 1970-ben, amikor, mint láttuk, az Elnökség nem szavazta meg a Léderer Emmára vonatkozó előterjesztést. De a fordítottra is akad példa, amikor az Elnökség olyan személyt is megszavazott, akit az előkészítő bizottság és a párt nem javasolt.

Az 1976-ban esedékes tagválasztás előkészítése során lefolytatott előzetes konzultációk alapján a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya huszonnyolc új levelező tag ajánlását, illetve megválasztását látta valószínűnek. Mellettük felsoroltak még öt személyt, akiknek az ajánlásához további konzultációkat tartottak szükségesnek. A javaslatot ismertették az osztályok kommunista aktíváival. Ezután került sor az osztályok tagajánló üléseire, amelyeken a huszonnyolcból négyen nem kaptak kellő támogatást, a bizonytalan ötből pedig csak egyet támogatott az osztálya. Volt viszont hét további jelölt, akik meggyőző többséget szereztek osztályukon. Közülük négyet bevettek a megválasztásra ajánlottak közé. Így alakult ki az a huszonkilenc nevet tartalmazó lista, amelyet a PB januári ülése megszavazásra ajánlott. Ez a lista került azután az Elnökség februári ülése elé, kiegészítve az osztályok támogatását elnyert további három személy nevével, de azzal a megjegyzéssel, hogy őket az előkészítő bizottság nem javasolja. Az Elnökség azonban most nem automatikusan, az ajánlásnak megfelelően szavazott. Érdekes lenne megtudni, hogy mi hangzott el a vitában. Abban az időben az elnökségi ülésről magnófelvétel készült, de a hanganyagot nem írták le, ma pedig sajnálatos módon az Akadémián nincs meg a lehetőség a régi technikájú felvétel meghallgatására.

Az előzetes konzultációk alapján az orvosi tudományok osztályán négy új levelező tag megválasztását vélték valószínűnek. A négy személy közül azonban

csak Petri Gábor kapott többséget az osztályszavazáson. Megszerezte viszont az osztály támogatását Antoni Ferenc és Romhányi György. Őket nem vették fel a második listára, viszont az elnökségi ülésen folytatott szavazáson nem ajánlottként szerepeltek a szavazócédulán. Valószínűleg az Elnökség is érezte ennek a helyzetnek a fonákságát, annak fényében különösen, hogy erre az osztályra évek óta kevés új tag került be, ezért megszavazott egy második tagot, Antoni Ferencet. Így abban az évben harminc új levelező tag került be az Akadémiára. Romhányi György ekkor kimaradt. Vele, mint majd látjuk, 1982-ben történt Antoniéhoz hasonló eset.

Antoni Ferenc és Romhányi György mellett Csillik Bertalan neurobiológus, a VIII. osztály jelöltje volt a harmadik személy, akinek a neve az elnökségi ülésen úgy került elő, mint aki az osztályon többséget kapott, de nem javasolják. Ráadásul helyette egy gyengébben támogatott jelöltet ajánlottak megválasztásra. Az ő esetében sem tudjuk, hogy mi hangzott el az elnökségi ülésen. A PB januári ülésének jegyzőkönyvéből az kiderül, hogy a Csongrád megyei pártbizottság nem javasolta a megválasztását, az viszont nem, hogy ennek politikai vagy egyéb okai voltak. Arra hivatkoztak, részletek nélkül, hogy „szocialista erkölcsbe ütköző problémák” vetődtek fel vele kapcsolatban, „volt pártbüntetése, több feljelentés érkezett ellene”, ezért későbbi alkalommal történő megválasztását javasolták. Csillik Bertalan neve az 1982-es választásnál valóban újra előjött, de a párt támogatását ekkor sem nyerte el, nem került be az Akadémiára.

Érdekesen alakult Kornai János közgazdász jelölése az 1976-os tagválasztás előtt. Már korábban, az 1973-as választás előtt is felvetődött a neve, de akkor a párt nem támogatta jelölését. 1975 őszén úgy ítélték meg, hogy „a helyzet lényegében nem változott”, ezért a kommunista aktíva leszavazta őt. Miután pártonkívüli akadémikusok mégis ajánlották, és az osztályszavazáson erős többséget kapott, több oldalról tájékozódtak felőle. Mivel az Országos Tervhivatal szerint „Kornai több területen hatékony támogatást nyújt, munkája nagy segítséget jelent, ezt a gyakorlatban hasznosítani tudják”, pártvonalon pedig azt a véleményt kapták, hogy „politikai magatartása nem rossz”, végül úgy döntöttek, hogy „politikai okok miatt vétót mondani nem lenne szabad”. Így a PB hozzájárult ahhoz, hogy ő is szerepeljen a megválasztásra ajánlottak listáján. A közgyűlés meg is választotta.

1979-ben is hasonló volt az eljárás, annyi módosulással, hogy nyilvánossá váltak az ajánlások, de akkor még csak azoké, akiket az Elnökség megválasztásra javasolt. Az összes levelező tagságra javasolt ajánlása először 1981 novemberében jelent meg a *Magyar Tudomány*-ban. A Politikai Bizottsághoz 1978 októberében benyújtott tájékoztató jelentés tizenöt személyt sorolt fel, mint akik az előzetes konzultációkon komoly támogatást kaptak, és akikkel „a fokozott tudományos színvonalbeli és káderpolitikai követelmények egyaránt biztosíthatók”. Mivel közülük négyen nem kaptak kellő támogatást az osztályszavazáson, a PB-hez

beterjesztett második javaslat helyettük négy, meggyőző többséget nyert jelölt megválasztását tartotta indokoltnak. Az osztályok támogatását elnyert, de mégis kimaradt jelöltek nem előzték meg kevésbé támogatottak. Miután a PB a javaslatot tudomásul vette, az elnökségi ülés és a közgyűlés elé is úgy került az előterjesztés, hogy az előkészítő bizottság „különös figyelmet szentelt [...] annak is, hogy a jelöltekre adott szavazatok milyen mértékben fejezik ki az osztály tagjai többségének akaratát”, ugyanakkor „mérlegelte az előző tagválasztás óta az egyes tudományos osztályok helyzetében bekövetkezett változásokat, az egyes szakterületek jelenlegi akadémikusi képviselését”.

A KÖZVETLEN PÁRTIRÁNYÍTÁS MEGSZÜNÉSE A NYOLCVANAS ÉVEK KÖZEPÉN

A nyolcvanas évek elejére a párt már annyira megengedővé vált az Akadémia vonatkozásában, hogy az 1982-es tagválasztás előkészítő szakaszában a kommunista aktívakkal folytatott konzultációk, az ajánlások beérkezése és az Akadémia vezetőivel való egyeztetés után, de még az osztályszavazások előtt, az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya több támogatható jelöltet nevezett meg, mint amennyi új levelező tag megválasztását lehetségesnek tartották, és a szakma véleményét is jobban figyelembe vették. A számokra azért kellett figyelni, mert 1982-ben lépett életbe a hetvenöt év alattiakra vonatkozó kétszázas létszámkorlát (1990-ben szállították le az életkori határt hetven évre).

Bár az ajánlást kapott harminchét párttagból tizenegyet javasoltak a kommunista akadémikusok figyelmébe, az ötvenegy pártonkívüli közül pedig csak tizenegyet, Kosáry Domokos és Szabad György történészt is közéjük sorolták, mivel az előzetes megbeszélések szerint erős támogatást élveztek. 1981 novemberében a PB rövid vita után, amelyre Szentágothai János akadémiai elnököt is meghívták, a tájékoztatást tudomásul vette. Az osztályszavazásokon ők mind megkapták a támogatást, de több esetben más ajánlottakat erősebben támogatott az osztály. Ez utóbbiak döntő többsége egyébként pártonkívüli volt. A PB ezután 1982 februárjában kapott újabb tájékoztatást, amelyben a negyvenkilenc többséget kapottból, a rangsorok és a létszámkorlát figyelembevételével tizenegy párttag mellett már tizenkilenc pártonkívüli megválasztását javasolták. A PB az ő támogatásukra kérte az Elnökség kommunista tagjait. Az Elnökség rajtuk kívül még egy új levelező tag, Romhányi György patológus megválasztását terjesztette a közgyűlés elé. Ő már az 1952-ben elfogadott hároméves káderfejlesztési tervben is szerepelt, mint akit 1954-ben levelező taggá lehetne választani. Akkor ezt írták róla: „egyik legproduktívabb kutatónk. Felvételét inkább politikai feltételhez kell kötni: a Pécsi Egyetemen a Párt irányítását követi-e, vagy a jobboldalt erősíti.” 1976-ban még leszavazta az Elnökség, 1982-ben viszont bevették az ajánlottak közé. Így végül 1982-ben harmincnégy új levelező tagot választottak.

Az igazi áttörés azonban a következő, 1985. évi választás előtt következett be. A korábbi évek gyakorlatának megfelelően az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya vezetője 1984. november 8-án beterjesztette a Politikai Bizottságnak az akadémiai tagválasztás előkészületeiről készített tájékoztatót. Leírták, hogy az akkori állapot szerint az MTA-nak 214 tagja van, ebből 177 volt hetvenöt évnél fiatalabb, így huszonhárom új tagot lehet választani. Ismertették az MTA Elnöksége által kialakított tagválasztási elveket. Ezek szerint fokozott igényt kell támasztani a tudományos teljesítménnyel szemben, a hazai és nemzetközi tudományos körökben elismert tudósok közül előnyben kell részesíteni a jelentős társadalmi, közéleti szerepet vállaló kutatókat. Mivel egyes osztályokon a korátlag túlzottan magas, különösen időszerű feladatnak vélték a fiatalítást. (Az. V. orvostudományi osztályon volt a legmagasabb az átlagos életkor, 69,3 év, a III. matematikai és fizikai tudományok osztályán pedig a legalacsonyabb, 53,7 év. Ennek az osztálynak a kivételével mindenütt hatvanhárom fölött volt az átlag.) Azt is megemlítették, hogy kiemelt figyelmet kell fordítani a tagfelvételre javasolt nők megválasztásának lehetőségeire. A korábbi tagválasztások során megszokott gyakorlattól eltérően a PB elé került listában minden ajánlást kapott egyformán szerepelt, nem emelték ki azokat, akiket a párt támogatni kíván. A felterjesztésben a levelező tagokkal kapcsolatban célként azt fogalmazták meg, hogy az ajánlottak közül „a tudományos és politikai szempontból arra legalkalmasabb jelöltek támogatását” kell biztosítani. A rendes tagi ajánlásokkal kapcsolatban pedig csak annyit tartalmazott az előterjesztés, hogy politikai előkészítő munkát nem terveznek, mert a levelező tagok rendes taggá választásának nincs tudománypolitikai jelentősége.

1984. november 20-i ülésén a PB a tájékoztató jelentést tudomásul vette, ugyanakkor úgy határozott, hogy „a jövőben nem kíván betekinteni az akadémiai rendes tagnak, illetve levelező tagnak jelöltek névsorába; kizárólag a Politikai Bizottság hatáskörébe tartozó személyek jelölésében, illetve a közgyűlés előkészítésének politikai jellegű kérdéseiben kíván állást foglalni”. Ennek megfelelően, amikor az osztályokon történt szavazások után, 1985. január 29-én újra a PB ülése napirendjére került az akadémiai tagok megválasztásának előkészítése, az előterjesztés neveket nem tartalmazott, hanem csak egy táblázatot az egyes osztályokon megválasztásra javasolt levelező tagok számáról és átlagos életkoráról, illetve megemlítették, hogy a megválasztásra javasolt huszonhét személy közül tizenegy tagja az MSZMP-nek. A PB a tájékoztató jelentést tudomásul vette.

Az MSZMP azonban még nem vette le teljesen a kezét az Akadémiáról. Egyrészt a PB 1984. novemberi ülésén tervbe vették, hogy még az osztályszavazások előtt osztályonként újabb aktívaértekezletet tartanak a kommunista akadémikusokkal, hogy közös álláspontot alakítsanak ki, vagyis noha központilag nem kívántak beleszólni a választásba, helyi szinten azonban igen. Megjegyez-

ték ugyanakkor, hogy ezek az aktívaülések konzultációs jellegűek, álláspontjuknak kötelező erejük nincs, így – a sokéves tapasztalat alapján – hatásuk is mérsékelte.

Másrészt, ekkor lépett életbe az a szabály, hogy egy tisztséget legfeljebb két cikluson keresztül töltheti be ugyanaz a személy. Ezért új elnököt, a megbízott főtitkár helyett új főtitkárt kellett választani, az ő személyük viszont a PB hatáskörébe tartozott. A PB az 1985. április 9-i ülésén tárgyalta az akadémiai tisztségviselők választásáról, amelyet most először egy jelölőbizottság készített elő az Akadémián. Ez a bizottság az elnök, a három alelnök, a főtitkár és a két főtitkár-helyettes esetén minden tisztségre egy-egy jelöltet nevezett meg. A PB a javaslatot támogatta, illetve az ő megválasztásukat javasolta. Az alapszabályban meg nem határozott számú választott elnökségi tagra vonatkozóan viszont a jelölőbizottság nem tett egyértelmű javaslatot, hanem a többes jelölés lehetőségével élt. Tizenhét nevet sorolt fel azzal, hogy közülük kilenc–tizenegy személyt válasszanak meg. A PB ezt, mivel nem tartozott a hatáskörébe, tájékoztatásként vette tudomásul.

EPILÓGUS

Így, harmincöt évvel az Akadémia pártirányítás alá kerülése után az MTA legalább részben visszanyerte autonómiáját. Mivel az alapszabály 1979-es módosítása miatt, amely szerint az elnökség a tudományos osztályok javaslata alapján ötévenként két alkalommal tesz előterjesztést a közgyűlésnek új hazai tagok választására, a következő tagválasztást 1987-ben tartották, és ekkor már az 1984-ben elfogadott rend szerint jártak el. Bár az Akadémia közgyűlése előkészítésének ügye még most is két alkalommal is a PB elé került, mindkétszer csak tájékoztató jelleggel. Egy februári ülésen ismertették, hogy az alelnöki bizottság kiket javasolt új tagoknak, a második alkalommal pedig azt jelezték a PB-nek, hogy az elnökségi szavazás eredményeként megváltozott a megválasztásra ajánlottak köre, egy jogász, Mádl Ferenc került egy kémikus helyére. A teljes autonómiára, mely a tisztségviselők külső befolyás nélküli választását is jelentette, azonban még néhány évig várni kellett.

Az autonómia visszaszerzésével együtt került sor a rehabilitációra. A tanácskozó tagok tagsága folyamatosságának 1989. évi kimondása után az 1990. évi rendkívüli közgyűlés döntött Csonka Pál és Györfly Barna rehabilitációjáról. Ugyanakkor nem került elő a többi hasonló eset. Pedig nemcsak kettejüket nem terjesztette az Elnökség a közgyűlés elé, noha az osztályon többségi támogatást szereztek, hanem egy sor ilyen személy akadt. Csak az 1965-ös és 1967-es választások esetén mintegy tízen-tízen kerültek hasonló helyzetbe. Ráadásul néhányuk esetében az osztályon kisebb támogatást nyert jelöltet hoztak helyzetbe velük szemben. A hetvenes években is történtek hasonlóak, hiszen annak

ellenére, hogy még ekkor sem volt szigorú létszámkorlát, a tudományos osztályok támogatását elnyertek közül csak azokat terjesztették szinte automatikusan tovább, akik a párt előzetes ajánlólistáján szerepeltek, a többiekből pedig csak néhányat.

A véglegesen kimaradtak esetén némelyiküknél egyértelműen kimutatható, hogy az akadémiai pártcsoport nem támogatta megválasztásukat, ez azonban még nem bizonyíték a politikai motivációra. Viszont Csonka Pál és Györffy Barna mellett van még legalább két személy, Neugebauer Tibor és Németh Endre, akikkel kapcsolatban a fennmaradt dokumentumok szerint az ötvenes években, illetve a hatvanas évek elején kétségtelenül politikai jellegű aggályok merültek fel.

Történelmietlen a kérdés, hogy mi lett volna a tagválasztások eredménye a vizsgált időszakban, ha a politika nem szólt volna bele. Azonban a múlttal való szembenézés jegyében – az Akadémia alapításának 200. évfordulójára készülve különösen is – jogosnak tűnik a kérdés, hogy a tagválasztásoknál a tudományos és tudománypolitikai szempontok mellett mennyire játszottak szerepet a tudománytól idegen politikai szempontok, milyen súllyal jelent meg külső nyomás. Ez a kétrészes cikk erre a kérdésre próbált részleges választ adni. A párt Titkárságának és Politikai Bizottságának, valamint az Akadémia Pártkollégiuma üléseinek jegyzőkönyvei fennmaradtak, az akadémiai pártcsoportban és a kommunista akadémikusok aktíváin elhangzottaknak azonban mintha nem maradt volna írásos nyoma. Az osztályülések és az elnökségi ülések jegyzőkönyvei is gyakran csak a határozatot tartalmazzák, a vitában elhangzottakat nem, az előkészítő megbeszélésekről pedig még kevesebbet tudunk. Ezen nehézségek ellenére az akkori tagválasztások pontos dokumentálása megérdemelne egy minden részletre kiterjedő utánajárást.

*

Köszönöm Hay Dianának, az Akadémiai Levéltár igazgatójának a levéltárban található iratok felkutatásában nyújtott segítségét és hasznos megjegyzéseit.

FORRÁSOK

Az MTA Elnökségének 1958. szeptember 16-án, 1960. március 18-án, 1961. január 27-én, 1961. március 24-én, 1962. január 26-án, 1962. március 23-án, 1964. április 3-án, 1965. március 26-án, 1967. március 26-án, 1969. december 22-én, 1973. február 27-én, 1976. február 24-én és 1979. április 3-án tartott üléseinek jegyzőkönyve. Akadémiai Levéltár

Az MTA III. Matematikai és Fizikai Tudományok Osztálya 1957. január 11-én és 1961. február 15-én tartott osztályülésének jegyzőkönyve. Akadémiai Levéltár 103. III. Matematikai és Fizikai Tudományok Osztálya

Az MSZMP Politikai Bizottsága 1957. október 29-én, 1958. július 22-én, 1960. február 23-án, 1961. március 14-én, 1962. február 6-án, 1964. február 4-én, 1965. március 16-án, 1967. március 7-én, 1969. december 16-án, 1972. szeptember 19-én, 1973. február 13-án, 1973. április 10-én, 1975. október 21-én, 1976. január 13-án, 1978. október 31-én, 1979. március 27-én, 1981. november 24-én, 1982. február 16-án, 1984. november 20-án és 1985. január 29-én, 1985. április 9-én, 1987. február 10-én és 1987. április 7-én tartott ülésének jegyzőkönyve. MNL-OL-M-KS 288. f. 5.

Megemlékezés

FRANK TIBOR
1948–2022

Az alábbiakban hét írással emlékezünk az egy évvel ezelőtt elhunyt Frank Tiborra. Előbb a három temetési beszédet közöljük, amelyek 2022. október 11-én hangzottak el; itt a történész-szakma nevében Zsoldos Attila rendes tag, a II. osztály akkori elnöke, az MTA nevében Hudecz Ferenc rendes tag, az MTA alelnöke, míg az Eötvös Loránd Tudományegyetem nevében az egykori tanítvány, Lojkó Miklós

A kép forrása: családi archívum

egyetemi docens búcsúzott a tudóstól és tanártól. Azután három nekrológ következik, két régi barát, a szociálpszichológus Hunyady György rendes tag és az irodalomtörténész Bollobás Enikő levelező tag, valamint egy régi tanítvány, a történész Borhi László egyetemi tanár (Indiana University) tollából. A megemlékezések sorát Hunyady György személyes hangú könyvismertetése zárja, amely a történész akadémikus posztumusz kötetének bemutatóján hangzott el 2023. február 3-án, születésének 75. évfordulóján a számára oly kedves Akadémiai Könyvtár konferenciatermében. Összeállításunkkal így kívántunk méltó emléket állítani a kiváló tudósnak, a szeretett tanárnak és barátnak.

A Szerkesztők

IN MEMORIAM FRANK TIBOR*

Zsoldos Attila¹

A fogyatkozó magyar polgárság egyik kiemelkedő képviselőjére emlékezünk. Frank Tibor foglalkozását illetően egyetemi tanár volt, hivatását tekintve pedig történész, mindenekelőtt azonban a kultúrát élvezni és teremteni tudó polgár, aki-re maradéktalanul illik a Krúdy Gyula által az 1920-as években alkotott, a legnagyobb elismerést hordozó meghatározás: „múlt századi magyar”.

Nem mintha Frank Tibor a múltban, kedvelt kutatási korszakában, a 19. században élt volna, ellenkezőleg. A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem adott otthont oktatói pályafutásának, melyen éppen az újdonságok iránti fogékonyság és a megvalósításuk érdekében folytatott kitartó munka húzódik végig vezérfonalként, lett légyen szó akár az oktatás tartalmi, akár szervezeti fejlesztéséről. Úttörő kezdeményezéseinek eredményeit ma is élvezzi az egyetem. A több mint öt évtizedes oktatói tevékenység szinte szükségtelenné teszi annak felemlegetését, hogy generációkat oktatott és nevelt, ám az elcsépeltnek számító közhely ez alkalommal nagyon is híven tükrözi a valóságot, aminek bizonyságaként egyetlen személyes adalék: mind feleségem, mind lányom legkedvesebb tanárai között emlegeti ma is Frank Tibort.

Az immár lezárult tudományos életmű történetfeldolgozására mi sem jellemzőbb, mint hogy a lehető legtágabban értelmezett kultúra jelenségei nem valamiféle – hol elegánsan, hol ügyetlenül – odafércelt díszítőelemként fityegnek az „igazinak” gondolt történelem szövetén, hanem éppoly lényeges ismeretekkel szolgálnak az egykor volt valóságról, mint például a diplomáciai jelentések, mely utóbbiakban való elmélyedés szintén nem volt idegen Frank Tibor munkásságától. Mégis: szembetűnő, hogy éppúgy tagja volt a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Bizottságának, mint a Történettudományinak, a Modern Filológiai Társaságnak vagy a Magyar Történelmi Társulatnak. Mintegy magától értetődik tehát, hogy a még életében megjelent utolsó nagyobb mű, *A szalonvilág* című kötet a társadalom-, a művelődés- és a zenetörténet szerteágazó szálaiból egységes monográfiát szöve tárja fel a modernitás előtti korban a társas érintkezés mellett a politikai és diplomáciai kapcsolatépítésben is kulcsszerepet játszó,

* Elhangzott 2022. október 11-én Frank Tibor temetésén. A szöveg eredetileg a *Századok* 2022, 156. évfolyam, 6. szám, 1249–1251. oldalain jelent meg. Újraközlés a szerkesztőség engedélyével.

¹ Az MTA rendes tagja, történész, intézetvezető, Magyar Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet Középkori osztály

ám ma már jószerével ismeretlen intézmény történetének és működési módjának jellemző vonásait.

A kultúra iránti elkötelezettséget családi örökségként kapta Frank Tibor, amihez már igen korán a múlt kisebb-nagyobb tárgyi és írásos emlékeire, de még inkább az ismeretekre irányuló gyűjtőszenvédély társult. Tudományos pályafutásának igazi motorja az ezen emlékek megismerése és megértése iránti vágy volt, mely az intellektuális eszmélés kezdetétől személyisége legjellemzőbb vonásai közé tartozott, ámbar a kamaszkori lelkes érdeklődés az évtizedek során történetírói módszerré és hitvallássá érlelődött.

A történeti munkásság csomópontjait vaskos monográfiák jelölik ki, melyek nemcsak a magyar közönséghez jutottak el, hiszen a publikációs horizont Nagy-Britannián és a német nyelvterületen át az egyik irányban egészen az Egyesült Államokig, a másikon pedig Japánig terjed. A feldolgozott témák nem kevésbé változatosak. Az első hangos sikert egy irodalmárból magyar honvédtisztté, majd osztrák besúgóvá s végül angol történésszé váló 19. századi kalandor, Zerffi Gusztáv életútjának feldolgozása hozta meg számára. Az emigráció kérdése a későbbiekben is élénken foglalkoztatta, immár a gondos kutatómunkával feltárt egyedi életutak sokaságából levonható, általánosabb következtetések irányába tárgítva a jelenség vizsgálatát. És ott van, persze, az egész pályafutáson átívelő téma: az angolszász világ története és annak sok szálból szövődő magyar kapcsolatrendszere, melynek egyik súlypontja a kiegyezés és az annak következményeként a Habsburg Birodalomból Osztrák–Magyar Monarchiát formáló átalakulás brit visszhangjának minden lényeges szempontot érvényesítő feltárására esik.

Az eredményekben gazdag pályafutás a méltán elnyert elismerésekben sem szűkölködött. Erről tanúskodik a számos amerikai és európai egyetemről érkezett vendégprofesszori meghívások sokasága mellett a Humboldt-díj, a Royal Historical Society tagsága vagy éppen az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szenátusa által adományozott Eötvös-gyűrű. A magyar tudósként elnyerhető legnagyobb elismerésben is része volt: a Filozófiai és Történettudományok Osztálya javaslatára a Magyar Tudományos Akadémia 2013-ban levelező, 2019-ben pedig rendes tagjává választotta.

Miként a korábbiakban, akadémikusként is mindenkor kész volt arra, hogy felhalmozott tudását és tapasztalatait a tudományos közösség javára kamatoztassa, eközben azonban mintha különös gonddal ügyelt volna arra, hogy önként vállalt feladatai közé még véletlenül se keveredjék *officium sine cura*. A Filozófiai és Történettudományok Osztálya könyv- és folyóirat ügyeit példamutató körültekintéssel tartotta kézben, személyesen is hozzájárulva ahhoz, hogy a Magyar Tudományos Akadémia hovatovább egy magányos szigetszoport egyik tagjaként emelkedjék ki a közösségi média különböző változatainak sekély vizű tengeréből egy olyan időszakban, amikor a tudományos könyv- és folyóirat-kiadás válságát inkább csak beletörődéssel szokás emlegetni, semmint tenni ellene. Akkor állt

elnökként a Filozófiai és Történettudományok Osztálya Történettudományi Bizottságának élén, amikor Akadémiánk tudományos bizottságaira az ismert téves döntések egyik következményeként más és nehezebb feladatok hárulnak, mint a korábbiakban. A hazai történészszakma legnagyobb múltú szervezete, a Magyar Történelmi Társulat immár 156. évfolyamánál járó folyóiratának, a *Századoknak* főszerkesztőjeként pedig akkor tartotta életben és fejlesztette a folyóiratot, amikor a hagyományos publikációs rendszer megrendülése elsősorban éppen a tudományos társaságok lapjait veszélyezteti. 2015-ben lett a folyóirat főszerkesztője, s ezt követően újjászervezte a *Századok* szerkesztőségét, így téve dinamikusabbá annak működését, átalakította az egyes lapszámok évtizedek óta változatlan, ma már túlságosan merevnek ítélt szerkezetét, új életet lehelt a recenzióknak a végelgyengülés jeleit mutató rovatába, pályázatok révén adott bemutatkozási lehetőséget a szakma ajtaján a *Századokban* elvárt színvonalú tanulmányokkal kopogtató pályakezdő fiatalok számára. A szerkesztőségi munka hétköznapi teendőinek ellátása mellett jutott energiája arra is, hogy 2016 októberében emlékezetes ünnepé varázsolja a Magyar Történelmi Társulat és a *Századok* alapításának másfél évszázados jubileumát.

Akadémiai feladatai közül, mint egy beszélgetés során elárulta, kettő állt különösen közel a szívéhez. A Bolyai János Kutatási Ösztöndíj kollégiumi elnöksége, majd kuratóriumi tagsága révén egy új terület nyílt meg számára, ahol, az egyetemi évekhez hasonlóan, egyengethette azoknak a tehetséges és felkészült fiatalabb pályatársaknak a szakmai előrehajtását, akik nyilvánvaló bizonyosságát adták annak, hogy immár önállóan is képesek és készek nagyobb tudományos feladatok sikeres megoldására. Az Akadémia és Könyvtára 200 éves Évfordulójának Megünneplését Előkészítő Elnökségi Bizottság elnöki posztját pedig mintha egyenesen neki találták volna ki: szerteágazó, ám minden területen alapos műveltsége, mások szempontjainak és értékeinek a feltétlen tiszteletben tartása, ugyanakkor szelíd, mégis határozott egyeztetési képessége birtokában nemcsak azokat a kereteket alakította ki, amelyek között a jubileum eseményei méltó módon végbemehetnek majd, de az egyes programok előkészítése is megindult és előrehaladt irányítása mellett. Az e téren folytatott munkájáért a Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége határozatban fejezte ki elismerését és köszönetét. A mű befejezése azonban már az utódokra maradt.

Tisztelt Professor Úr, Kedves Tibor!

Nemcsak írásaid maradnak velünk, hanem derűs egyéniséged emléke is, enyhítve némiképp a veszteség fájdalmát. Megtiszteltetés volt ismerni Téged, tanulni Tőled s együtt dolgozni Veled.
Nyugodj békében!

BESZÉD FRANK TIBOR TEMETÉSÉN*

FUNERAL ORATION IN REMEMBRANCE OF TIBOR FRANK

Hudecz Ferenc¹

*Tisztelt Gyászoló Család! Tisztelt Gyászolók!
Hölgyeim és Uraim!*

Szomorú ez a mai nap. Szomorú, hiszen búcsúzni jöttünk. Temetjük, gyászoljuk és végső búcsút veszünk dr. Frank Tibortól, az ELTE emeritus professzorától, az ELTE BTK Amerikanisztika Tanszék egyetemi tanárától, az MTA rendes tagjától, a szakma, az oktatás és a tudományos kutatás elkötelezettjétől. Barátomtól, barátunktól...

Dr. Frank Tibor egyetemi oktatói pályáját 1971-ben kezdte az ELTE-n. 1997-től az Eötvös Loránd Tudományegyetem Amerikanisztika Tanszékének professzora, az Amerikanisztika PhD-program vezetője. 2013-ban az MTA levelező, majd 2019-től rendes tagja. Többek között a Magyar–Amerikai Fulbright Alapítvány kuratóriumának elnöke.

Tibor munkássága révén a tudást, a szakma tiszteletét, a korrekt és odafigyelő tanári magatartást, az igényes oktatói és az eredményes kutatói attitűdöt a hallgatók, tanítványok sokasága tapasztalhatta meg.

Tisztelt Gyászolók!

Tibort – az 1970-es évek közepén – előbb ismertem, mint találkoztunk volna. Először történész édesanyámtól hallottam róla, aki a 19–20. századi brit történelemmel és az angol–magyar kapcsolatokkal foglalkozott. Munkája révén a '70-es évektől szakmai kapcsolatban állt Tiborral. Otthon, a kiemelkedő felkészültségről elejtett mondatok mellett, szó esett Tibor színes személyiségéről, eredeti észrevételeiről, nyelvtudásáról, intellektuális humoráról, széles körű tájékozottságáról és fantasztikus munkabírásról.

Személyesen a '70-es évek második felében találkoztam először Tiborral. Ismeretségünk kezdettől fogva olyan közös elemeket tartalmazott, mint a szakszerűség és igényesség, a tudományos értékek tisztelete, a jelenségek sokoldalú

* Elhangzott 2022. október 11-én Frank Tibor temetésén.

¹ Az MTA alelnöke, kémikus, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

elemzésének követelménye, a hitelesség, a minőség és a teljesítmény értékelése, elismerése.

Tibor 1948-ban született. Saját magáról ritkán és alig beszélt, de élete fontos találkozásairól tudósokkal és felmenői tehetségeiről (zene, orvostudomány), a tőlük kapott bátorításokról nagyon szívesen beszélt. Az MTA Könyvtár „Akadémikus arcképcsarnok” program keretében elhangzott előadásában, 2017 áprilisában így fogalmaz: „Szerencsés voltam a családommal és egyszersmind eléggé szerencsétlen is, mert édesapám meghalt, amikor nagyjából 14 hónapos voltam.” Édesanyja tartotta el a két testvért (Tibor volt a fiatalabb) és a két nagymamát is. A családi, baráti környezet nagy hatással volt Tiborra. Az Adler nagymama, akivel Tibor tizennyolc éves koráig együtt éltek, zongoraművészként, Bartók- és Dohnányi-tanítványként nemcsak a zenei műveltséget és többnyelvűséget tette vonzóvá, de a kíváncsiságot, a rákérdezést, az „utánanézést”, az igényességet is értékke tette. Az anyai nagypapa, Flesch Ármin gyermekorvos volt, aki széles körű praxisa és tudományos munkája mellett megtervezte és végigvitte az első gyermekkórház, a Madarász utcai Csecsemő- és Gyermekkórház létesítését 1929-ben. Később Tibor fontos kötelességének érezte e teljesítmény elismerését, 2002-ben Flesch-alapítványt létesített, és elérte, hogy a kórház előtti utat az építetőről nevezzék el.

Gyűjtökedve, mondhatni szenvedélye már tizenhárom éves korában kialakult. Először, egyik diáktársának hatására, „családi gyűjteményt” indított a családi „papírok” szisztematikus feldolgozásával. Egy évvel később hirdetést tett közzé a *Magyar Nemzet*-ben, amely arról értesíti az olvasót, hogy Apolló jellegével kéziratokat vásárol (így került hozzá például egy Einstein-levél). Később dedikált kötetek (például Gárdonyi, Móricz) gyűjtésébe kezdett.

Tibor történelmi munkásságának méltatását az imént az Osztályelnök úrtól² hallottuk. Számomra, a laikus számára különleges érzés volt felfedezni, ahogyan Tibor a történeteket kontextusba helyezi. Alaposan, tényszerűen és körültekintően megismerhetjük magát az „eseményt”, az előzményeket és a körülményeket, esetenként az utóhatásokat. Ez, az időben és térben biztosított „tágasság” lehetővé teszi az olvasó/hallgató számára, hogy megértse, mérlegeljen és vélemény alkosson, még akkor is, amikor más körülmények (például más szerzők) a mitizálás felé próbálják terelni.

Szeretném kiemelni Tibor azon törekvését, amely a „másik”, a beszélgetőpartner gondolatainak, véleményének teljes megértésére törekszik. Ez a megközelítés és nyitottság már a partner számára is új összefüggések felfedezését teszi lehetővé. Ezen inspiráló élményt – biztos vagyok benne – valamennyien átélhettük társaságában. Ez a fajta szerzői empátia lehetőséget ad a – nem érzem-, hanem – rációalapú olvasói befogadásra. Így Tibor munkái, a cikkek és kötetek erősítik az

² Zsoldos Attila, az MTA II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya akkori osztályelnöke (1307–1309.)

olvasót, a komplexitás felismerését, például egy másféle kulturális háttér jelentőségének megértését.

Ismeretségünk 2003-ban, közel húsz évvel ezelőtt megújult, kiegészült, amikor oktatási és tudományos rektorhelyettesként közös „hivatali” kötelezettségek is érintettek mindkettőnket. Megállapítottuk: azonos értékeket vallunk, nagyon hasonlóan értékeljük a körülöttünk zajló eseményeket is.

Azóta is többször, több helyen, közös vidéki séták és otthoni, budapesti vacsorák alkalmával találkoztunk négyesben, feleségével, Zsuzsával és feleségemmel, Gabival, sokszor nagyobb társaságban pedig a balatoni MTA-üdülőben vagy például a Momentán Színház előadásain.

Tibor szeretett tavasszal egy fa alatt, árnyékban üldögélni és beszélgetni. Tibor szerette a zenét, a jó társaságot, a jó vacsorákat, a jó borokat és mindezek összességét.

Különösen emlékezetes eseményt jelentett Tibor MTA székfoglaló előadása 2020 áprilisában. Címe: *A polgári érintkezés modernizálódása a 19. században*, remekül tükrözte Tibor sokoldalú érdeklődését és összefüggések felismerésére ösztönző képességét. Bemutatta a polgári, művészeti és politikai „szalonkultúra” kialakulását, jellegzetességeit, kultúrtörténeti jelentőségét, modernizálódását, beszélt további két kapcsolódó aspektusról is: a zongoráról és a névjegyekről. Felhasználhatta saját, gyerekkori zongoraélményeit és impresszív, nevezetes névjegygyűjteményét, amely tartalmaz szerény baráti hozzájárulást is.

Tisztelt Gyászoló Család! Tisztelt Gyászolók!

Kémikusként és nem hozzáértő barátként úgy érzékelem, hogy Tibor életműve harmonikusan foglalja magába a kutatóként nemzetközileg elismert történész eredményeit, dokumentálja azt a képességet és megvalósított célkitűzést, amely lehetővé teszi a komplex történeti és társadalomtudományi jelenségek szakszerű értelmezését, bemutatását a szakemberek, a laikusok és mindannyiunk számára.

Tibor hiteles, megbecsült ember volt. Jellemzésére néhány kulcsszó:

- Igényesség: a szakmában (a kutatásban, az oktatásban), a kommunikációban (a leírt, az elmondott szövegekben, a beszélgetések, viták során), a megjelenésben és a viselkedésben
- Szuverenitás: nyíltság, egyenesség és kritikus gondolkodás
- Tapintat: az emberi méltóság, a személyiség, a másik tisztelete
- Szolidaritás: az elesettekkel, a gyengékkel, a rászorulókkal
- Tartás: értékrend, fegyelem, önfegyelem

Fáradhatatlan, diplomatikus és az utolsó percekig alkotó ember volt. Készült az általa vezetett Akadémiai Bizottság terveinek megvalósítására, amellyel az MTA alapításának kétszáz éves évfordulóját ünnepeljük.

Kedves Tibor!

Engedd meg, hogy búcsúzásul családunk, barátaink és a magam nevében, s talán az egyetem polgárai, a tanítványok, hallgatóid nevében is köszönetet mondjak.

Köszönöm, hogy több mint ötven évig szolgáltad a tudás, a műveltség ügyét. Az egyetemen, az ELTE diákjaként és kollégaként, tanárként és kutatóként, vezetőként, nemzetközi és hazai szakmai szervezetek elnökeként, az Akadémián, tudományos konferenciákon és a tantermekben. Helytálltál, itthon Budapesten, külföldön a Kaliforniai Egyetemen, Bécsben, Berlinben és Londonban. Köszönöm, hogy mindezt a hazai és nemzetközi tudományosság javára, mindannyiunk érdekében tetted.

Büszkék lehetünk arra, hogy az Eötvös Loránd Tudományegyetemnek olyan polgárai és a Magyar Tudományos Akadémiának olyan tagjai vannak, amilyen Tibor, Te voltál. Akik példával és mintaadással tanítottak, akik ilyen szisztematikusan és eredményesen kutattak, és akik ilyen tapintattal segítettek másoknak ott, ahol és amikor kellett.

Hiányod velünk marad. Nyugodj békében!

TEMETÉSI BESZÉD*

FUNERAL SPEECH

Lojkó Miklós¹

*Tisztelt gyászoló család – kedves kollégáim és barátaim,
Frank Tibor halála egyelőre felfoghatatlan számomra.*

Egy világ ment el vele. Ez alatt nem csak személyét, személyiségét értem. Az a miliő, hangulat, hangvétel, műveltség, kultúra, amit ő örökölt és képviselt, eltűnőben van. Lassan teljesen el is tűnik mellőlünk. Tibor írásaiban többek közt ezt a polgári liberális, akadémikus világot örököltette meg. Vajon tovább tudjuk-e adni mi, élők, akik ismertük őt, ezeket az értékeket a következő generációnak? Nem vagyok benne biztos.

Tiborral pontosan negyven évvel ezelőtt ismerkedtem meg, 1982-ben; nem is akárhogyan. Vizsontagságos sorkatonai szolgálat után volt gimnáziumi osztálytársnőim, akik már előttem elkezdték az angol szakot az ELTE-n, felhívták a figyelmemet: „Van egy tanárunk, akit pont azok a dolgok érdekelnek, mint téged.” (A gimnáziumban nem hagytam békén az osztálytársaimat az angol történelemmel.) Így elmentem a Frank tanár úr egyik előadására még elsőéves korom előtt. Feltettem a kezem, beleszóltam az előadásba, kérdeztem az óra után is. Tibor hamarosan elhívott az Eötvös Klubba, ahol annak idején az angol szakosok szinte napi gyakorisággal találkoztak a város közepén.

Emlékszem, ahogy egy tavaszi estén Tibor állt az Eötvös Klub bejáratánál, egyik lábával és háttal a falnak támaszkodva, és így az éjszakába nyúlva közösen felidéztek a világtörténelmet és íróit. Megbocsátóan hallgatta a félművelt fantazmagóriáimat. Kérte, tegezzem. Furcsa volt tegezni valakit, akit mindenki magázott.

Hosszú éveken át az Eötvös Klubban az év tetőpontja a karácsony előtti Frank–Nádasdy-duó humoreszkshow volt. Más egyetemekről is jöttek. Úgy tűnt, hogy ötszázan voltunk egy száz főt befogadó teremben. Döltünk a nevetéstől. Az ember úgy érezte, ennél jobb diákélet nem is létezhet.

Elindult az első félévünk. Tizenkét történelem–angol kétszakos hallgató kezdte meg ötéves tanulmányait. Majd minden órára együtt jártunk a csoporttal. Kredit-

* Elhangzott 2022. október 11-én Frank Tibor temetésén.

¹ Történész; habil., egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

rendszer nem volt. Frank tanár úr órai szervezeti és tanulmányi keretet adtak. Kis túlzással azt lehet mondani: ő volt az osztályfőnökünk. A csoportunkból mindenki komoly útra indult el az életben. Tudósképzés folyt az egyetemen.

Tibor és a könyvek – vagy még inkább Tibor és a Könyv

„Itt az ideje, hogy ki-kik elkezdje magánkönyvtárának építését”, szolt hozzánk Tibor az egyik óra elején. Elmondta, milyen kritériumok alapján, hogyan és miként veti meg az ember későbbi szakmai könyvtárának alapjait. A gyűjtött könyveknek az ész és a lélek delektációját egyaránt kell szolgálnia. Centrális, már-már talán kultikus szerepet töltött be Tibor életében a Könyv. Egy életen át szisztematikusan gyűjtötte a könyveket témakörönként, szerzők és több egyéb megfontolás szerint. Olyan, klasszikusnak nevezhető könyvgyűjteményt, otthoni könyvtárat hozott létre, amilyen a 19. századi közgondolkodókra volt jellemző; a 20. század közepe óta alig találkozunk ilyennel. Egy példát kiragadva: Balázs Béla-gyűjteménye tudommal egyedülálló.

Tibor az utolsó lehetséges pillanatig elvitte egyetemi csoportjait Budapest nagy könyvtáraiba. Megszelídítette, hívogatóvá tette diákjai számára e patinás, néha vastag falúnak tűnő intézményeket; elindítva ezzel tanítványaiában a könyvek életre szóló szakszerű ismeretét, respektusát és szeretetét egyre inkább könyvnélküli korszakunkban is.

Tibor és a tehetséggondozás

A bolognai felsőoktatási rendszerrel megjelenő egyetemi tömegtermelés Tibornak nyilvánvalóan nem tetszett, nem az ő világát idézte. Ennek ellenére, intézetigazgatóként mindent megtett azért, hogy színvonalzuhanás nélkül működjön az új rend, különösképpen ne vesszenek el benne tehetséges hallgatók, avagy tanár kollégák.

Tibor életpályája elejétől sasszemmel kereste és találta meg a tehetséges fiatal tanítványokat. Felkarolta és elindította őket a professzionális szakemberré válás útján. Mi tagadás, önküle, segítsége, tanácsai, unszolása és fél életen át tartó támogatása nélkül nem lennének most itt. Nem állok ezzel egyedül. Amikor erre a rövid beszédre készültem, elgondolkodtam, aztán kb. tizenkét kollégám nevénél megálltam a gondolkozásban. Mindegyikük magas pozícióban, a világ különböző tájain tanár, kutató, író, tudományszervező. Sokan itt állnak most közöttünk. Különösen a magyarországi anglisták és amerikanisták köszönhetik Tibornak a pálya felemelkedését, a világszínvonalú mezőnyt, amiben dolgozhatnak.

A segítség, odafigyelés, támogatás nem csak a pálya elején érkezett Tibortól. Bármikor lehetett hozzá fordulni, ha elakadt az ember, de leginkább ő vette észre,

hogy így van, és jelentkezett. Egy londoni ösztöndíjam elején elmondta, kiket keressek fel, és hivatkozzak rá. Ez így és egyszerűen aranykulcsnak bizonyult. Kapuk nyíltak meg, később szakmai és emberi barátságok, tekintélyes munkák, könyvek születtek. Mások mellett Péter Lászlóra gondolok itt, akinek Tibor mutatott be Londonban. A doktori tanulmányokon, a habilitáción át egészen a magas egyetemi kinevezésig ápolta Tibor a tanítványait, kollégáit. Hozzá hasonló mentorom, szövetségesem, barátom nem volt, és nem is lesz. Isten nyugosztalja.

NEKROLÓG

EULOGY

Hunyady György¹

Frank Tibor az MTA rendes tagja volt, az ELTE – magas kitüntetéssel elismert – professor emeritusa, a magyar társadalomtudomány nemzetközi rangú képviselőjeként többek között a brit Royal Historical Society levelező tagja, Humboldt-díjas, a Magyar–Amerikai Fulbright Bizottság kuratóriumának szinte folytonos elnöke. Az itt csak érintőlegesen számításba vett szakmai-közéleti rangok is jelzik azt a gazdag tudományos életművét és hatékony oktatómunkájával kivívott általános megbecsülést, amely méltán övezte, és amely hosszú távon tartja meg emlékét.

Frank Tibor alapbeállítottságát tekintve – ami átütött szép pályafutásának változó szituációin – konzervatív ember volt, és világpolgár, mindkettő a szó legnemesebb értelmében. Számára magas mértéket szabtak családjának hagyományai, a magyar gyermekgyógyászat úttörő alakjaként orvosprofesszor anyai nagyapja, a korának magaskultúráját és nemzetközi látókörét közvetítő nagyanyja, az egyetemi tudmányszervezés kulcsszereplőjeként édesanyja. Elfojthatatlan hangulati teherként nehezedett családjára édesapjának tragikus elvesztése 1948-ban, a tervezett kivándorlást megelőző napokban. Felesége, a jeles pszichológus-író hosszú ideig megtartó támaszt jelentett számára a tekintélyes életmű háttérében. Történelmi munkája mélyen gyökerezett kéziratgyűjtő szenvedélyében, sokrétű és szerteágazó hatalmas tudását támogatta kiváló memóriája, remek nyelvérzéke tette lehetővé, hogy otthonosan mozogjon az angolszász és a német szellemi hagyomány és élő gondolkodás bonyodalmas világában.

A 19. és 20. századi nemzetközi kapcsolatok nézőpontokban gazdag, forrásanyagát tekintve színpompás kutatását végezte. Visszatérő témája volt az emigráció, kezdve a Kossuth környezetébe is került kettősügnök történetével, kiteljesedve a két világháború közötti értelmiségi emigráció (német–amerikai) kétlépcsős útjának tanulmányozásában. (Előzményként-ellenpontként foglalkozott a Wahrmann Mór alakjához is köthető zsidó-asszimilációs törekvéssel.) Vizsgálta a kiegyezés brit visszhangját, különös tekintettel a magyarsággép ala-

¹ Az MTA rendes tagja; szociálpszichológus, professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

kulására. Tanulmánysorozatban tárta fel az angolszász irányú magyar külpolitikát a 30-as–40-es évek fordulóján, s kiadta John F. Montgomery amerikai követ bizalmas beszélgetéseit. Nevéhez kötődik a birodalomépítés egyetemes történetének szentelt könyvsorozat. Egyetemi munkája az angol–amerikai történet oktatásában úttörő szerepet játszott, és átütő sikert ért el, ám ezen túltekintve is, visszatérően volt igazgatója a nagy hatású modern filológiai intézetnek, alapítója az amerikanisztika doktori programnak. Igen tekintélyes amerikai egyetemek rendszeresen felkért vendégoktatója volt.

Frank Tibor nem volt konfliktuskereső ember, megértésre törekedett, és elismerte mások szempontjait és értékeit, e tulajdonsága messzemenően kamatozott a tudományos tehetségek felkarolásában és olyan egyeztető testületek működtetésében, amelyek feladata a konszenzus keresése és elérése volt. Ezért volt alkalmas a vezető történeti folyóirat szerkesztésére, az MTA szakági bizottságának elnökségére, a könyv- és folyóirat-kiadás összehangolására, a kutatási ösztöndíjak ügyében eljáró kollégium vezetésére egyaránt. Szellemi igényessége, átértzett felelőssége, szelíd iróniával színezett komolysága hozta emberi közelségbe népes hazai és megszámlálhatatlan külföldi együttműködő partnerével, tisztelőjével és tanítványával. Akik publikációinak és referenciáinak hatalmas tömegén túl is – bízvást remélhetjük – őrzik jó emlékezetét.

FRANK TIBOR EMLÉKEZETE

REMEMBERING TIBOR FRANK

Bollobás Enikő¹

2022. szeptember 15-én, 74 éves korában meghalt Frank Tibor Humboldt-díjas történész, az Eötvös Loránd Tudományegyetem professor emeritusa, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a londoni Royal Historical Society levelező tagja.

*

Előbb röviden a családi háttérrel. Történelmi magyar zsidó családból származott. Felmenői közt találjuk Wahrmann Mórt, aki a kiegyezés után Magyarország első zsidó országgyűlési képviselője volt; Pest, Buda és Óbuda egyesítésének pesti képviselőházi indítványozója. A 2000-es évek elején Frank Tibor kezdeményezésére az Újlipótvárosban egy kisebb közt neveztek el Wahrmannról (miután a korábban a nevét viselő Victor Hugo utcát nem lehetett visszanevezni W. M. utcának); ugyanekkor az MTA Wahrmann Mór-díjat alapított, 2009-ben pedig Frank Tibor szerkesztésében megjelent Wahrmann Mór iratainak gyűjteménye *Honszeretet és felekezeti hűség* címen, utalva a 19. századi politikus alapállására, tevékenységeit fókuszba szedő kettős elhivatottságára. Mint Wahrmann írta: „Az nem igaz hazafi, ki felekezetéhez nem ragaszkodik, az nem jó polgár, ki felekezetét elhanyagolja. Lángoló honszeretetünk kell, hogy karöltve járjon a felekezetünk iránti törhetetlen hűséggel, odaadással.”

Frank Tibor dédanyja, Adlerné Goldstein Vilma híres kamarazongora-művész volt, a Hubay–Popper vonósnegyes állandó kísérője, társelőadója. Tibor szeretettel őrizte a nagyhírű dédanyától fennmaradt tárgyakat, a képmását éppúgy, mint Bösendorfer-koncertzongoráját. Az ötvenes években Tibor nagyanyja kénytelen volt megválni ettől a zongorától – ám a történész dédunoka ötven évvel később felkutatta a nagyszerű hangszert, súlyos összegekért rendbe hozatta, s most ott áll a család nappalijában. Tibor a dédanya iratait is összegyűjtötte, sorba rakva őket ugyanabban a rolós szekrényben, amely eredeti tárhelyük is volt. Itt sorakoznak a Hubay–Popper-koncertek kottái, valamint az előadásokat hirdető plakátok is

¹ Az MTA levelező tagja; irodalomtörténész, amerikanista; professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

– köztük például annak az 1890-es évekbeli előadásnak a plakátja, amely nemcsak a kvartett tagjainak és a zongoristának a nevét tünteti fel, hanem a szintén fellépő zeneszerzőt is (aki több művét velük mutatta be), mégpedig a következő formában: „Dr. Brahms János”. Adlerné Goldstein Vilma egyébként nemcsak művészetéért volt ismert városszerte, hanem arról a pompás szalonról is, amelyet hosszú éveken át vitt, s amelyről Frank Tibor részletesen ír *Szalonzvilág* című könyvében, és amely témának rendes tagi székfoglalóját szentelte.

Harmadikként olyan felmenőjét említem, akit már személyesen ismert, igaz, csak ötéves koráig: ő volt az anyai nagyapa, dr. Flesch Ármin, a neves gyermekgyógyász, a Madarász utcai Gyermekkórház alapítója és igazgatója, a magyar gyermekgyógyászat megalapítója. Emlékére és a magyar gyermekgyógyászat támogatására Tibor alapítványt és díjat létesített.

Frank Tibor nagy szeretettel ápolta felmenői emlékét, gyűjtötte különböző tárgyait, köztük a családi iratokat. Leszármazottként és történészként kötelességének tartotta, hogy a történelem pusztító erőivel dacolva őrizze a családi múltat.

*

És most a munkásságáról. Frank Tibor 1971-től haláláig tanított az ELTE-n, az utolsó években már inkább csak doktori kurzusokat, s vezette az Amerikanisztika Doktori Programot. Korábban éveken át rendszeresen oktatott a Kaliforniai Egyetem Santa Barbara-i kampuszán, illetve New Yorkban a Columbia Egyetemen.

1998-ban szerzett akadémiai doktorátust; a tudományos pálya több mint ötven éve alatt tizenkilenc könyvet írt, és huszonnyolc gyűjteményes kötetet szerkesztett, mindezekre 2500 hivatkozást mondhatott magáénak. 2002-ben elnyerte a Humboldt-díjat, 2005-ben a Szentgyörgyi Albert-díjat, 2014-ben az ELTE Pro Facultate díját, 2018-ban pedig az Eötvös-gyűrűt. 2006 óta a londoni Royal Historical Society levelező tagja; 2013-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává, 2019-ben pedig rendes tagjává választották.

Számos kutatási területe közül elsőként talán a migrációs stúdiumok említendők; a magyar–amerikai, illetve európai–amerikai reláció témájában két több száz oldalas könyv és negyvenöt-ötven, hazai és nemzetközi szakfolyóiratokban publikált tanulmány született. Ezek az alapkutatások egyrészt az Ellis Islandra érkező szegény tömegek bevándorlását dolgozzák fel (többek között mintegy 30 000 magyar adatait a hajólistákról), másrészt a kettős kivándorlásra kényszerülő magyar értelmiség összetett kultúrtörténetét adják. Utóbbi témában jelent meg két könyve a Peter Lang Kiadónál, előbb a *Genius in Exile: Professional Immigration from Interwar Hungary to the United States* címmel, 2006-ban, majd a *Double Exile: Migrations of Jewish-Hungarian Professionals through Germany to the United States, 1919–1945*, 2009-ben. A magyar szellemi kivándorlással kapcsolatban Frank Tibor azt állítja, hogy a „[zsidó] magyar génusz” kivándorlásának

kettősségével (azaz a Budapest–Berlin–New York útvonallal) magyarázható az érintettek elszánt náciellenessége. A „második traumaként” megélt, immár Németországból való menekülés hatására lett mindegyikük aktívan Hitler-ellenes – olyannyira, hogy az közvetlen befolyással bírt az amerikai (atom)fegyverkezésre, indirekt módon előidézve az Egyesült Államok hadba lépését.

A percepciótörténet témájával két könyvében és számos tanulmányában foglalkozott, elsősorban az angol és amerikai közvéleményben kialakult Magyarország- és Monarchia-képet, valamint a külföldön kialakult Kossuth-képet tárta fel, illetve elemezte.

A diplomáciatörténet szintén részterülete volt. Kiadta John F. Montgomery budapesti amerikai követ iratait és emlékiratait (*Magyarország, a vonakodó csatlós*), komoly filológiai munkát igénylő annotációkkal. Ez a könyv három nyelven is megjelent: magyarul, angolul és németül, jelentősen hozzájárulva a Magyarországról kialakított „utolsó csatlós”-kép módosulásához. Kiadta továbbá Robert Burnett David Morier brit diplomata, utóbb szentpétervári nagykövet jelentéseit a kiegyezés előkészítéséről.

Korai kedves témája volt a Kossuth-emigráció, magának Kossuthnak az emigrációban folytatott tevékenysége, valamint a Kossuth-körre rátapadó osztrák titkosszolgálat működése. A Zerffi Gusztáv titkosügynöki tevékenységét és azon keresztül az egész osztrák titkosszolgálati apparátust közel kétezer jelentésen keresztül bemutató művét az 1985-ös magyar megjelenés után kiadták az USA-ban (Columbia UP), Ausztriában (Böhlau Verlag) és Japánban (Sairyusha) is, komoly nemzetközi elismertséget hozva szerzőjének. A Zerffi-könyvben Frank Tibor nem kevesebbet állított, mint hogy az osztrák rendőrség szolgált mintául a későbbi titkosszolgálatokhoz, beleértve a Gestapót és természetesen – ahogyan ez a sorok között olvasható volt – a korabeli magyar kádári titkosrendőrséget is.

A kiegyezés utáni Magyarország is témái közé tartozott. Frank Tibor értelmezésében a kiegyezés politikai és emberi magatartásforma, mely – ha rövid időre is – de a magyar történelem egyfajta kegyelmi állapotát idézte elő, amikor a konfliktuskezelés politikai modellje érvényesül. E témában jelent meg a Wahrmann Mór beszédeit és cikkeit, valamint a vele és korával kapcsolatos tanulmányokat egybegyűjtő kötet, a korábban említett *Honszeretet és felekezeti hűség* is.

Végül megemlítendő a magyar történelem külföldi megismertetése érdekében végzett munkássága, melynek kiemelkedő darabja a Peter F. Sugarral és Hanák Péterrel együtt szerkesztett Magyarország története, *A History of Hungary* (Indiana UP, 1990).

*

Összefoglalva elmondható, hogy Frank Tibor munkássága egyaránt gazdagította a magyar és az egyetemes (elsősorban angol és amerikai, német és osztrák) történelemtudományt. Ez részben abból adódik, hogy háromnyelvű szerző volt, aki

a magyar mellett angolul és németül egyformán igényesen írt. Többnyelvűségével jelentősen hozzájárult a magyar történelem külföldi megismertetésének nagy ügyéhez, mely területen – tudjuk – oly fájó hiányosságaink vannak.

Életműve sajátos koherenciát mutat, amelyben nemcsak a feldolgozott anyagok kapcsolódnak száz szálon egymáshoz, hanem az értelmezés is mintha egyetlen nagy narratívát alkotna. Hiszen Frank Tibor rendre úgy szól a magyar történelemről, hogy az minden esetben a magyarságnak a világban elfoglalt helyét is segít tisztázni. A másik oldalról pedig azt mondhatjuk: miközben a világra kitekint, nem veszíti szem elől a magyarság történelmét és sorskérdéseit.

Frank Tibor nagyszerű tudós volt, figyelmes kolléga, diákjairól mindig gondoskodó tanár és hűséges barát. Emlékét megőrizzük.

SZERETETT TANÁROM, FRANK TIBOR EMLÉKÉRE*

IN LOVING MEMORY OF PROFESSOR TIBOR FRANK

Borhi László¹

Hahn István, Komoróczy Géza, Ferenczy Endre és a fiatal Frank Tibor a korai 1980-as évek ELTE bölcsészkarának legendás, meghatározó egyéniségei és – nagy szerencsémre – mindannyian tanáraink voltak. Szorosabb tanár-diák kapcsolatomban csak Tiborral alakult ki. Nem lehet elfelejteni mindig elegáns (öltöny és menő nyakkendő) megjelenését, szigorúsággal álcázott kedves, távolságtartóan közeli személyiségét; sztentori, határozott hangját, ahogy lelkesen magyarázza a középkori angol történelem rejtelmét, korrigálja az imádott angol nyelvben elkövetett nyelvtani vagy kiejtési hibákat. Követelt, de az akkori viszonyok között szokatlan módon adott is. Mindenki foglalkozott, mindenkinek komolyan vett, aki tanácsért, irányításért fordult hozzá. Tanár volt, a szó legvalódibb értelmében, aki még féltve őrzött, felbecsülhetetlen eszmei értékű kéziratgyűjteményét is megosztotta a hallgatóival. Ő indított el a pályámon, melyhez fontos szempontokat adott: a források tisztelgetését és elemzését, a percepció és valóság bonyolult viszonyát és legfőképpen az igazság keresését, az intellektuális őszinteséget, annak a követelményét, hogy arra menjünk, amerre a kutatás visz bennünket – kompromisszum nélkül. Nem szerette a felületest, mottója a *knowledge in depth* (az elmélyült tudás) volt. Könyvei felüdülést jelentettek az akkori történeti tárgyú könyvkiadás nem túl színes világában. Fejünkbe verte, hogy a magyar múlt csak a minket körülvevő világgal összevetve, a kölcsönhatásokon keresztül értelmezhető. Nyitott maradt más megközelítések iránt, gondolkodását nem torzította el dogma vagy a tudományos vizsgálaton

* A szöveg eredetileg a *Moszkvában már 1943-ban eldölhetett Erdély sorsa...* címmel közölt tanulmány részeként jelent meg a *Századok* 2023, 157. évfolyam, 3. szám, 413. oldalán. Újraakadémiai engedélyével.

¹ Az MTA doktora; történész; egyetemi tanár, Indiana University Bloomington, USA; tudományos tanácsadó, Magyar Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet Jelenkortörténet osztály.

kívül álló szempont. Ő építette fel a magyar amerikanisztikát, fáradhatatlan motorja volt a magyar–amerikai kapcsolatok jobbításának, tanított és írt, sokat és főleg izgalmasat, jót, Kossuthról és Zerffi Gusztávról, az Osztrák–Magyar Monarchia brit megítéléséről, az amerikai rasszizmusról, a hazai szalonok zene- és művelődéstörténeti jelentőségéről. Minden, amit csinált, fontos volt neki. Hiányozni fog kedvessége, segítőkészsége, a mindig érdekes beszélgetések otthonában vagy a Szamos cukrászdában – „vegyél még egy sütit, kérj még egy fagyit”, ahogy szokta mondani. Hiányozni fog, és nemcsak nekem, hanem – leginkább – a magyar felsőoktatásnak és szellemi életnek.

EMLÉKEZÉS FRANK TIBOR TÖRTÉNÉSZ-AKADÉMIKUSRA POSZTUMUSZ KÖTETÉNEK ÖRVÉN*

REMEMBERING TIBOR FRANK, HISTORIAN-ACADEMICIAN, ON THE OCCASION OF THE PUBLICATION OF HIS POSTHUMOUS VOLUME

Hunyady György¹

Nagy merészség tőlem szerepet vállalni egy ily rangos kötet bemutatóján, amely az oszmán-török birodalom genezisének és romlásának széles ívű történetét tárgyalja. Már az is elbizonytalanító, hogy a meghívó engem mint részben-történészt jelöl meg, de az már bizonyos, hogy tudásom e tárgyban alig haladja meg az *Egri csillagok* Széchenyi Ágnes által jellemzett recepcióját. Legfeljebb annyival, amennyit a történelem szakos Kelet-Európa tanulmányok a '60-as évek első felében ehhez hoztátettek, ami pedig nem sok. De az sem egy magától értetődő, egyszerű kérdés, hogyan jutott el a török birodalom történetének taglalásához maga a közelmúltban elhunyt barátom és kollégám, Frank Tibor professzor, az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának tagja, az újkori történet és az amerikanisztika szaktekintélye. Márpedig ez a posztumusz megjelenő könyv szívügye volt, így lett ennek kezdeményezése, összefogása, gondos szerkesztése tiszteletre méltó tudományos pályájának az utolsó állomása. Alkalmat kínálva arra, hogy 75. születésnapján megemlékezzünk erről a tudományos pályáról.

Amikor megismertem 1965-ben, Frank Tibor a budai Rákóczi Ferenc gimnázium harmadikos tanulója volt, egy számomra érdekes és emlékezetes osztályban, ahol történelemtanár-jelöltként gyakoroltam, majd a következő évben önkéntesen pszichológiát és logikát tanítottam. Első empirikus csoportvizsgálatomat az ő körökben végeztem, *A szociometriai és látens ideológiai szerkezet viszonya a csoportban* tudálékos címmel, feltérképezve az osztály tagjainak vonzalmi kapcsolatait és eszmei egyetértését, és – ami hazai és nemzetközi tekintetben újszerű volt – e kettő összefüggését. Számos, a szellemi életben is nagyratörő karrier indult ebből a színes fiúosztályból, amelynek tagjai között az ambiciózus, művelt

* Elhangzott a Frank Tibor által szerkesztett *Az Oszmán birodalom diadala és bukása* című kötet könyvbemutatóján 2023. február 3-án a MTA Könyvtárában.

¹ Az MTA rendes tagja; szociálpszichológus, professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

és jó humorú, a csiszoltan normatartó és konfliktuskerülő Tibornak megbecsült helye volt. Már ekkor hódolt többirányú gyűjtőszennvedélyének, korán publikált például egy ismeretlen Thomas Mann-levelet, és szépiro és tudós emberekkel vette fel a kapcsolatot. Velem, velünk hamar bensőséges, vidám és családias lett a kapcsolata, hasznát láttuk briliáns nyelvtudásának, segítettük tanácsokkal angol-történelem szakos tanulmányai során (amelyeket a számára oly ismerős ELTE-n folytatott, ahol édesanyja a tudományos adminisztráció hűvös, okos, hatékony kulcsfigurája volt). Csak fokozatosan derült fény személyes múltjának a családjuk egész történetét sötétben beárnyékoló traumájára, hogy édesapját, aki '45 után fontos gazdasági vezető volt, pár nappal a család izraeli kivándorlása előtt (ahogy ő fogalmazott, tisztázatlan körülmények között) elgázolták. A megtartó és mértékadó családi tradíciót anyai nagyszülei képviselték, nagyapja Flesch Ármin a magyar gyermekgyógyászat nagy tekintélyű úttörője volt, s nagyanyja lett az, aki a nagypolgári műveltséget átörököltette számára, dacolva az 1948 utáni elnyomórító viszonyokkal. (Tibor volt, hogy utóbb dedikálta munkáját Marianne nagyanyjának, én úgy érzem azonban, hogy ezt a legtöbb joggal a 2020-ban megjelent *Szalonvilág. A polgári érintkezés modernizálása a 19. században* című kötetével tehette volna, amely finom mívű kultúrtörténeti leírásaival érzékelteti azt az ízlést, tudást, igénynivót, amit ő jelenített meg, közvetített, s amivel európai és világpolgárrá avatta unokáját.)

Az egyetem elvégzése után Frank Tibor kereste és idővel meglelte tanulmányai legjobb folytatását az újkori egyetemes történet és az angol stúdiumok billegő határvidékén: az oktatói szerepet. Ez kis kitérőkkel teljes sikerrel is járt – s mint tudjuk, évtizedek távlatában az angol szakos képzés alakításának, de az amerikanisztika programjának is reprezentánsa lett. A modern filológia ezen frekvenciált területén a történeti stúdiumok legfőbb képviselőjévé vált, utóbb a széles szakterület operatív vezetője volt az egyetemen, a szerveződő hazai szakmai közéletben, s az erősödő nemzetközi kapcsolatokban. Aztán még a büszke történész szakma is – egyetemi s kutatóintézeti építményének ajtaját megnyitva – vezető orgánuma, a *Századok*, és akadémiai vezető testülete, a Történettudományi Bizottság élére invitálta mint akademikust. E magasra törő út kezdetén volt két viszonylag rövid egzisztenciális kitérője, amelyekért és amelyek sikertelenségéért részben magam is kárhoztathatom. A '70-es évek során átmenetileg tudományos titkára volt a Tömegkommunikációs Kutatóközpontnak (amelyet hízelgő analógiaként a legendás Ann Arbor-i Társadalomkutató Intézet koppintott másaként lehet elképzelni) és a '80-as évek elején futólag miniszteri titkár volt a Művelődési Minisztériumban (Köpeczi Béla mellett, a '85-ös oktatási törvény előkészítésekor). Bármilyen egyszerű és ügyes, kezdeményező és tapintatos szervező egyéniség is volt Frank Tibor, amit ezen tapasztalatain is okulva százszor bizonyított, a hatalmi-szervezeti viszonyok élő szövédéjében nem találta meg a helyét, meg is szenvedte ezeket. Ám azért sem felesleges ezt egyáltalán szóba hozni, mert segít

annak felismerésében, hogy saját személyiségével milyen kontrasztos viszonyban is állt a 19. századi hatalmi játékos, a széltoló, intrikus Zerffi Gusztáv karaktere, aki Tibor 1979-ben védett kandidátusi értekezésének és 1985-ben megjelent első monográfiájának kitüntetett tárgya volt.

E tárgyválasztásnak nyilvánvalóan nem lenne elégséges motívuma a rácsodálkozás az itt említett kontrasztos különbségre, bár a bemutatás kritikus tónusát ez bizonyosan átszínezte. Az indítékok között nyilván előkelő helyen áll a historiográfiai szakadás: míg a hazai történetírás a szabadságharc hirtelen fellelkesült hívét, majd az udvar emigrációt figyelő és mételyező ügynökét azonosította Zerffiben, az angol–japán szakirodalom egy mértékadó és szellemileg kisugárzó műtörténészt és történetírót tartott benne számon. A sok nehézségbe ütköző és messze kalandozó forrásgyűjtésre már ez a furcsa diszkontinuitás is ösztönzést adott. Ehhez járult a külhoni, különösen a londoni emigráció szövevényében lavírozó Zerffi – mégoly laza, de létező – kapcsolata Kossuth és Marx köreivel, és hogy ez betekintést adott a két személyi kör, *nota bene* bennük testet öltő eszmei törekvés korabeli kapcsolatába. (Ennek nyomán Frank Tibor *anno* tompítani igyekezett a proletár-forradalmi és a nemzeti-szabadságharcos nézőpontok kiélezett szembeállítását.) Főhőse iránt talán túlzó megértést tanúsított a fiatal szerző, amikor többek között ezt írta: „A származásának nyűgétől szabadulni igyekvő Zerffi ugyanis nemcsak nemzet nélküli, hanem bizonyos mértékben társadalmon kívüli szerepben élt, akár asszimiláns zsidóként Metternich Magyarországon, akár hontalan magyar emigránsként Törökországban és Nyugat-Európában, akár osztrák agent provocateurként a nemzetközi forradalmi emigrációban, vagy éppen forradalmár honvédkapitányként a viktoriánus tudományosságban.” Majd így folytatja: „a szociális peremhelyzet magyarázhatja sok esetben az etikai normák cinikus semmibe vételét, emberekkel, tettekkel és szavakkal folytatott felelőtlen és gátlástalan játékát is”. Ehhez hozzátehetnénk: vagy *vica versa*. Mindenesetre, a világnézeti elfogultságtól a szerző nyilvánvalóan távol igyekezett tartani magát, és egyfajta levert realizmussal ábrázolta a morális értékhány és az evilági sikertörténet bizonyos értelemben pajzán viszonyát is.

A hosszan készült Zerffi-monográfia nemzetközi visszhangra talált (lefordították japánra is), de a legtöbbet azzal és azáltal jelentette, hogy nehezen elérhető sokágú forrásanyaga a tényekből szorgosan építkező kutatót messze továbbvezette. Az osztrák ágens működése a szó egy teljesebb értelmében vett nemzetközi viszonyrendszerben töltött be funkciót, és nyerte el értelmét, s Tibor távlatos célja épp ennek a nemzetközi viszonyrendszernek a felderítése lett (mondhatnánk ezt inkább viszonyulásrendszernek, hiszen a kezdetektől az érdekelte, hogy egyes nemzetek milyen értékeléssel átszőtt képet formáltak másokról, akár a diplomácia kormányzati szintjén, akár a főként sajtóban/irodalomban megjelenő közgondolkodás szintjén). Az 1867. évi korszakos jelentőségű kiegyezés visszhangjával már 1976-ban foglalkozott, majd ismereteit egyre növelve 2019-ben jutott el a

Viktória királynő kezeihez című monografikus feldolgozásig. A történelmi konstellációt, amelyben sem az angolok, sem a poroszok által nem preferált Magyarország rész-nagyhatalmi státust nyert, s ennek a dinamizáló gazdasági, társadalmi, kulturális kihatásait, Frank Tibor számos írásában sokoldalúan méltányolta, s többek között érzékenyen reagált az orosz–lengyel földről nagy számban menekülő zsidók emancipált befogadására, amit ők erős asszimilációs készséggel és a monarchiához, majd a többségi nemzethez való kötődéssel fogadtak. A világháború, Trianon és a felkavaró forradalmak nem kerültek a szerző figyelmének előterébe, ám értelemszerűen ezekből vezette le az antiszemita bűnbakképzést és a Horthy-korszak mindent átható revíziós politikáját. Szakmai munkásságának kitüntetett tárgya lett viszont a Horthy-korszakban, udvariasan szólva, szubdomináns angolszász orientáció, a liberális nagytőke által szponzorált kulturális kapcsolatkeresés, a *Hungarian Quarterly* elakadó hangja, s a diplomáciai téren ez irányba tett erőfeszítések, a Montgomery amerikai nagykövet közvetítésével is formált külhoni Horthy-kép, a vonakodó csatlósról formált benyomás. A második világháború keretezi ezt a történeti időszávot, amelynek magyar ambícióival és angolszász megítélésével érdemben foglalkozott, tényközlő modorban, realista szellemben, lemondó perspektívában.

A dualizmus korától a Horthy-korszakon át a Kádár-korszakkal bezárólag számos elemző tanulmányt írt a művelődés, a tudomány művelésének múltjáról, az oktatás, különösen az angol–amerikai filológia intézményeiről és ezek működéséről – kirívó példaként a '70-es évek történész külkapcsolatairól is –, de a nemzetközi viszonyok magyar fókuszú bemutatásakor alapvetően a 19. század közepétől a 20. század közepéig terjedő időszakot vette célba.

Frank Tibor húsz-huszonöt tanulmányban tárgyalta viszont a kiáramlás, az emigráció, a nemzeti identitásváltás kérdéseit, e tárgyban első írása 1991-ben Neuman Jánosról szólt, a legutolsó pedig összegző monográfiája, melynek angol kiadása után, 2012-ben jelent meg a magyar változat, *Kettős kívándorlás* címen. Az Európából Amerikára zúduló menekültáramlatnak Laura Fermi 1968-as klasszikus munkája nyomán rohamosan gyarapodott az irodalma, amelyhez Tibor a magasan kvalifikált magyar értelmiségiek odavezető útjának történetével járult hozzá. Aprólékos műgonddal gyűjtött ténymegfigyeléseinek legfőbb tanulsága az volt, hogy ezek a zömmel zsidó származású magyar entellektüellek szinte egybevágó utat jártak be – így okkal, joggal lehet csoport-élettörténetükről beszélni, amit ő ismételten prozopográfiának nevez... Rokonzilegű a középosztályi háttérük a többnyire anyanyelvi szintű német nyelvtudással, a '20-as évektől az átpolitizált diszkriminatív légkör kiteszítja őket az országból. Német nyelvű egyetemekre mennek, inkább Csehországba, mint Ausztriába, ám sokan Németországba, ott az úgymond amerikanizált Berlinbe. Élvezik ennek nyugtalan szabadságát, szabados pezsgését, megújuló művészetét. Hitler áttörésekor – már az üzőttség rossz tapasztalatokban fogant érzékenységgel – Amerikába igyekez-

nek, amelynek fogadókészsége – bevándorlási kvótarendszere miatt – korlátozott. Ők zömmel a viszonylag megengedő német kvótába esnek, ám ezen túl is vannak kivételek, a képzettségük és tehetségük alapján kiemelkedőket – nem jótékony-sági alapon, hanem a haszonelv jegyében – befogadó szervezetek juttatják munkakedvüket ösztönző feltételek közé, amit is – várhatóan és érthetően – ők hálával, aktívan, antifasiszta elkötelezettséggel viszonznak. Különösen érdekfeszítő, amint ezt a típusfolyamatot Frank Tibor egyéni karakterekre és életfeltételekre tekintettel árnyalja, nem hallgatva el az ismételt beilleszkedés embert próbáló nehézségeit, a befogadó társadalmi közeg megosztottságát, a bürokratikus megkötésekben benne rejlő etnikai diszkriminációt. Mégis, a bevándorlók életrevalónak bizonyulnak, nota bene a szó szoros értelmében is, hiszen körükben viszonylag gyakori az unikális nyolcvan–száz éves élettartam. Szellemes, ahogy Tibor a problémamegoldás keresésében és originalitásában azonosítja a magyar bevándoroltak – néhány esetben demonstrálhatóan – kirívó, és Amerikában messzemenően honorált szellemi hozamát. Ennek háttérében látja a dualizmus Magyarországnak gazdasági-kulturális dinamikáját, konkrétan pedig e korszak – Kármán Mór jóvoltából – legjobb német tapasztalatokra épülő elit középiskoláit.

A bevándorlás/átvándorlás problematikája volt az az erős átütő indíték, ami Frank Tibor kutatómunkáját az Egyesült Államok felé fordította, bár korábban is vizsgálta Kossuth amerikai útját és – az ő szavával élve – propaganda sikereit. Foglalkozott az USA diplomáciájával (magyar és szovjet relációban) a második világháború előtt-alatt, és kitüntette figyelmével az amerikai ráhatást német földön az első, de különösen a második világháborút követően. Ezen fókuszpontok mellett és mögött Amerikához kötötte több évtizedes oktatómunkája itthon, de a rendszeres ottani vendégprofesszori munkájához fűződő személyes élményanyag is az amerikai élettel és szellemi közeggel kapcsolatban. Utalt egy helyütt arra, hogy elsőként (bevándorolt) nagybátyjához vitte 1965-ben a nem kevesebb mint hathetes (de olcsó) hajóútja, amelyet aztán gyorsabb utazások és hosszabb kint tartózkodások évszámra követtek. Többet volt ott, mint amennyi időt Angliában töltött. Rendkívüli olvasottsága és feltárt jelentörténeti forrásainak tömege a megélt tapasztalatokkal együtt kölcsönöznek élményszerűséget, szokatlan lendületet és plaszticitást az amerikai közszellemmel foglalkozó tanulmányainak és publicisztikai termésének. Számomra különösen kedves tanulmányában elmélyedt a „public morale”, a közgondolkodás módszeres vizsgálatának amerikai kezdeteibe, de az amerikai világlátás jellegzetességeit is igyekezett megragadni – nem egyszer a nyelvi kifejezés sajátosságai alapján – mint e kultúrára jellemző tér- és időfelfogást, értékfelfogást és küldetéstudatot. Igen, az amerikai (prototipikus fogyasztói) társadalommal szemben világszerte elterjedt sztereotípiákkal és a közkeletű kultúrkritikával szemben Frank Tibor érzékelt és megfogalmazta a kommunikációban, a személyközi kapcsolatokban, az egyetemeken mint kulturális központokban meglévő, az amerikai angolban rendre kiütköző értékeket, mint

amilyen a hierarchiák bonyodalmaiktól mentes egyszerű közvetlenség, a megoldást kereső gyakorlatiasság, a köznapi értelemben vett célszerű racionalitás. Ugyanakkor szellemes fordulatának parafrázisaként, amikor is Joseph E. Davies moszkvai amerikai nagykövetet „a vak szemtanú” címkével illette, kimondhatjuk, hogy Frank Tibor korántsem volt vak az amerikai társadalom és kultúra válságtüneteivel szemben: látta, amint ugyanaz az amerikai küldetéstudat, „Manifest Destiny”, amely támogatta a világ népeit és nagy társadalmi csoportokat szabadságuk öntudatára ébredésében, ugyanakkor kiszolgálta a hatalmi kiterjeszkedést, a birodalomépítést és ez mára a kolosszális szuperhatalom túltengésére vezetett. Nemcsak az téveszme, hogy a maga világlátása és intézményes jogrendszere egyetemes, világszerte kikényszeríthető és kikényszerítendő, hanem e világlátás és intézményrendszer magában is ellentmondásokkal terhelt és kifulladásban van: Tibor visszatérően ostorozta a PC – politikai korrektség – normarendszerének képmutató egyoldalúságát, erőszakosságát, aminek visszahatásaként a Trump-féle, normát nem ismerő cinizmus, mértéket nem ismerő félrevezetés, a közjó iránti önző érdektelenség nyer politikai teret. Az „amerikai évszázad” végét sejteti a romló társadalmi közérzet, az agresszió és mentális bajok terjedése, a gazdasági hatékonyság hanyatlása, s a világhatalmi ellenlábaskodás gyűrűzése.

A birodalmak kialakulása, a birodalomépítés szellemi sugallata, a birodalmak betagoló ereje majd széttagolódásának dinamikája nyilvánvalóan nem új keletű történeti problematika, bár a globalizáció hosszabb távon Amerika által fémjelzett folyamatában új értelmet nyer, és új súlyra tesz szert. Tibor a birodalmak emelkedésének és bukásának nagy történeti problematikájával szembesült 2001. szeptember 11-én, amelynek sokkját az Egyesült Államokban élte meg. Meglehet, hogy közvetlenül ez vezette őt nagy lélegzetű birodalomtörténeti sorozatának gondolatára, megindítására, roppant hazai szervezőmunkájára.

Állíthatjuk-e, hogy az Egyesült Államok kiemelkedésének története és bukásának fenyegetése (hogy az általa visszatérően idézett Paul Kennedy 1987-es klasszikusára utaljunk) emelte Frank Tibor nézőpontját a globalizálódó világ birodalmi viszonyainak absztrakciós magaslatára? Ez az állítás részben igaz, részben nem. Ha 450 írásművének teljes gazdagságát tekintjük, akkor a birodalmi szempont, a birodalom mint egység és ennek sorsa a kezdetektől fogva szeme előtt volt. Ausztria birodalmi státusának megőrzéséről szól a kiegyezéskor, és ami különösen fontos számunkra, ismételten hangsúlyozza: Magyarország a dualista államban tett szert rész-birodalmi helyzetre, Európa ezen méretes birodalmának lett nagyobbik fele, s fejlődött olyannyira, hogy azt Trianon óta, száz év elteltével is nosztalgikus emlékezetünkben őrizzük. Írja, hogy a viktoriánus Anglia világbirodalomként már megtorpant, amikor Bismarck második német birodalma gyarapodásnak indult. Anglia még a cári orosz birodalomtól tartott, ám a nyugati demokráciák (mint Tibornál olvashattuk, A. J. P. Taylor professzor kaján öröme) a szovjet orosz birodalommal szövetkeztek a faji világuralmat hirdető német Harmadik Birodalom-

mal szemben. Frank Tibor feltárt források alapján – induktív úton-módon – ezeket a nemzetközi konstellációkat, ezek szereplőit és tetteiket tárgyalta, ám elsőként az Egyesült Államok esetében tért át a kezdetektől a felsejlő hanyatlásig tartó birodalomtörténeti út longitudinális követésére. Ezzel járt tudásanyagának gyarapodása, oktatási feladatainak logikája, de – alighanem – a globalizálódó világ perspektivikus alakulására irányuló égő szakmai érdeklődése is.

A 2010-es években szakmai törzsterületére, a kettős angolszász világra vonatkozó tanulmányait szűrve, összezsírozva már ezen nézőpontból rendezi össze *Britannia vonzásában* és *Amerika világai* címen, majd szoros egymásutánban kompetens magyar kutatók írásaiból színes mozaikszerű összképet szerkeszt *Angliától Nagy-Britanniáig*, illetve *Gyarmatokból impérium* árulkodó címeken. Sorozatunk – hogy így nevezzem – következő három kötete szintűgy egy-egy birodalomtörténeti dinamikájával foglalkozik: *Németföldből Németországba*, *Az orosz birodalom születési* és most *Az Oszmán birodalomtól Törökországig*. Övé a vezérgondolat, a tartalmi kezdeményezés és a tiszteletet érdemlő szervező munka. Ám mértéktartóan egy-két tanulmánya szerepel a kötetekben, az ismerősebb német történetben ugyan a birodalmi identitásra vonatkozó koncepcionális írás is, egyebekben viszont csak egy-egy kapcsolattörténeti metszet.

Az újabb impozáns teljesítmény láttán leszűrhetjük, hogy a sorozat minden elemével gyarapodott a magyar történetírás, színvonalas és gondolatébresztő kötetet kapott az olvasóközönség. Ébredhet persze bennünk hiányérzet is, kettős értelemben. Egyrészt, ha a világtáblóban tekintetbe vehető birodalmak sora nem is végtelen, de hosszú, el egészen az ezoterikus, egyben mégis igen realiztikus Kínáig. Másrészt, ahogy sokféle a birodalmak genezise, felbomlásuk sem redukálható egy-két magyarázó elvre, például a gazdaságot túlterhelő állami-katonai terjeszkedésre, vagy az egységet szétbontó nemzeti ébredés kulturális valóságára és politikai illúzióira. A történeti változatosságot tiszteletben tartó, tűrő, váró Frank professzor tovább haladva a megkezdett úton nyilván e tekintetben is színpompás tipológiáig jutott volna el.

Most azonban itt maradtunk mi, kezünkben a posztumusz megjelent, értékesnek ígérkező kollektív szakmunka, a perspektivikus sorozat újabb állomása. Hálaival köszönhetjük, és köszönhetjük a kiadónak, a tudós közreműködőknek és korántsem utolsósorban a sorozat és a kötet – a szó legnemesebb értelmében – alkotó szerkesztőjének. Ez csak aláhúzza, amit ma, Frank Tibor 75. születésnapján gondolnak szerettei, barátai, társszerzői és kollégái, tanítványai és mindennemű tisztelője: „milyen kár, milyen kár, hogy nincs folytatás”. Hozzáteszem, bízunk abban, hogy lesznek Frank Tibornak, a jeles történettudósnak, a kiváló tanárnak, az európai gondolkodónak méltó követői, akik ezt a gyümölcsöző kezdeményezését is tovább viszik.

Könyvszemle

SIPOS JÚLIA GONDOZÁSÁBAN

ANDREA KOMLOSY: WORK: THE LAST 1,000 YEARS A munka elmúlt ezer éve

Andrea Komlosy könyve a történelem gazdasági vonatkozásait az élőmunka oldaláról mutatja be. Az International Institute of Social History (Amszterdam) által összegyűjtött hatalmas adathalmazon alapuló tanulmány szolgált a munka alapjául. A szerző magyar gyökerekkel rendelkező, bár a magyar nyelvet már nem beszélő osztrák professzor. Irodalomjegyzéke hatalmas ismeretanyagot ölel fel. A munka oldaláról nézve nem olvashattunk a gazdaságról eddig ilyen alapos áttekintést az elmúlt ezer, sőt – helyenként visszanyúlva – kétezer vagy olykor több ezer esztendőről. Ami Komlosy könyvének külön érdekességét adja számunkra az, hogy Közép-Európából kitekintve elemzi a világtörténelmet és a világgazdaságot. A nagyobb lélegzetű világgazdaságra vonatkozó és történeti elemzések ugyanis rendszerint nyugati, angolszász szempontból fogalmazódnak meg.

Komlosy könyvében rámutat a munka kettős természetére: a nehéz fizikai munka teher, az alkotómunka azonban öröm (ezt már a Biblia is így idézi). Az emberiség mindig is szeretett volna megszabadulni a fizikai munka terhétől, ezért a rabszolgaság korában ez utóbbit az alávétett helyzetű rétegekkel végeztették. A rabszolgakereskedelem, az emberek szolgasorba kényszerítése végigkíséri a történelem folyamatát.

A szerző a munka fogalmát tágan értelmezi. Minden, a létfenntartáshoz tartozó tevékenységet idesorol. Nem szűkíti le a munkát a kapitalista korszak beköszöntevel jelentkező, háztartáson kívüli pénzkereső foglalkozásokra. Az is a munka fogalmához tartozik, amit a családon belül, a ház körül, esetleg kisgazdaságokban nem bérért vagy más ellenszolgáltatásért végeznek. Mi több, még a gyermekszülés és -nevelés is idetartozik a felsorolásban!

A könyv hat nagy történelmi korszakban vizsgálja a munka fogalmát és a munkaviszonyok alakulását. A vizsgált időszak szempontjából kiemelt esztendők: 1250, 1500, 1700, 1800, 1900 és a 2000-es évek.

Az ezer év első szakaszát, amelyet 1250-nel indít, világgazdasági szempontból a mongol világbirodalom létrejötte határozta meg. A kontinens nyugati felén

az európai latin (keresztény) civilizáció országai épültek ki. Egyik hatalmi régió sem uralta a Kelet és Nyugat közötti munkamegosztást. A mongolok a meghódított területeket lerabolták, kifosztották, ezen kívül a munkaerő forrásának tekintették. Európa nyugati felén ezzel szemben lassan kialakult a városiasodás, amely a kézműveseknek már más megélhetési módot biztosított, mint amilyet a nomád pásztorélet nyújthatott, vagy amit a földművelés nehéz munkája lehetővé tett. (Csak megjegyezzük: az, hogy a mongol birodalom szándéka ellenére nem terjeszkedhetett tovább Nyugatra, a magyar és lengyel társadalom hatalmas áldozatvállalásának köszönhető. Ezzel az szempontrendszerrel a könyv nem igazán foglalkozik.)

Az 1500-as év a felfedezések korát és mindenekelőtt az amerikai kolóniákkal kialakuló munkamegosztás korszakának kezdetét jelzi. Ekkor a hangsúly a nyersanyagellátás biztosításán volt a végterméket gyártó európai ipar számára. A változás a kelet-európai régióval egy európai belső munkamegosztás megerősödését is magával hozta, hiszen Kelet-Európa látta el agrártermékekkel, fával a nyugati területeket. A legtöbb ország nagy erőfeszítéseket tett, hogy bekapcsolódjék az eurázsiai kereskedelembe. Ebben jelentős mértékben támaszkodtak az időközben felfedezett Amerikából származó nemesfémekre mint fizetőeszközre.

Az 1700-as évektől kezdve a kereskedők kialakították a bér munka rendszerét az alapvetően önálló vidék és a városokban lévő céhes ipar között. Eurázsia két fele között is intenzívebbé vált a kapcsolat. A Brit Kelet-indiai Társaság kapcsolta be az ázsiai termelést a világkereskedelemben, egyfajta globalizáció ment végbe. Az Afrikából szállító rabszolgakereskedők elfogadták a kiváló minőségű indiai textilt fizetség fejében, így Amerikában a rabszolgák ebből készült ruhát hordtak. A kialakuló kapitalista piacgazdasági rendszer beolvastotta a különböző munkafeltételekkel dolgozó helyi gazdaságokat egy meglehetősen egyenlőtlen nemzetközi munkamegosztási folyamatba, amelynek hasznát a végtermék előállítója fölözte le.

Az 1800-as esztendőkhöz az ipari forradalom Nyugat-Európa ellenőrzése alá helyezte a termékláncokat. Ekkor végleg kialakult a munka fogalmának mai értelmezése, amely a háztartási feladatok körén kívül eső pénzkereső foglalkozást jelentette. Az európai társadalmakban ez ahhoz vezetett, hogy a nők gazdasági, társadalmi értelemben kiszolgáltatottá váltak a férfiaktól, mivel ott-honi tevékenységüket nem tekintették „munkának”. Ázsia régióiban azonban megmaradt a család mint termelőegység szerepe, amelyben mindenki ellátta a maga feladatát.

A 19. század végére általánossá vált a munka kereső foglalkozásként való értelmezése. Európában megszűntek a jobbágyi kötöttségek, ugyanakkor új szolgai viszonyok alakultak ki a társadalomban. A munkával kapcsolatos fogalmak hamarosan bekerültek a jogszabályokba, az állami tervezésbe és a munkásmozgalmakba.

A 20. század elején kialakult a háromosztatú rendszer: munkáltató, munkavállaló és az állam játszott szerepet a nagyüzemi termelés megszervezésében. Az 1980-as években, a tömegtermelés válságjeleinek mutatkozásakor kezdett megváltozni a munka fogalmának értelmezése. A szocialista gazdasági modell 1990-ben megbukott. Egyre kevésbé kellett tartani Nyugaton a munkások érdekvédelmi képességétől. Rugalmasabbá vált a foglalkoztatás, a munkaviszonyt gyakran felváltotta szerződéses jogviszony. Tér nyílt a munka fogalmának újradefiniálásához, az arra vonatkozó szabályzások megváltoztatásához. Mindez határozottan visszavetette a munkafeltételek addigi javuló tendenciáját a piacgazdasági országokban.

Legfőbb ideje volt mindezek miatt a munka fogalmát illetően egy szélesebb perspektívájú megközelítés érvényesítésének. Egyrészt, a modern globális világ-gazdaság munkamegosztása megmagyarázhatatlan a tágabban definiált fogalom felhasználása nélkül, másrészt, a fejlett világban erősödő női emancipáció egyre inkább felszínre hozza a (többnyire) női munkának tekintett háztartási tevékenység alábecsültségének ellentmondásait.

A 2000-es években a 20. század elejére kialakult rendszer: a munkáltató, munkavállaló, valamint az állam egyeztetésén alapuló alkufolyamat szétesett. Az a liberális gondolati keret, hogy a munkavállaló és a munkáltató megegyezése alakítja a bérköltségeket, mára érvényét veszítette. Az elmúlt időszakban a fejlett országokban egyre nőtt a munkafeladatok kiszervezésének gyakorlata. E folyamatból való félelem egyértelműen hatással volt a fejlett országok béviszonyaira, így mára gyakorlatilag a munkaadó diktál. A múlt század második felétől eltérően a bérek emelkedése az 1980-as évek után lelassult, vagy egyenesen elmaradt. Egyre általánosabb lett világszerte a szakszervezetek visszaszorulása, az úgynevezett rugalmas munkavégzés, valamint a vállalkozási formában történő alkalmazás terjedése. A munkavállalók számára ez a bizonytalanság növekedését jelenti.

A kötet érzékenyen mutat rá, hogy a volt szocialista országok gazdaságaiban az 1990 előtti bérrendszer csökkentett szinten tartotta a munkavállalók béreit a nemzetközi munkamegosztás egyes szakaszaiba való bekapcsolódáskor. A szerző részletesen tárgyalja ezt a jelenséget, amely e régió jövedelmének, sőt, munkaerőjének Nyugatra szivárgását eredményezi. Úgy tűnik azonban, mégis pozitívabb képet alkot a gazdaságfejlődés szocialista szakaszáról, mint észszerű lenne. Nem érzékelteti, hogy milyen problémát jelentett a nők kényszerű munkaviszonyba terelése a szocialista időkben. (A magyar adatok alapján 1960 után vált tömegessé a női foglalkoztatás; de ezzel párhuzamosan látványosan visszaesett a gyermekvállalás. Nyilván nem kizárólag ez volt a bekövetkezett népességfogyás oka, de a két jelenség között kimutatható kapcsolat erős.)

Andrea Komlosy kötete lényegi megállapításaival izgalmas módon járul hozzá az összehasonlító gazdaságtörténet eredményeihez. Különösen tanulságos

lehet magyarországi olvasói számára a keleti uniós országok bérhelyzetének feltárása. Ez utóbbi vizsgálati területet célszerű lenne további elemzések tárgyává tenni.

(*Andrea Komlosy: Works: The Last 1,000 Years. London–New York: Verso, 2018, 272 o. ISBN 9781786634108 Eredeti megjelenése német nyelven: Andrea Komlosy: Arbeit. Eine globalhistorische Perspektive. 13. bis 21. Jahrhundert. Wien: Promedia Verlag, 2014, 208 o. ISBN 9783853718506*)

Botos Katalin

DSc, professor emeritus, Szegedi Tudományegyetem

HETÉNYI ZSUZSA: СДВИГИ. УЗОРЫ ПРОЗЫ НАБОКОВА A nabokovi próza mintázatai

Az oroszul és angolul alkotó Vladimir Nabokov írásait kivételes tudatossággal komponálta, nagy műgonddal szőtte motívumhálóját. Telített szemantikájú szövegeinek ideális olvasója Carl R. Proffer szerint az, aki jól tudja Nabokov mindhárom nyelvét, nagyszerű nyomkereső és rejtvényfejtő, és éles a memóriája. Hetényi Zsuzsa, aki huszonöt éve foglalkozik Nabokov munkásságával, minden szempontból megtestesíti és képviseli ezt az olvasót. E negyedszázad alatt nemcsak számos tanulmányt publikált az íróról, hanem két monográfiát is írt a 20. századi irodalom kultikus alakjának alkotásmódszerűséről, emellett pedig három regényét, nyolc novelláját és néhány esszéjét is lefordította magyarra. Az első, 928 oldalas, *Nabokov regényösvényein* című monográfiája 2015-ben jelent meg. E munka különlegessége, hogy az író 1925 és 1977 között írt összes regényét értelmezi, még hozzá keletkezésük sorrendjében. Erre pedig a rendkívül kiterjedt nemzetközi szakirodalomban nem találunk példát.

Hetényi Zsuzsa második Nabokov-monográfiája már orosz nyelvű. A könyv huszonkét tanulmányt tartalmaz, amelyeket korábbi, közel hetven, különböző nyelvű cikke alapján írt meg oroszul. A címben szereplő 'szdvig' szó elmozdulást, váltást, eltolást, geológiai szakszóként pedig csuszamlást, vetődést jelent. A szerkezeti hasadások – épp úgy, ahogy a geológiai deformációkban – a szövegben korábban rejtve maradt rétegeket tárnak fel, feszültséget tartanak fenn. Nabokov és értelmezője, Hetényi felfogásában a normától, elvárásoktól való eltérés, a határhelyzetek lehetőséget adnak a dolgok más nézőpontból való szemléletére. A játékelv, az automatizmusok leküzdése, a különössé tevés a szüzsétől kezdve az alakformáláson, motívumszövésen, narráción át a nyelvig a nabokovi próza minden szintjét áthatják. Ahogy a szójátékos alcím (Uzori prozi Nabokova) is jelzi, a monográfia ezeket a mintázatokat vizsgálja.

A könyv négy különböző fókuszú tematikus részből áll, azokat pedig egymással belsőleg összefüggő megközelítésmódban tárgyalta fejezetek alkotják. Az *Erotextus* című első rész írásai az erotikumról és az eksztázisról való gondolkodás köré szerveződnek. Az 1955-ös megjelenése után világszerte botrányt kiváltó *Lolita* és a későbbi nagy teljesítmény, az *Ada* kapcsán szó esik a pedofiliáról, vérfertőzésről és a pornográfia vádjáról is. Hetényi Zsuzsa szerint Nabokov nem a köznapi erotikumot írja le, mert világában Erosz és Logosz, szexuális és tex-

tuális öröm és gyönyör szorosan összekapcsolódnak. E jellegzetesség fogalmi megragadására Hetényi saját terminust alkot, a szinkretikus erotextust. Nabokov világában az eksztázis, Hetényi szerint, kitüntetett szerepet kap, mert csak ez képes feloldani az én határait, kiszabadítani a realitás fogságából, és létrehozni a kapcsolatot a túlnani világgal. Három eksztatikus állapotot különít el a nabokovi szövegekben: a testi szerelmet, a halál közelségének átélését és az alkotást.

A Nabokov-kutatás egyik axiómája, hogy a nabokovi motívumok poligenezisűek, azaz képei egyszerre mozgósíthatnak sokféle kulturális kódrendszert, különböző kultúrkörökhöz köthető forrásokat. A kutató rendkívül következetesen alkalmazza a mitopoétikai elemzést: a második részben például *A Luzsin-védelem* dantei utalásainak számos mozzanatra kiterjedő, széles körű feltárására vállalkozik lenyűgözően nagy műveltséganyagot, gnosztikus, ezoterikus, szabadkőműves beavatási motívumokat kapcsol be az elemzésbe.

A fordíthatóság kérdésével, valamint a fonetikai játékkal, a hangok és a betűformák szemantikai telítettségének vizsgálatával foglalkozik *A próza mintázatai* című rész. Nabokov a szöveg legapróbb vizuális-grafikai egységét is képes szemantizálni. Ebben szerepet játszik Nabokov színesztétikus képessége és többnyelvűsége is. Nabokov tudatosan keverte a nyelveket, feldarabolta a szavakat, és a kapott egységeket összekeverve alkotott új, hibrid szavakat, sőt hibrid nyelvet. (Ezt a hibridizálást érzékelteti a könyv címe, Nabokov nevében a latin és cirill betűk vegyítése.) Külön említést érdemelnek Nabokov fordításai, különösen az önfordítások és az erről szóló elméleti írásai. A magát háromnyelvűnek (orosz, angol, francia) valló Nabokov oroszul írt regényeinek többségét egyedül vagy társfordítóval ültette át angolra, s e munka során vált igazán kétnyelvű íróvá, míg angolul írott művei közül csak a *Lolita* orosz változatát készítette el maga. Nabokov az angolra fordítás során nagyon gyakran új szövegvariánst hozott létre. Ezért fia úgy rendelkezett, hogy a harmadik nyelvre fordítások mindig az angol nyelvű szöveg alapján készüljenek, mert azok későbbi változatok. Hetényi Zsuzsa kutatói és fordítói tapasztalata alapján formabontó módon azt javasolja, hogy a Nabokov-fordító mindkét írói változattal dolgozzon párhuzamosan, és mindig a magasabban poetizált megoldást vegye figyelembe.

A tükröződés alakzata kulcsfontosságú a Nabokov-életműben, ennek egyik sajátos változata a hatás- és kapcsolattörténet, illetve a tipológiai párhuzamok keresése. A *Tükröződések* című negyedik rész olyan művészeti jelenségekkel, poétikai formákkal és alkotói stratégiákkal foglalkozik, amelyek Nabokov művei mellett Mihail Lermontov, Andrej Belij, Borisz Paszternak, Viktor Sklovszkij és Danyiil Harmsz alkotásaiban is fellelhetők. A fejezet nyitó írása Nabokov Lermontov-értelmezését mutatja be. Nabokov fordította angolra a *Korunk hőseit*, valamint több Lermontov-verset. Hetényi kiemeli Lermontov *Álom* című versének szerepét, annak vershelyzete és a halált különleges formában bemutató hármas álom víziójából megalkotja az álomhalál fogalmát. Ennek koncepciója ugyan

érintkezik a kétértésnek és a túlnani világnak a Nabokov szakirodalomból jól ismert gondolatával, annyiban azonban eltér ezektől Hetényi szerint, hogy nem bináris oppozícióként kezelendő, hanem egy bonyolultabb szerkezet, amelyből több irányban indulhat el a metafizikai kérdésekről való gondolkodás. Ez az álomspirál vagy többszintes narrációs szerkezet számos Nabokov-mű alapvető konstrukciós elve lett. E rész fejezetei számos érdekes megfigyelést tartalmaznak a nabokovi próza és a kortárs orosz szimbolista, posztszimbolista és avantgárd irodalom kapcsolatáról.

Ahogy a *Nabokov regényösvényein*, úgy a *Szdvigi* is termékeny párbeszédet kezdeményez a nemzetközi Nabokov-kutatással. Hetényi Zsuzsa munkája jól illeszkedik annak meghatározó irányvonalaihoz, használja jól bejáratott és kidolgozott metanyelvét, ugyanakkor nagyon is egyedi módon, saját értelmezői nyelv kialakításának igényével teszi mindezt. Ez pedig egyszerre képes érzékelteni a Nabokov-szövegek olvasásának élvezetét, örvényszerű varázslatát (hiszen ne feledjük, hogy Nabokov szerint a művészet működési alapelve és hatásmechanizmusa a bővülés, az elvarázslás bonyolult játéka), és a folytonosan, minden szövegmozzanatban jelentést kereső, nagy tárgyi tudást és intellektuális munkát igénylő értelmezői élvezetet.

(Zsuzsa Hetényi: *Сдвиги. Узоры прозы Набокова*. [Sdvigi. Uzori prozi Nabokova]. Boston–St. Petersburg: Academic Studies Press–Bibliorossica, 2022, 459 o., ISBN 9781644697591)

Kalafatics Zsuzsanna

főiskolai docens
Budapesti Gazdasági Egyetem

ANTROPOLÓGIA – GONDOLKODÁS – ALKOTÁS „Gyakorlatias bennfentesség” – Köszöntőkötet a 70 éves A. Gergely András tiszteletére

A. Gergely András (1952–2023) dinamikus és differenciált, az árnyalatnyi eltérésekre is érzékeny világ- és tudományképének, valamint a rá jellemző egyéni intellektuális alakulástörténet és folyamatos szellemi megújulás találó metaforája a „reneszánsz alkat/személyiség” kifejezés. A különböző magyarországi és határon túli oktatási intézményekben és kutatóintézetekben (Eötvös Loránd Tudományegyetem, MTA, Művelődéskutató Intézet, École des Hautes Études en Science Sociales stb.) hosszú időn át végzett, elmélyült oktatói tevékenysége és kutatómunkája, valamint nyitott, kreatív és támogató személyisége révén AGA – ahogyan a legtöbben ismertük – a hazai társadalom- és kultúrakutatás példaértékű, kivételes, „egyszemélyes intézményévé” vált. Az intellektuális intézményesedés vagy holdudvarosodás említett folyamatában (ahogyan AGA személyes kutatói problémaérzékenységének formálódásában is) kulcsfontosságú szerepet játszott a társadalmi és kulturális jelenségek megértésének összetett folyamata iránti, példamutató alázattal keveredő, intenzív kíváncsiság és tudásvágy.

Talán nem független ettől, hogy AGA – a kötet végén olvasható, Tibori Timea által készített „szakmatörténeti interjú” tanúsága szerint is, a könyvtár-pedagógia szak elvégzését követően – elsősorban önképzés révén, kezdetben mások által vezetett kutatásokba bekapcsolódva ismerkedett meg a társadalom- és kultúrakutatás komplex problémaérzékenységével és módszertanával, ennek minden hátrányával és előnyével együtt, majd formálta azokat a saját arcára. Vagyis az intézményesítettség keretei között kanonizált (szak)tudás kitaposott, kétségtelenül kockázatmentesebb ösvénye helyett az egyéni (ön)felfedezés és kreativitás (gyakran zsákutcákkal és hátraarcokkal tarkított, ám már-már korlátlan szabadságélményt kínáló, felszabadító erejű) rögzös útját járta. Amikor a szociológia szakra nem sikerült felvételt nyernie, „...akkor úgy döntöttem, hogy jó! Előbb fogok én a szociológián tanítani, minthogy elvégezném. És hát... a »képtelen jóslatok« is olykor beteljesülnek, ez valójában így is lett. Tehát sose végeztem szociológia szakot, de nagyon elszántan egy idő múltán azt gondoltam, hogy nekem ezt kell csinálni [...] Szóval nekem ez egy hosszú életszakasz volt, amikor attól vagy azért léteztem... hogy beletanuljak, holott »megtanulnom« nem lehetett” (577.).

Alighanem az intézményesített tudásátadásra jellemző intellektuális kényelem és automatizmusok (többnyire hasznos, a kreativitás katalizátoraként működő)

relatív hiánya, valamint a kutatói tekintet és érdeklődés intézményesített tudáskanonok általi irányításának mérsékelt jelenléte is szerepet játszott abban, hogy A. Gergely András szakmai érdeklődési/tevékenységi köreinek, illetve az általa kutatott témáknak rendkívül széles volt a palettája. Az előbbi a nyomdászatról a könyvtárosságon, a rádiózáson és a filmművészetén át az egyetemi oktatói és a kutatóintézeti kutatói munkáig terjedt, míg az utóbbi olyan kutatási területeket ölelt fel (a teljesség igénye nélkül), mint a tanya- és városkutatás, a könyvtárak szerepe a közművelődésben, a kisebbségsszociológia, az interkulturalitás, a filmantropológia, az európai integráció, a regionalizmus vagy a politikai antropológia/szociológia. Az AGA-i életmű további markáns, meghatározó vonásai voltak az írás/szakszöveg iránti intenzív elkötelezettség (a jelen ismertetés elkészítésének idején a *Magyar Tudományos Művek Tára [MTMT]* 2508 közleményt tart nyilván a neve alatt), valamint az empiria és a terep(munka) iránti alázat és ez utóbbiakhoz társított, megkülönböztetett jelentőség a világ és önmagunk megismerésének folyamatában: „...vágytam arra, hogy egy csomó kérdőívvél és egy hatalmas MK27-es magnóval elmenjek a messzi tanyára, meg Isten verte világokba, és kérdőíveket töltsék ki, és elemezzek, és kódutasítást csináljak vagy ellenőrizzek... igen, az empiria benyomakodása a létembe, az részben (és egy idő múltán) már igényné is vált...” (577.).

A 70. születésnapjára megjelent köszöntőkötet belső struktúrája épp a tematikus érdeklődés és elkötelezettség fent említett sokszínűségét próbálja kiemelni és reprodukálni azzal, hogy az A. Gergely András szakmai életműve szempontjából meghatározó jelentőségű témák „köré szervezi” az egyes strukturális egységeket.

A kötet elején változó hosszúságú *Köszöntők*, *portrék* kaptak helyet, amelyek (gyakran) oldottabb, kötetlenebb stílusa szerencsésen ellentételezi a később olvasható tanulmányok komolyabb hangvételét. Talán hasznos lett volna, ha a kötet végén olvasható, hosszabb AGA-interjú szövege az első szerkezeti egység elejére vagy végére kerül – így az olvasó hamarabb megismerkedhetett volna annak a lenyűgöző szakmai életműnek az alakulástörténetével, sokszínűségével és analitikus mélységeivel, amelyekre a többi tanulmány és maga a kötetszerkezet is reflektál.

A második szerkezeti egység az *Interdiszciplináris perspektívák* címet viseli, nyilvánvaló utalásként arra a kreatív és innovatív sokforrúsúságra és sokoldalúságra, amely az AGA-i tudományos problémaérzékenységet, kutatómódszertani perspektívát és kutatástörténeti beágyazottságot jellemzi.

A harmadik szerkezeti egység címe (*A kultúra átadása, közvetítése és a fordítás – az intézmények*) egyértelmű utalás azon kulturális és oktatási intézmények, illetve kutatóintézetek számosságára és változatosságára, amelyek munkájába A. Gergely András szakmai életútja során hosszabb-rövidebb ideig bekapcsolódott: az egykori Politikai Főiskola Könyvtárától a Magyar Rádióig, a Magyar

Televízió, a Népművelési Intézet, a Balázs Béla Stúdió és az Eötvös Loránd Tudományegyetemen át az École des Hautes Études en Science Sociales-ig vagy a Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetéig.

A negyedik szerkezeti egység a *Kép és közvetítés*, az ötödik pedig a *Hang, tánc és közvetítés* címet viseli, amíg a kötet leghosszabb alegysége olyan – az AGA-i életműben megkülönböztetett jelentőséggel rendelkező – témák köré szerveződő fejezeteket foglal magába, mint a család, az etnikum, a felekezet, a lokalitás vagy a nemzet.

Végül, a köszöntő kötetet utolsó két szerkezeti egysége városantropológiával foglalkozó (*Városantropológiai megismerés és megértés*), valamint Európán kívüli kultúrákra fókuszáló tanulmányokat tartalmaz (*Távoli tájakon, távoli időkből*).

A kötet végén olvasható interjúban A. Gergely András – egyfajta életútösszegzésként – így fogalmaz: „...ha egy saját-életút vázlatot rövidre fogva, szavakba sűrítve megpróbálnék megrajzolni saját magamról, akkor [...] azt mondanám, hogy egy lokalitáskutatásból, azt kiegészítve, pontosítva, vagy beljebb jutva ennek révén egy etno-szféra leképeződéséből [...] jutottam el [...] az antropológiai, kulturális antropológiai, vagy politikai antropológiai, vagy valami hasonló típusú szakantropológiai gondolkodásmódok másságosságához” (590.). Az utóbbi idézetben markánsan megjelenő empiria-központúság, a tudományos kutatás és elemzés alaptulajdonságaiként felfogott alázat és sokrétű kíváncsiság, vagyis a hiteles szakmaiság mellett az A. Gergely Andrásra jellemző, manapság kifejezetten ritka „reneszánsz alkat” további hangsúlyos „építőkövei” a nyitott, érzékeny és interaktív személyiség, valamint a közvetlenségen, az elfogadáson és az empátián alapuló személyesség. Az általa maga után hagyott intellektuális űr „mélysége” akkor mutatkozik meg igazán, ha az emberi létezés e dimenzióit képesek vagyunk egy pillanatra egyetlen horizontba sűrítve szemlélni.

(Bali János – Papp Richárd – Povedák István – Szász Antónia – Tomory Ibolya szerkesztők: *Antropológia – Gondolkodás – Alkotás. A Gergely András köszöntése 70. születésnapja alkalmából*. Budapest: Magyar Kulturális Antropológiai Társaság, 2022, ISBN 9786156319029)

Berta Péter

tudományos főmunkatárs, Budapesti Gazdasági Egyetem Külkereskedelmi Kar
School of Slavonic and East European Studies, University College London

FARAGÓ TIBOR: PLANETÁRIS KÖRNYEZETÜNK VESZÉLYEZTETÉSE ÉS MEGMENTÉSE

„Aerem corrumpere non licet.” A levegőt szennyezni nem szabad. Így szólt a római szenátus mintegy két évezrede alkotott törvénye, ami annak felismeréséből fakadt, hogy az ókorban a városiasodással, a használati tárgyak előállítására szolgáló műhelyek szaporodásával, a mindennapi élet részévé vált az emberi egészséget és az épületeket károsító szennyezett levegő. A problémakör összetettsége, térbeli kiterjedtsége különösen az ipari forradalom kezdete óta jelentősen növekedett, de ahogyan e kötet elolvasása után is láthatjuk, planetáris környezetünk veszélyeztetése mellett – tudományos ismereteink bővülése, valamint a nélkülözhetetlen politikai együttműködés kibontakozása mentén – annak megmentése sem lehetetlen küldetés.

Faragó Tibor számos nemzetközi szervezettel, EU-intézménnyel kapcsolatos együttműködésben dolgozott kinevezett nemzeti koordinátorként, szakmai képviselőként, illetve szakmai főtárgyalóként az elmúlt évtizedekben. Így a jelenünk és jövőnk szempontjából meghatározó planetáris környezetünk alakításának nemcsak természeti törvényeit, hanem szabályozásának rendkívül összetett, sokrétű folyamatait is részleteiben ismeri. Ebben a kötetben a tágabban értelmezett témakör különösen kritikussá vált négy környezetterhelési ügyét ismerhetjük meg.

Szerző a toxikus nehézfémek közül a környezetterhelési és egészségügyi szempontból a legfontosabbakkal, az ólommal, a kadmiummal és a higannyal foglalkozik részletesen. Bemutatja az emissziós folyamatokat, az eddig megismert legsúlyosabb károkozásokat, valamint a kibocsátások csökkentését célzó egyeztetések nehézségeit és eredményeit.

A hulladékok összegyűjtése, szelektálása és újrahasznosítása, valamint a veszélyes hulladékok ártalmatlanítása folyamatában régióként és iparáganként eltérő, de számos területen hatékony, a fenntarthatóság irányába mutató megoldások és gyakorlatok születtek, de a különböző megállapodásokban és programokban meghatározott célok, kötelezettségek, ajánlások, illetve eddigi végrehajtásuk összességükben globális szinten nem lettek elégségesek a káros hatások teljes körű és jelentékeny mérséklésére.

A magasléghőmérsékleti ózon pótolhatatlan szerepet játszik a bioszféra létezésében, hiszen az élő szervezetekre halálos veszélyt jelentő UV-sugárzás jelentős részét elnyeli. Az ózonpajzs sérülése, elvékonyodása tehát katasztrofális következményekkel jár. Talán túlzás nélkül jelenthetjük ki, hogy az ózonkárosító anyagok

kibocsátásának korlátozásában, megszüntetésében megtett gyors beavatkozások az eddigi legeredményesebb nemzetközi környezetvédelmi együttműködést jelentették. Bár az ózonkárosító vegyületek évszázados nagyságrendű légköri tartózkodási ideje miatt a gyógyulási folyamat lassú ugyan, de ennek jelei egyértelműen kimutathatók.

A negyedik fejezetben a minden bizonnyal legösszetettebb, legnagyobb jelenkori kihívást jelentő problémakör, az éghajlatváltozás jellemzőivel és szabályozásának lehetőségeivel, nehézségeivel ismerkedhetünk meg. Alapvető fontosságú a megelőzés, azaz mindenekelőtt a feltárt környezetkárosító beavatkozások, hatások csökkentése, lehetőség szerinti megszüntetése. Ezzel párhuzamosan lényeges a környezeti feltételekben már elkerülhetetlen változásokra, főként a pusztító és káros hatásokra történő felkészülés, vagyis az alkalmazkodás. Ma már jól tudjuk, hogy az alkalmazkodásnak is megvannak a maga korlátai, tehát a környezeti feltételekben végbemenő gyorsuló és súlyosbodó változásokhoz egyre nehezebben és csak korlátozott mértékben tudunk majd alkalmazkodni.

Faragó Tibor tartalmas és olvasmányos kötetét a szaktudományokban jártas olvasók mellett mindazoknak is ajánlhatom, akik érdeklődnek jelenkorunk legfontosabb környezeti problémáinak értékelése, lehetséges kezelési folyamatai iránt. A 344 oldalas kötet az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg 2023-ban.

Faragó Tibor: Planetáris környezetünk veszélyeztetése és megmentése. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2023, 344 o., ISBN 9789634549000; e-ISBN 9789634548571)

Bozó László

az MTA rendes tagja

Kitekintés

GIMES JÚLIA GONDOZÁSÁBAN

BESZÉLJ HELYETTEM!

Minden eddiginél gyorsabban alakítják a kimondani kívánt szavakat vagy mondatokat beszélt szöveggé azok az agy-számítógép interfészek, amelyeket amerikai kutatók fejlesztettek ki (Stanford University, University of California San Francisco). A mesterséges intelligenciát is alkalmazó rendszerek az agyból kapott jelek alapján 62, illetve 78 szó/perc sebességgel tudták dekódolni és beszédszintetizátorral elmondani két bénult arcú ember gondolt mondatait, illetve szavait. A természetes beszélgetés körülbelül 160 szó/perc sebességgel történik, de mindkét technológiával jobb eredményeket értek el, mint korábban bármikor. A két páciens az eddigieknél pontosabban és gyorsabban tudott egymással kommunikálni.

A Stanfordon Francis Willett és kollégái olyan számítógép-agy interfészt fejlesztettek ki, amely értelmezi és szöveggé alakítja az idegsejtek aktivitását. A hatvanhét éves Pat Bennett-tel dolgoztak, aki mozgás- és beszédzavarokat okozó motoneuron betegségben, amiotrófiás laterálszklerózisban (ALS) szenved. (Ezt a kórképet Stephen Hawkingon keresztül ismerte meg a világ.)

A kutatók Bennett agyának beszédért felelős területeibe – néhány milliméterrel a felszín alá – apró elektródákat ültettek be. A hölgy feladata az volt, hogy egy 125 ezer, illetve egy 50 szóból álló szókészletből próbáljon szavakat kimondani, és eközben a mesterséges intelligenciát betanították arra, hogy felismerje az egyes szavak kimondási szándéka által kiváltott agyi jeleket. A kicsi szókészlet esetén a rendszer 9,1 százalékban hibázott, míg a nagynál a hibaarány 23,8 százalékra nőtt. Vagyis négy szóból hármat sikerült helyesen megfejteni.

Edward Changék (Metzger et al.) a University of California San Franciscón más megközelítést alkalmaztak. Páciensük, a negyvenhét éves Ann egy agytörzsi stroke következtében tizennyolc évvel ezelőtt veszítette el beszédkészségét. Agykérgének felszínére egy 253 elektródát tartalmazó, vékony téglalapot helyeztek. Az elektrokortikográfiának nevezett technika egyszerre több ezer neuron együttes aktivitását képes rögzíteni, és állítólag kevésbé invazív. A hölgy egy 1024 szavas szókincset felhasználva 249 mondatot próbált kimondani, a mesterséges intelligencia algoritmusokat pedig betanították arra, hogy

felismerjék az Ann agyi aktivitásában megjelenő különböző mintázatokat. A rendszer percenként 78 szót produkált, a szóhibák átlagos aránya 25,5% volt.

Chang és munkatársai Ann esküvői videójának felvételeit felhasználva a mesterséges intelligenciát arra is megtanították, hogy egy avatar képében utánozza Ann arckifejezéseit, és betegsége előtti hangját. A hangot úgy alakították ki, hogy úgy szójon, mint Ann hangja a sérülése előtt.

Természetesen még sok fejlesztésre van szükség ahhoz, hogy ezeket a rendszereket a betegek a mindennapokban használni tudják, de mindkét csoport reméli, hogy még robusztusabb dekódoló algoritmusok alkalmazásával a sebesség és a pontosságuk tovább növelhető.

Willett, Francis R. – Kunz, Erin M. – Fan, Chaofei et al.: A High-Performance Speech Neuroprosthesis. *Nature*, 2023. DOI: 10. 1038/s41586-023-06377-x, <https://www.nature.com/articles/s41586-023-06377-x>

Metzger, Sean L. – Littlejohn, Kaylo T. – Silva, Alexander B. et al.: A High-Performance Neuroprosthesis for Speech Decoding and Avatar Control. *Nature*, 2023. DOI: 10. 1038/s41586-023-06443-4

A LEGVÁLTOZATOSABB ÉLŐHELY A TALAJ

A Föld leggazdagabb élőhelye a talaj, az összes faj több mint fele, 59 százaléka itt él – állítják svájci kutatók. A tényleges arány azonban még ennél is nagyobb lehet. A talajokat eddig a szükségesnél kevésbé tanulmányozták – teszik hozzá.

A *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* (PNAS) című folyóiratban megjelent tanulmány szerint a talaj a gombák 90, a növények 85 és a baktériumok több mint 50 százalékanak ad otthont. A talajhoz legkevésbé az emlősök kötődnek, mindössze 3 százalékuk „talajlakó”.

A talaj biodiverzitása azért fontos, mert élővilága hatással van az éghajlatváltozásra, a globális élelmezésbiztonságra, sőt még az emberi egészségre is.

A talaj a földkéreg legfelső rétege, amely víz, gázok, ásványi anyagok és szerves anyagok keverékéből áll. Az élelmiszerek 95 százaléka itt terem, mégis történelmileg kimaradt a természetvédelemmel kapcsolatos szélesebb körű vitákból, mert olyan keveset tudunk róla. Egy teáskanál egészséges talaj akár egymilliárd baktériumot és több mint 1 km-nyi gombafonalat tartalmazhat.

A kutatók kiindulópontja az a durva becslés volt, amely szerint a Földön összesen kb. százmilliárd faj él. Ezután elméleti becslések és adatelemzés segítségével kiszámították, hogy hányad részük található a talajban. Talajban élőknek tekintet-

tek egy fajt, ha az benne vagy rajta él, illetve ha életciklusának egy részét ott tölti. További élőhelyként vizsgálták a tengert, az édesvizet, az óceánfeneket, a levegőt, az épített környezetet és a gazdaszervezeteket, például az embert.

A tanulmány egy első kísérlet arra, hogy reális becslést adjon a talaj globális sokféleségéről.

Az ENSZ által támogatott *Global Land Outlook* című tanulmány szerint bolygónk földterületeinek egyharmada súlyosan leromlott, és csak az intenzív mezőgazdaság miatt évente 24 milliárd tonna termőföld vesz el. A szennyezés, az erdőirtás és a globális felmelegedés szintén károsítja a talajt. A kutatók szerint a kevésbé intenzív mezőgazdasági gyakorlatok alkalmazása, a nem őshonos invazív fajok betelepítésének jobb szabályozása és az élőhelyek fokozott védelme mind-mind hozzájárul a talaj biológiai sokféleségének védelméhez és növeléséhez. Az olyan eljárások, mint például a talajátültetés, szintén helyreállíthatják a talajban élő mikroszkopikus életformákat.

Anthony, Mark A. – Bender, S. Franz – van der Heijden, Marcel G. A.: Enumerating Soil Biodiversity. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*, 120, 33, e2304663120, DOI:10. 1073/pnas. 2304663120

ÖNGYÓGYÍTÓ FÉMEK?

Nagyon meglepő eredményt publikáltak a nagyon nagy presztízsű *Nature*-ben az amerikai Sandina National Laboratory munkatársai.

A szerkezeti fémek ismétlődő mechanikai terhelések hatására bekövetkező fáradása közismert jelenség. Az üzemi meghibásodások jelentős hányada erre a mikropedések fokozatos terjedésével járó visszafordíthatatlan folyamatra vezethető vissza, mely ellen hagyományosan biztonsági tényezők alkalmazásával, illetve túltervezéssel védekeznek.

A szerzők szerint azonban a fémek spontán öngyógyulása is megtörténhet. Igaz, az eredmények a nem kifejezetten szerkezeti anyagként ismert platinán, annak is nanokristályos szerkezetű, 40 nanométer vastagságú, nagy tisztaságú változatán születtek, a szerzők mégis azt állítják, hogy eredményeik megkérdőjelezzik a szerkezeti anyagok méretezése során alkalmazott hagyományos mérnöki módszereket.

Barr, Cheristopher M. – Duong, Ta – Bufford, Daniel C. et al.: Autonomous Healing of Fatigue Cracks via Cold Welding. *Nature*, 2023. 620, 552–556. DOI: 10. 1038/s41586-023-06223-0

AZ EGYBEN LENYELÉS BAJNOKA

A ragadozók és a zsákmányállatok mérete egyaránt befolyásolja a táplálékszerzési ökológiát. Különösen így van ez a kígyók esetében, amelyek egyben nyelik le áldozatukat. Az abszolút győztes, a burmai piton képes a táplálkozási szempontból kellemetlen alakú szarvasból 70 kilós, míg a sokkal áramvonalasabb aligátorból 100 kilós falatot lenyelni.

Egy, a *Journal of Zoology* című folyóiratban most megjelent tanulmány szerint, ha a ragadozó mérete szerint különböző kategóriákat vezetnénk be, akkor a világbajnok egy kis afrikai kígyó lehetne, amelyik tojásokat nyel le egészben. A Carl Gans herpetológusról elnevezett *Dasypeltis gansi* saját tömegéhez és hosszához mérve a pitonokat kétszeres, más tojásevőket három-négyszeres teljessémmennyel verné.

Jayne, Bruce C.: Scaling Relationships of Maximal Gape and Prey Size of Snakes for an Egg-Eating Specialist (*Dasypeltis Gansi*) and a Dietary Generalist (*Pantherophis obsoletus*). *Journal of Zoology*, DOI: 10. 1111/jzo. 13102, <https://zslpublications.onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/jzo.13102>

A MARHÁK SEM BÍRNAK KI MINDENT

A globális éghajlatváltozás és a szarvasmarhatartás összefüggéseiről publikáltak dél-afrikai és amerikai kutatók részletes tanulmányt. Eszerint a jelenlegi trend folytatódása esetén rövidesen egymilliárd tehént veszélyeztetet a hősokk.

A szarvasmarhatartás a Föld nagy részén, egyebek között Közép-Amerikában, Dél-Amerika trópusi részén, az egyenlítői Afrikában, illetve Dél- és Délkelet-Ázsiában lehetetlen lesz.

A kutatók előjelzése szerint, ha a szén-dioxid-kibocsátás magas lesz, az évszázad végére tíz szarvasmarhából kilencet évente harminc napnál hosszabb ideig, tízből hármat pedig egész évben hőstressz fenyeget majd.

A hőség többféleképp veszélyezteti az állatokat: csökkenti a termékenységet, lassul a borjak növekedése, nő az elhullás, a tejelő tehenek esetében pedig csökken a tejtermelés.

Az emelkedő hőmérséklet és páratartalom arra kényszeríti a gazdákat, hogy – alkalmazkodva a körülményekhez – intenzív szellőztetést vagy légkondicionálást alkalmazzanak, esetleg a melege kevésbé érzékeny fajtákat tartsanak. Mindez azonban egyre több plusz költséget jelent, így sok olyan vidéken, ahol ma még szarvasmarhát tenyésztnek, ez a tevékenység életképtelen lesz.

A gazdáknak és a kormányoknak be kellene látniuk, hogy olyan területeken, ahol az előrejelzések szerint a tehenek számára túl meleg lesz – például a trópusi erdők kivágásával felszabadított területeken – nincs értelme az állattartás kiterjesztésének.

North, Michelle A. – Franke, James A. – Ouwenne, Birgitt et al.: Global Risk of Heat Stress to Cattle from Climate Change. *Environmental Research Letters*, Volume 18, Number 9. Published 24 August 2023. DOI: 10.1088/1748-9326/aceb79, <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1748-9326/aceb79>

A következő szám tartalmából

- Magyar innovációk és módszerek a STEAM-alapú oktatásban
- Ukrajna középkori gyökerei
- Mályusz Elemér, a magyarországi Zsigmond-kutatás kiemelkedő képviselője

2

0

2

3

Útmutató a cikkek megírásához:

www.magartudomany.hu/utmutato

A folyóiratra vonatkozó, szerzőknek szóló közlési elvek a fenti hivatkozásra kattintva találhatók.

AKADÉMIAI KIADÓ

Tartalom

■ TEMATIKUS ÖSSZEÁLLÍTÁS: GLOBALIZÁCIÓ A MÚLTBAN ÉS A JELENBEN

VENDÉGSZERKESZTŐ: Tomka Béla

Tomka Béla: **Bevezetés: a globalizáció a közbeszédben és a tudományban**

Tomka Béla: **Globalizáció: megjelenési formák, szakaszok és determinánsok**

Bayer József: **A világrend változása és a globalizáció**

Bencsik Péter: **A 20. századi magyar határrezsimek változásai: globalizációs és territorializációs hullámok hatása**

Keller Márkus: **A városi lakhatás globális mintái**

Gyórfy Dóra: **Globalizáció a gazdaságban: Magyarország pozíciója a globális értékláncokban**

■ TANULMÁNYOK

Pléh Csaba: **A tudások feszültségei a megismerő emberben.**

A modern pszichológia hozzászólása a tudományos világnézet vitáihoz

Sólyom Jenő: **Két választás Magyarországon – és ami közben történt. II. rész**

Az akadémiai tagválasztások pártirányításának fokozatos lazulása az 1956-os forradalom leverése utáni évektől annak megszűntéig, 1985-ig

■ MEGEMLÉKEZÉS

Frank Tibor 1948–2022

Zsoldos Attila: **In memoriam Frank Tibor**

Hudecz Ferenc: **Beszéd Frank Tibor temetésén⁷**

Lojtkó Miklós: **Temetési beszéd**

Hunyady György: **Nekrológ**

Bollobás Enikő: **Frank Tibor emlékezete**

Borhi László: **Szeretett tanárom, Frank Tibor emlékére**

Hunyady György: **Emlékezés Frank Tibor történész-akadémikusra posztumusz kötetének örvén**

■ KÖNYVSZEMLE

SIPOS JÚLIA GONDOZÁSÁBAN

Andrea Komlosy: **Work: The Last 1,000 Years.** A munka elmúlt ezer éve – Botos Katalin

Hetényi Zsuzsa: **Сдвиги. Узоры прозы Набокова.** A nabokovi próza mintázatai – Kalafatics Zsuzsanna

Antropológia – Gondolkodás – Alkotás. „Gyakorlatias bennfentesség” – Köszöntőkötet a 70 éves A. Gergely András tiszteletére – Berta Péter

Faragó Tibor: Planetáris környezetünk veszélyeztetése és megmentése – Bozó László

■ KITEKINTÉS

GIMES JÚLIA GONDOZÁSÁBAN

Ára: 980 Ft

2

0

2

3